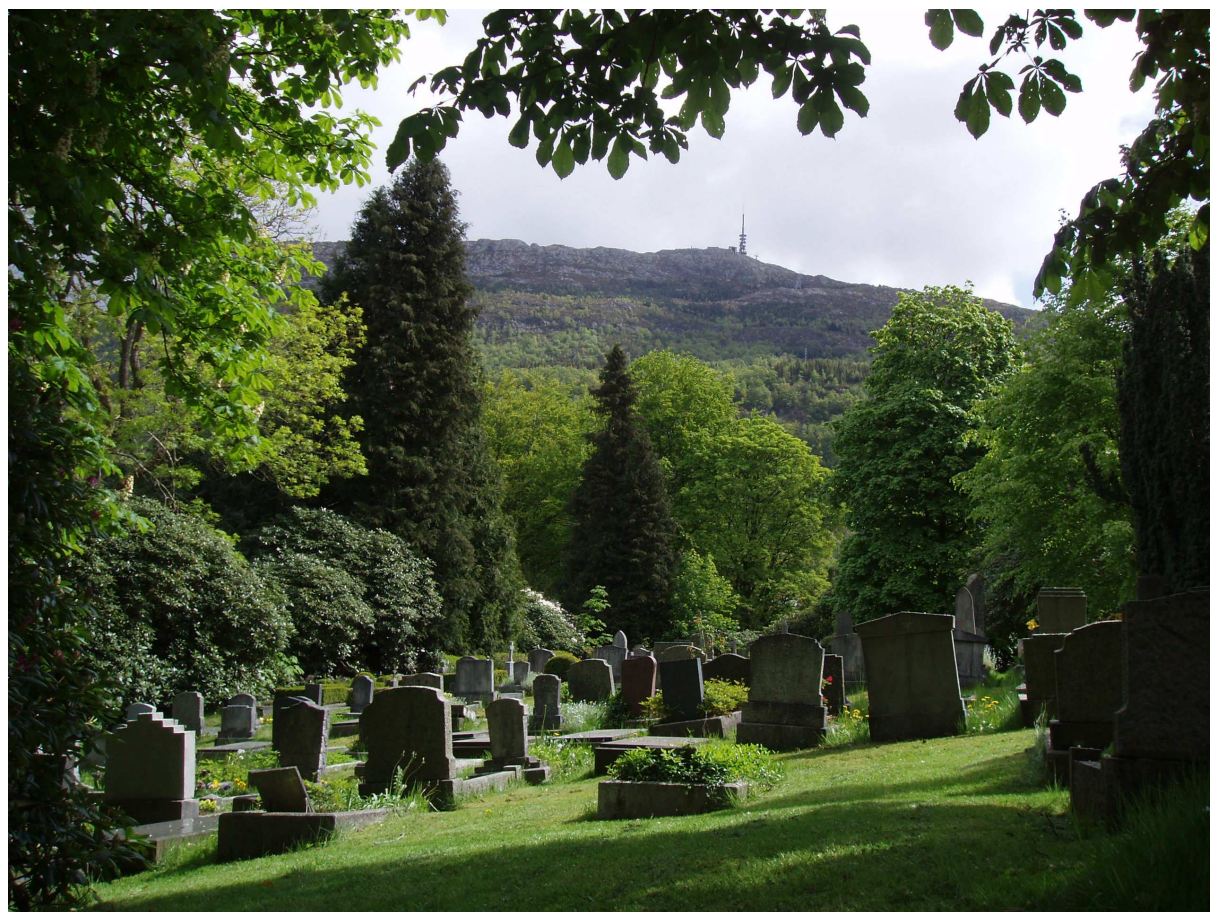

Symboler og tekster på gravminner ved Møllendal kirkegård i Bergen

**En kvantitativ analyse av endring
i religionsvitenskaplig perspektiv**

Sverre Andreas Fekjan

Mastergradsoppgave i religionsvitenskap
Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap
Det humanistiske fakultet
Universitetet i Bergen
Høsten 2008

Førord

Jeg vil først og fremst rette en takk til mine veiledere Michael Stausberg (religionsvitenskap) og Arne Solli (historie) ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, som på en god og inspirerende måte har vært med på å bringe prosjektet fremover.

Videre vil jeg takke DIS-Norge – Databehandling i slektsforskning ved Renathe-Johanne Wågenes (administrator gravstedsregistrering) for tilgang til databasen over Møllendal kirkegård, med fotografier av samtlige gravminner. En takk går også til Bergen kirkelige fellesråd, Inghild Hareide Hansen (rådgiver kirkegård) og Helene Thornes (saksbehandler, gravferdsforvaltningen) for informasjon om tidligere registreringer av Møllendal kirkegård, vedtekter, kart m.m. Takk også til Bergen Byarkiv for hjelpen jeg har fått der.

Takk til alle som i arbeidet med oppgaven har gitt hjelp, kommentarer og kritikk. Jeg vil spesielt trekke frem Håkon Skullerud ved Statistisk Sentralbyrå for metodiske tips, Maria, Hildegunn, Jan og Anne Marie Fekjan for blant annet korrekturlesning, mine medstudenter Aina Sogn, Marit Kjeksrud Amundsen, Linn Bratsberg, Lars Lund og Brita Servan for nyttige kommentarer, og en ekstra takk til Aina for felles skjebne, felles trøst.

Sist, men ikke minst, vil jeg takke Suzanne Anett Thobro for at jeg begynte på mastergraden, for alle bidrag under arbeidet og for at jeg ble ferdig. Spesielt har hennes kjennskap til Møllendal kirkegård vært avgjørende i registrerings- og fotodokumentasjonsarbeidet.

Alle illustrasjonsfotografier i teksten, der ikke annet er oppgitt, er tatt av enten meg eller Suzanne Anett Thobro. Kartet på side 8 er brukt med tillatelse fra Bergen kirkelige fellesråd. Fotografiet nederst til venstre på side 39 er brukt med tillatelse fra DIS-Norge. Illustrasjon 1 (de seks gravminneelementene) på side 42 er tegnet av meg selv.

Forsidefotografiet viser gravfeltet MØ-B10, som i *Vedtekter for kirkegårdene i Bergen* fra 1999 (endret 2000) er beskrevet som bevaringsverdig. I bakgrunnen ser man telemasten på toppen av Ulriken.

Sverre Andreas Fekjan

1. September 2008

Innhold

1 INNLEDNING	6
1.1 UNDERSØKELSENS MÅL OG STRUKTUR.....	6
1.2 INTRODUKSJON TIL KILDEMATERIALET	7
<i>Møllendal teig på Møllendal kirkegård</i>	7
<i>Lover og vedtekter for kirkegårder</i>	9
1.3 ULIKE RELIGIØSE TRADISJONERS BRUK AV GRAVPLASS OG GRAVMINNER.....	12
1.4 SEKS NARRATIVER OM RELIGIØS ENDRING	13
1.5 TIDLIGERE FORSKNING PÅ SYMBOLER OG TEKST PÅ GRAVMINNER.....	18
<i>Sekularisering og individualisering i dødsannonser</i>	23
2 MATERIALE OG METODE	31
2.1 UNIVERS OG UTVALG – GRAVMINNENE I MAKROPERSPEKTIV	33
<i>Utvalget som en del av en større helhet</i>	33
<i>Behandlingen av kildematerialet</i>	34
<i>Problemer med representativitet</i>	38
2.2 OBJEKTENE I UNIVERSSET – GRAVMINNENE I MIKROPERSPEKTIV.....	42
<i>Gravminnets symbolske elementer</i>	42
<i>Ulike typer gravnummer, og hvordan disse behandles</i>	44
<i>Koding</i>	45
2.3 DATABASEDESIGN.....	47
<i>Bruk av Microsoft Access</i>	48
2.4 OPPSUMMERING	49
3 DOKUMENTASJON AV IKKE-VERBAL SYMBOLBRUK PÅ GRAVMINNER	50
3.1 FORM	50
3.2 GRAVMINNEFIGUR	53
3.3 FRONTSYMBOL.....	56
3.4 DATOMARKØR.....	74
3.5 FESTEDE GJENSTANDER.....	77
3.6 IKKE-VERBAL SYMBOLBRUK FRA FLERE ELEMENTER PÅ GRAVMINNET	79
3.7 OPPSUMMERING	81
4 DOKUMENTASJON AV MINNETEKST PÅ GRAVMINNER	82
4.1 MINNETEKSTER FRA 1874 TIL 1949.....	82
4.2 MINNETEKSTER FRA 1950 TIL 2005.....	84
4.3 OPPSUMMERING	89
5 SAMMENHENGEN MELLOM SYMBOLER OG MINNETEKST	90
5.1 FORHOLDET MELLOM SYMBOL OG MINNETEKST.....	90
5.2 ENDRINGER I ANTALL ELEMENTER PER GRAVMINNE	91
5.3 OPPSUMMERING	93
6 EKSPLISITT REFERANSE TIL RELIGION I SYMBOL OG TEKST	94
6.1 ENDRINGER I BRUK AV EKSPLISITT KRISTEN REFERANSE.....	94
6.2 KJØNN- OG ALDERSGRUPPERS BRUK AV EKSPLISITT KRISTEN REFERANSE	96
6.3 KORSET SOM EKSPLISITT RELIGIØS REFERANSE.....	99
6.4 OPPSUMMERING	99
7 AVSLUTTENDE DISKUSJON	100
7.1 ENDRINGER I SYMBOL- OG TEKSTBRUK – ENSRETNING OG VARIASJON	100
7.2 ENDRINGER I BRUK AV RELIGIØSE SYMBOLER OG TEKSTER.....	103
7.3 JURIDISK REGULERING AV GRAVMINNER.....	104
7.4 MINE FUNN I HENHOLD TIL TIDLIGERE FORSKNING.....	105
7.5 SYMBOL- OG TEKSTBRUK I LYS AV NARRATIVER.....	108
7.6 KONKLUSJON	112
SUMMARY IN ENGLISH	113

APPENDIX I – TABELLSPEKIFIKASJON	114
<i>Tabellspekifikasj3n for "D3de personer" .....</i>	<i>114</i>
<i>Tabellspekifikasj3n for "Gravminner" .....</i>	<i>115</i>
APPENDIX II – UTVALGSMETODE	116
APPENDIX III – KODEBOK	117
KODEBOK FORM	117
KODEBOK FIGUR	117
KODEBOK FRONTSYMBOL	118
KODEBOK DATOMARK3R	120
KODEBOK GJENSTANDER	120
KODEBOK MINNETEKST	120
KODEBOK OPPSUMMERENDE KODER	121
APPENDIX IV – TABELLER SOM GRUNNL3G FOR FIGURER	122
2 MATERIALE OG METODE	122
3 DOKUMENTASJON AV IKKE-VERBAL SYMBOLBRUK P3 GRAVMINNER	124
4 DOKUMENTASJON AV MINNETEKST P3 GRAVMINNER	130
5 IKKE-VERBALE SYMBOLER OG MINNETEKSTER I SAMMENHENG	132
6 EKSPLISITT REFERANSE TIL RELIGION I SYMBOL OG TEKST	135
APPENDIX V – MINNETEKSTER	138
BIBLIOGRAFI	142
KILDER	142
LITTERATUR	144

1 Innledning

Gravminner er en kilde til symboler i bruk. Flere av disse symbolene er benyttet innenfor religiøse tradisjoner. I denne undersøkelsen vil jeg presentere en kvantitativ beskrivelse av symboler og tekster på gravminner ved Møllendal kirkegård i Bergen, og hva de kan fortelle om religiøs endring. Det er først og fremst de mest brukte symboler og tekster jeg vil konsentrere meg om, men selv om mitt hovedfokus er de vanlige uttrykkene, vil jeg også gjøre rede for de marginale. For å avdekke hva som er vanlig, og hvordan dette endrer seg over tid, har jeg benyttet en statistisk metode. Ved en slik metode finner man ikke bare ut hvilke symboler og tekster som opptrer hyppigst, men man kan også avdekke sammenhenger mellom ulike variabler, for eksempel kjønns- og aldersmessige forskjeller.

1.1 Undersøkelsens mål og struktur

Undersøkelsen har én hovedproblemstilling, og flere underproblemstillinger:

- **Hvilke symboler og tekster er brukt, og hvilke endringer skjer over tid? Fører eventuelle endringer til ensretting eller variasjon?** Dette er den overordnede problemstillingen for analysen. På bakgrunn av denne problemstillingen ønsker jeg å si noe om hvilke symboler og tekster som har vært vanlig å bruke, og hvilke som har vært mindre vanlige, i ulike perioder. I forlengelsen av dette vil jeg videre spørre:
  - ⇒ **Hvilke av disse symbolene og tekstene har en eksplisitt tilknytning til religion, og hvilke endringer skjer i denne bruken over tid? Hvordan er bruk av religiøse symboler og tekster knyttet til kjønn, alder og generasjon?** De religiøse uttrykkene vil bli beskrevet i relasjon til hvilke symboler og tekster som er vanlige.
  - ⇒ **Hvordan har gravminner vært regulert juridisk? Hvilke konsekvenser har dette fått for symbol- og tekstbruk?**
  - ⇒ **Hvordan relaterer mine funn seg til tidligere forskning?**
  - ⇒ **Kan endringene i symbol og tekstbruk forklares med henvisning til sosiologiske narrativer for religiøs endring?** Jeg vil se funnene mine i henhold til ulike sosiologiske narrativer om religiøs endring. Disse er sekularisering, individualisering, fundamentalisme, omorganisering, tilbydersiden i det religiøse

marked, globalisering og nyreligiøsitet.¹ Jeg vil senere i dette kapitlet beskrive disse nærmere. En teoretisk refleksjon rundt narrativer er tatt med i oppgaven er for å illustrere og problematisere mulighetene og begrensningene ved bruk av statistisk metode i undersøkelse av religiøs endring. Denne diskusjonen vil i første omgang skje i forbindelse med gjennomgang av tidligere forskning, og i andre omgang i beskrivelsen av mine funn.

Videre i dette kapitlet vil jeg gi en introduksjon til kildematerialet fra Møllendal kirkegård, lover og vedtekter for kirkegårder og ulike religiøse tradisjoners gravminnepraksiser. Deretter vil jeg gjennomgå ovennevnte sosiologiske narrativer før jeg ser på relevant tidligere forskning.

På bakgrunn av materialets karakter, samt praksis i tidligere forskning, vil jeg i kapittel 2 presentere den kvantitative metode som benyttes i den påfølgende analysen. Jeg vil der argumentere for min bruk av database som metode, og gjøre rede for databasedesign, utvalg og datering av gravminner. Med utgangspunkt i mitt materiale og min metode vil jeg i kapittel 3 og 4 beskrive endringer i bruk av ulike symboler og minnetekst, der jeg spør: Hvilke tekster og symboler har vært i bruk til hvilken tid, hvilke har vært dominerende, hvilke har vært marginale? I kapittel 5 vil jeg se på forholdet mellom symbol- og tekstbruk. Videre vil jeg i kapittel 6 undersøke endringer i de uttrykkene som har spesifikk religiøs forankring, og hvordan endring i denne bruken relaterer seg til ulike kjønns-, aldersgrupper og generasjoner. I kapittel 7 vil jeg ta stilling til hva funnene kan fortelle, ved å gjennomgå dem i forhold til problemstillingene formulert over.

1.2 Introduksjon til kildematerialet

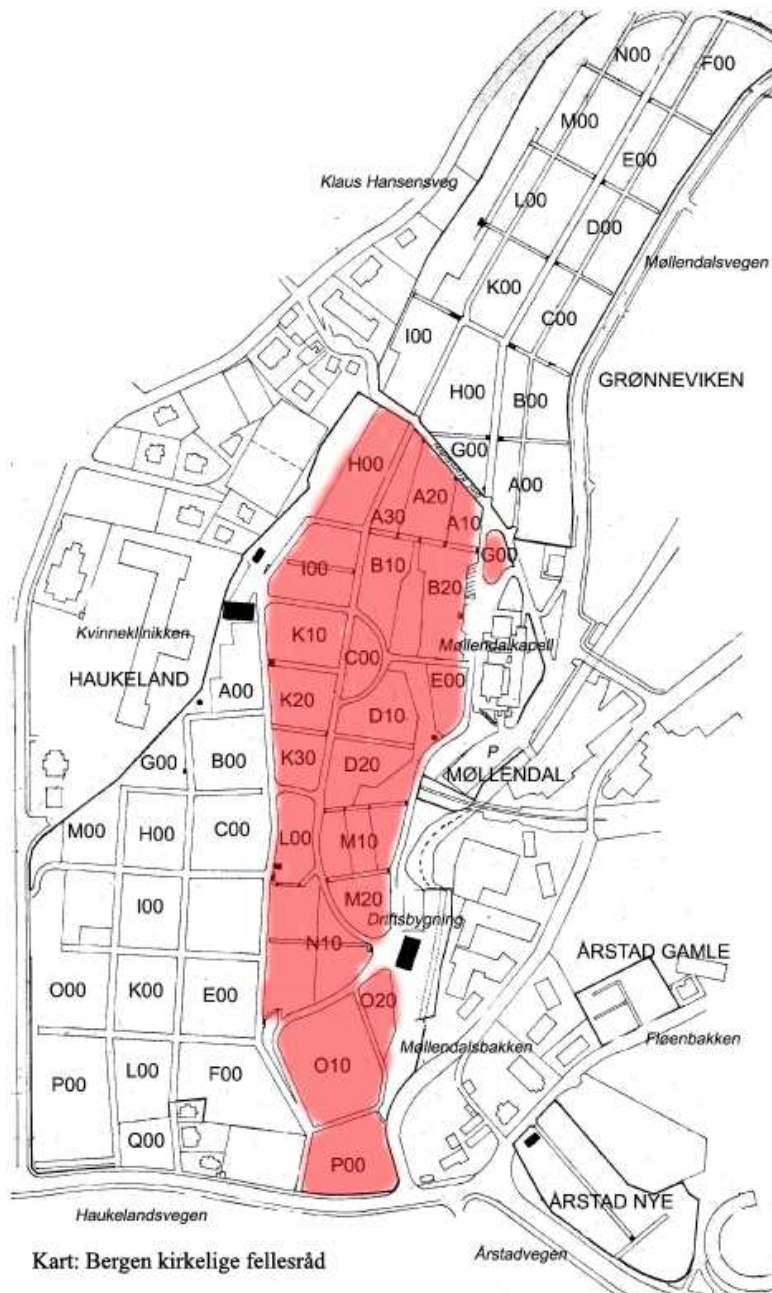
Møllendal teig på Møllendal kirkegård

Kildematerialet til denne undersøkelsen består av minnetekster og symboler brukt på gravminner på Møllendal teig på Møllendal kirkegård i Bergen. Analysen bygger på en database som beskriver disse gravminnene. Formålet med databasen er å registrere og kartlegge

---

¹ Nyreligiøsitet er en narrativ jeg har definert selv, mens de øvrige er definert/beskrevet i SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? Six sociological narratives, *Nordic journal of religion and society*, 19, s. 13-29. En beskrivelse av narrativene følger nedenfor.

utbredelse og bruk av ulike symboler og minnetekster i det tidsrom som er representert i kildematerialet, dvs. fra 1874 til 2005.² Antallet gravminner som analyseres er 2082.

Kart: Bergen kirkelige fellesråd

Møllendal kirkegård er på 125 dekar, og består av de tre teigene Møllendal, Haukeland og Grønneviken.³ Gravplassens størrelse har gjort det nødvendig å gjøre et utvalg av gravminner. Dette skjedde i første omgang ved at jeg valgte å konsentrere meg om Møllendal teig (avmerket med rødt). Møllendal teig skiller seg fra Haukeland og Grønneviken ved at dette er den eldste teigen, innviet 7. september 1874.⁴ På kirkegårder er gravminner tradisjonelt sett plassert i henhold til avdødes/avdødes families religiøse og sosiale status, med de geistlige nærmest kirken, og fattige lengst unna. Møllendal kirkegård er ikke knyttet til én bestemt kirke, og mangler dermed denne sentrum-periferi-

² For en mest mulig effektiv innsamling av data har jeg valgt å bygge videre på registreringer som allerede er foretatt av DIS-Norge (Databehandling i slektsforskning), foreløpig avsluttet i 2005. Se neste kapittel om dette. Gravprosjektet er tilgjengelig på internett: <http://www.disnorge.no>

³ HARTVEDT, G. H., BANG, B. M. & REISEGG, Ø. (1994) *Bergen byleksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget, s. 329

⁴ Bergen kommune kjøpte i 1868 Øvre Møllendal gård, der gravplassen ble anlagt i 1874. Grønneviken teig ble opprettet i 1891, og utvidet i 1909 og 1987. I 1907 ble gravplassen ytterligere utvidet ved kjøp av Haukeland gård. Ibid.

strukturen.⁵ Fravær av denne strukturen gjør det mulig å velge én teig, altså et bestemt område av gravplassen, uten at dette går ut over representativiteten. Jeg vil i neste kapittel beskrive kildemateriale og metode nærmere.

Lover og vedtekter for kirkegårder

I tidsrommet for denne undersøkelsen (1874 – 2005) er det tre nasjonale lover som regulerer forhold på kirkegårder. De to første lovene, fra 1855 og 1897, behandler ikke gravminner som sådan.⁶ Loven fra 1897 legger imidlertid opp til at gravminnene skal reguleres av lokale vedtekter.⁷ Gravferdsloven fra 1996 (*Lov av 7. Juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon*

---

⁵ I og med at Møllendal kirkegård ikke er knyttet til en bestemt kirke velger jeg å betegne den som en gravplass der den ikke betegnes ved egennavn. Sharon DeBartolo Carmack (2002) skiller mellom ni typer gravplasser: 1) Kirkegård (*Church graveyard*), en gravplass som er tilknyttet en bestemt kirke. 2) Familiegravplass (*Family burial plots*), en gravplass på privat eiendom, knyttet til en bestemt familie. 3) Landsbygravplass (*Country cemetery*), en gravplass som ikke er knyttet til en kirke, og er anlagt i utkanten et mindre tettsted. 4) Hagekirkegård (*Garden cemetery*), den romantiske gravplass med større vekt på det estetiske i form av hagevegetasjon. 5) Bykirkegård/urban gravplass (*Urban cemetery*), gravplass med lite vegetasjon der gravminnene står på geledd. 6) Æreskirkegård/minnelund for falne (*Veterans cemetery*). 7) Gravplasser med anonymt preg (*Memorial park or lawn-park cemetery*), plenkirkegård der gravstedene er lite eller ikke markert. 8) Fattigkirkegård (*Potter's field*), for blant andre fattige og kriminelle. 9) Kjæledyrsgavplass (*Pet cemetery*). Disse gravplasstypene kan være kombinert på en og samme gravplass. Carmack bruker disse betegnelsene for å beskrive gravplasser i USA, men betegnelsene har overføringsverdi til Norge. Hvis vi ser Møllendal kirkegård under ett, finner vi her både hagekirkegård, urban gravplass, anonyme gravfelt og æreskirkegård. Sistnevnte ligger på Haukeland teig. CARMACK, S. D. (2002) *Your Guide to Cemetery Research*, Cincinnati, Ohio, Betterway Books, s. 83ff.

⁶ KLINGBERG, H. (2005b) Kirkegårdslovgivningen, i KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (Red.) *Kirkegården et levende kulturminne*, s. 126-127, Oslo, Arfo, s. 126

⁷ De lokale vedtektene som omhandler Møllendal kirkegård er oppbevart hos Kirkevergen i Bergen (vedtektene fra 1972 samt vedtekter av yngre dato) og i Bergen Byarkiv (av eldre dato). Fra disse kildene finnes reglement/vedtekter for Bergens kommunale gravplasser/kirkegårder som er vedtatt i 1908, 1918, mellom 1963 og 1970, 1972 (endret 1986), 1997 og 1999 (endret 2000). Fra 1966 og 1972 (1986) finnes det også *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen*. Disse tjener som en presisering av kirkegårdsvedtektene.

Angående vedtektene fra mellom 1963 og 1970 dreier det seg om et udatert hefte med vedtekter som ligger i saksarkivet for Begravelsesvesenet fra perioden 1963 til 1970 ved Bergen Byarkiv (BBA, A-0096, Dbc 1). Vedtektene er uten opplysninger om når de er vedtatt eller om de i det hele tatt er vedtatt. Det kan altså dreie seg om et utkast til vedtekter, eller vedtekter som er vedtatt og/eller brukt i den nevnte periode uten at disse opplysningene er oppgitt. I og med at disse vedtektene er bevart i Kirke- og Begravelsesvesenets arkiv vil jeg ta disse vedtektene med i presentasjonen med forbehold om at kildeverdien er usikker.

Brosjyren med vedtektene som antas å være fra 1966 er også udatert, men et annet dokument i samme arkiveske beskriver vedtekter datert 1966, som svarer til innholdet i brosjyren. Det er imidlertid usikkert om brosjyren inneholder selve vedtektene eller bare et utkast. Arkivesken det her refereres til er: Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner, (1963 - 1970).

Forskriftene fra 1972 (1986) oppheves med § 22 i Vedtekter for Kirkegårdene i Bergen kommune Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellestråd 20. august 1997. Godkjent av Bjørgvin bispedømmeråd 21. oktober 1997.

og gravferd) viderefører grunnlaget for lokale vedtekter⁸, men gir også anbefalinger om kulturhistorisk fredning.⁹

Kirkegårdsmyndighetene og kontroll over begravellesinstitusjonen

En overføring av makten over begravellesinstitusjonen fra kirke til en verdslig stat skjedde i to trinn. Med reformasjonen ble begravellesinstitusjonen overført fra kirken til staten.¹⁰ Statens øverste leder var imidlertid Kongen, som også var kirkens øverste leder. Slik sett var fremdeles begravellesinstitusjonen kontrollert av kirkens overhode. Med innføringen av parlamentarisme i 1884 overføres makten over begravellesinstitusjonen fra kirkens leder til den demokratisk valgte folkeforsamling, Stortinget.

I lov om kirker og kirkegårder fra 1897 åpnes det for fastsettelse av lokale vedtekter som kunne regulere bruken av gravminner og annet gravutstyr. Før dette var det den enkeltes sosiale status og økonomi som avgjorde muligheten for å sette opp gravminner, og hvordan disse skulle utformes. Med de lokale vedtektene ble denne individuelle selvbestemmelsen begrenset.¹¹ I Bergen er vedtektene fra 1908 og 1918 vedtatt av Bergen bystyre og ”approberet” av overtilsynet. Vedtektene fra 1966, 1972 (1986), 1997 og 1999 (2000) er vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd¹². Vedtektene fra 1966 og 1972 (1986) er godkjent av Bjørgvin stiftsdireksjon, mens vedtektene fra 1997 og 1999 (2000) er godkjent av Bjørgvin bispedømmeråd. Fra 1966 var altså den juridiske kontrollen over gravminnene igjen plassert innenfor Den norske kirke, vedtatt lokalt og godkjent sentralt.

Graden av kontroll og hvem som utøver den, kommer også til uttrykk gjennom bruken av godkjenning i de lokale vedtektene. I ”Forskrifter for kirkegårdene i Bergen” vedtatt i 1972

---

⁸ I 7. juni 1996 32, Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven), KKD (Kultur- og kirke-departementet), http://lovdata.no/cgi-wift/wiftdles?doc=/usr/www/lovdata/all/nl-19960607-032.html&emne=gravferdslov*& § 21 heter det: ”Kirkelig fellesråd fastsetter vedtektene for kirkegårder. Vedtektene skal godkjennes av bispedømmerådet.”

⁹ I Ibid. § 18 heter det: ”Gravminne av kunstnerisk eller kulturhistorisk verdi skal om mulig bli stående på kirkegården.”

¹⁰ BUGGE, A. (1926) Vore gamle gravminder, *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring Aarsberetning for 1924*, 80, side 1-98, s. 37

¹¹ KLINGBERG, H. (2005b) Kirkegårdslovgivningen, s. 126

¹² I HENRIKSEN, P. (1995) *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget, bind 8, side 537, beskrives kirkelig fellesråd som ”samarbeidsorgan mellom kommunen og de kirkelige menighetene, lovpålagt i hver kommune med mer enn én menighet, jfr. lov om Den norske kirke av 7. juni 1996 (kirkeloven). Rådet består av representanter fra alle menighetsrådene i kommunen, en prest oppnevnt av biskopen og en representant valgt av kommunen; rådet ledes av kirkevergen. [...] Rådet har bl.a. ansvar for drift og vedlikehold av kirker og kirkegårder, og det har arbeidsgiveransvar for ansatte i kirkelige stillinger utenom menighetsprestene.”

(1986) gis det et generelt påbud fra kirkevergen¹³ om at alt utstyr som settes opp skal godkjennes på forhånd.¹⁴ Dette påbudet presiseres i ”Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen”, også vedtatt i 1972 (1986). Her henvises det til søknadsskjema der gravminnet skal inntegnes nøyaktig i målestokk 1:10 med informasjon om hvordan gravminnet er utført.¹⁵ Med ”Vedtekter for Kirkegårdene i Bergen kommune” av 1997 utgår både forskriftene for kirkegårdene og rettledningen for gravutstyr fra 1972 (1986).¹⁶ Kravet om at kirkevergen skal godkjenne alt gravutstyr før oppsetting blir dog opprettholdt, uten at det blir utdypet av særskilte retningslinjer for gravutstyr.¹⁷ I ”Vedtekter for kirkegårdene i Bergen” av 1999 (2000) blir det presisert at også dekorgjenstander som er montert på gravminnet, samt ekstra navneplate, regnes som del av gravminnet, og dermed må godkjennes. Her er det Bergen kirkelige fellesråd, og ikke kirkevergen alene, som står for godkjenningen.¹⁸

For å oppsummere kan man dele materialet fra Møllendal kirkegård inn i fire perioder i forhold til hvem som har hatt den juridiske myndigheten på gravplassen: nasjonal kirkelig (1874-1884), nasjonal ikke-kirkelig (1884-1897), lokal ikke-kirkelig (1897-1966)¹⁹, og lokal kirkelig (1966-2005). I den siste perioden, fra 1966, må alle gravminner godkjennes etter søknad til de lokale kirkegårdsmyndighetene, ved den av fellesrådet oppnevnte kirkeverge. Alle gravminner, med inskripsjoner og symboler, er altså godkjent av lokale kirkelige tillitsvalgte på grunnlag av vedtekter som er godkjent av bispedømmet. Den faktiske bruken av symboler og tekster i denne perioden er slik sett et uttrykk for hva den offentlige, teologiske diskurs tillater.

---

¹³ I HENRIKSEN, P. (1995) *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, bind 8, s. 540, beskrives kirkeverge som ”stilling som innebærer praktisk tilsyn med kirkebygning og kirkegård, fungerer som daglig leder av kirkelig fellesråd i kommunen, tilsettes av kirkelig fellesråd [...]”

¹⁴ *Forskrifter for kirkegårdene i Bergen*. Vedtatt 1972. Endringer vedtatt 1986. Kirkevergen i Bergen. § 30.1

¹⁵ *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen*. Vedtatt 1972. Endringer vedtatt 1986. Kirkevergen i Bergen. Del C. Godkjennelse.

¹⁶ *Vedtekter for Kirkegårdene i Bergen kommune*. Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd 20. august 1997. Kirkevergen i Bergen. §22

¹⁷ *Vedtekter for Kirkegårdene i Bergen kommune*. Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd 20. august 1997. Kirkevergen i Bergen. § 11.2

¹⁸ *Vedtekter for kirkegårdene i Bergen*. Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd den 10. november 1999. Kirkevergen i Bergen. § 12.4

¹⁹ Kirkegårdslovgivningen er nasjonal, men denne regulerer ikke bruken av gravminner og gravutstyr. Årene mellom 1918 og 1966 er mangelfullt dokumentert ved Bergen byarkiv. Det er dermed usikkert om vedtektene fra 1918 har vært gjeldene helt frem til 1966.

1.3 Ulike religiøse tradisjoners bruk av gravplass og gravminner

I *Religioner, livssyn og gravferd: en håndbok om gravskikker* presenterer teolog Gunnar Neegaard (1993) hvordan ulike trossamfunn²⁰ i Norge forholder seg til dødsfall og gravferd. Boken presenterer den normative praksis innenfor ulike religiøse tradisjoner som finnes i Norge i dag. Direkte relevant for undersøkelsen av Møllendal kirkegård er de religiøse tradisjonene som benytter allmenne gravplasser uten at de har noe eget område på gravplassen. Ifølge Neegaard gjelder dette bahá'í²¹, buddhisme²², hinduisme²³, Jehovas vitner²⁴, Den katolske kirke²⁵, Den evangelisk-lutherske kirke²⁶ og livssynshumanisme²⁷. Om hinduisme (og sikhisme) heter det som følger: ”Hinduer (og sikher) ønsker at asken skal spres i rennende vann. Ettersom regelverket ikke tillater dette, og dersom man heller ikke vil/kan transportere urnen til hjemlandet, må urnen settes ned i minnelund eller i egen urnegrav.”²⁸ Etter *gravferdsloven* fra 1996 er det imidlertid anledning til å spre ”asken for vinden”.²⁹ I presentasjonen av sikhisme heter det videre at: ”Individuell urnegrav ønskes normalt ikke.”³⁰ Jacobsen (2006) påpeker at det i sikhismen ikke oppfordres til å sette opp minnesmerker.³¹ Islam og Det mosaiske trossamfunn legger stor vekt på å ha sine egne gravplasser³². Det samme gjør Den ortodokse kirke³³ og Kristensamfundet³⁴. I Bergen er feltet R00 på Nye Nygård kirkegård (Gravdalspollen) opprettet som muslimsk gravplass. Denne ble tatt i bruk i

---

²⁰ Neegaard bruker her begrepet *trossamfunn*, som også benyttes i lovverket (Lov om trdomssamfunn og ymist anna. 13. juni 1969 nr. 25). Begrepet legger imidlertid føringer på religionsforståelsen som primært knyttet til tro, mens jeg anser det som her beskrives som ulike tradisjoner for religiøs praksis. Jeg bruker derfor begrepet *religiøse tradisjoner* i stedet for *trossamfunn* i det følgende.

²¹ NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd: en håndbok om gravskikker*, Kommuneforlaget, s. 19

²² Ibid. s. 30. Den vietnamesiske buddhistforeningen hadde, da boken ble utgitt i 1993, søkt om å få reservert egne felt på allmenn gravplass.

²³ Ibid. s. 42. Se også JACOBSEN, K. A. & THELLE, N. R. (1999) *Hinduismen og buddhismen*, Kristiansand, Høyskoleforlaget. s. 118f, og JACOBSEN, K. A. (2003) *Hinduismen*, Oslo, Pax Forlag, s. 150, 196 og 219.

²⁴ NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 69

²⁵ Ibid. s. 99

²⁶ Ibid. s. 125f

²⁷ Ibid. s. 148

²⁸ Ibid. s. 42. Det samme innholdet gjentas i kapittelet om sikhisme s. 156f. Se også MCLEOD, W. H. (2003) *Sikhs of the Khalsa: A History of the Khalsa Rahit*, Oxford / New York, Oxford University Press, s. 106

²⁹ *Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven)* av 7. juni 1996-32, KKD (Kultur- og kirke departementet), [http://lovdata.no/cgi-wift/wiftldles?doc=/usr/www/lovdata/all/nl-19960607-032.html&emne=gravferdslov*& § 20 annet ledd. Endret ved lov 15 juni 2001 nr. 68 \(i kraft 1 juli 2001 iflg. res. 15 juni 2001 nr. 659\), http://www.lovdata.no/all/tl-19960607-032-004.html#20 26.06.08](http://lovdata.no/cgi-wift/wiftldles?doc=/usr/www/lovdata/all/nl-19960607-032.html&emne=gravferdslov*& § 20 annet ledd. Endret ved lov 15 juni 2001 nr. 68 (i kraft 1 juli 2001 iflg. res. 15 juni 2001 nr. 659), http://www.lovdata.no/all/tl-19960607-032-004.html#20 26.06.08)

³⁰ NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 156

³¹ JACOBSEN, K. A. (2006) *Sikhismen: Historie, tradisjon og kultur*, Kristiansand, Høyskoleforlaget. Norwegian Academic Press, s. 91

³² NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 57 og 83

³³ Ibid. s. 109

³⁴ Ibid. s. 137

1993.³⁵ Det kan imidlertid ikke utelukkes at religiøse tradisjoner med egne gravplasser også kan være representert på allmenne gravplasser.

De fleste religiøse tradisjonene som blir behandlet av Neegaard har ingen bestemte regler for valg av gravminne, men det opplyses om sedvane for bruk av symboler og tekst i forbindelse med noen av dem. I bahá'í brukes gjerne den nitakkede stjernen og/eller utdrag fra Bahá'u'lláhs skrifter.³⁶ I buddhismen kan "lærens hjul" eller et tekstutdrag brukes.³⁷ Sedvane i islam er at gravminnene skal være enkle og gjerne små.³⁸ Etter jødisk tradisjon skal graven være tydelig merket med gravminner som ikke skal være prangende. Disse markeres med Davidsstjerne og fraser som "her hviler", skrevet på hebraisk.³⁹ På katolske gravminner er det vanlig å bruke forkortelsen RIP (Requiescat in pace).⁴⁰ I ortodoks kristendom er gravminnet ofte utformet som et kors, gjerne med en religiøs tekst.⁴¹ Korset er ifølge Neegaard også et vanlig symbol på gravminner innenfor den evangelisk-lutherske kirke.⁴² Livssynshumanistene kan bruke det internasjonale humanistsymbolet, "happy man", på gravminnet.⁴³ Jehovas vitner benytter gravminner uten symboler.⁴⁴ De øvrige religionene, nevnt ovenfor, beskrives av Neegaard som uten bestemt sedvane når det gjelder utforming av gravminne.⁴⁵ Som vi ser kan både tilstedeværelse og fravær av tekst og symboler være religiøst motivert.

1.4 Seks narrativer om religiøs endring

Min problemstilling forholder seg til endring. For å beskrive, vurdere eller forklare endring kan man ta utgangspunkt i bestemte narrativer.⁴⁶ I artikkelen "What is Happening to Religion? Six Sociological Narratives" presenterer James V. Spickard⁴⁷ seks sosiologiske

---

³⁵ KOLBJØRNSSEN, M. (2002) Begravelser på muslimsk vis, forskning.no
<http://www.forskning.no/artikler/2002/oktober/1034247249.82>, lest 16.08 2008

Fotografier av disse gravminnene ved Nye Nygård kirkegård (Gravdalspollen) er tilgjengelig på DIS-Norge sine nettsider: <http://www.disnorge.no/gravminner/vis.php?id=2979&mode=pe>

³⁶ NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 19

³⁷ Ibid. s. 30

³⁸ Ibid. s. 58

³⁹ Ibid. s. 83. Se også GROTH, B. (2003) *Jødedommen*, Oslo, Pax Forlag, s. 185f, og RIAN, D. (2003) *Jødedommen i Norge*, i JACOBSEN, K. A. (Red.) *Verdensreligioner i Norge*, s. 169-214, Oslo, Universitetsforlaget, s. 187

⁴⁰ NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 99

⁴¹ Ibid. s. 110

⁴² Ibid. s. 126

⁴³ Ibid. s. 148

⁴⁴ Ibid. s. 69

⁴⁵ Dette er grunnet disse religionenes forhold til begravelse forøvrig.

⁴⁶ Narrativer representerer kunnskap som brukes til å forstå informasjon som koherent. BLACKBURN, S. (2005 (1994)) *The Oxford Dictionary of Philosophy*, 2. utg. Oxford, Oxford University Press, s. 245f (oppslagsord: narrative competence), og SCOTT, J. & MARSHALL, G. (Red.) (2005 (1994)) *Oxford Dictionary of Sociology*, 3. utg. Oxford / London, Oxford University Press, s. 249

⁴⁷ SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion?

narrativer som belyser spørsmålet om hvordan religion har endret seg, og hvordan man kan forvente at religion i forlengelsen av dette vil endre seg i fremtiden. Disse narrativene er *sekularisering* (secularization), *fundamentalisme* (the rise of 'fundamentalisms'), *omorganisering* (religious reorganization), *individualisering* (religious individualization), *tilbydersiden på det religiøse markedet* (supply side of religious markets), og *globalisering* (religion in the context of globalization). Spickard introduserer narrativene og deres beskaffenhet på følgende måte:

Isolated data do not make sense all by themselves. Facts only make sense when imbedded in a story that gives them meaning. [...] Facts alone do not tell us which of these stories is correct. Getting from data to narrative requires an imaginative leap: the discernment of a pattern that makes various data hang together.⁴⁸

Narrativene gir altså mening til dataene, samtidig som de er problematiske med hensyn til validitet. Med validitet menes her sammenhengen mellom problemstilling og hva en undersøkelse faktisk kan si noe om.⁴⁹ Som jeg vil komme tilbake til i beskrivelsen av tidligere forskning, vil derfor motstridende funn kunne fungere som belegg for samme narrativ, samtidig som samme funn kan belegge ulike narrativer.

De fire første narrativene, *sekularisering*, *fundamentalisme*, *omorganisering* og *individualisering*, belyser ulike religiøse endringer. Narrativen om *tilbydersiden på det religiøse markedet* hevder derimot å være en universell nøkkel til å forstå all religiøs endring, uavhengig av tid og sted. Den forteller dermed også om fremtiden. *Globaliseringsnarrativen* beskriver hvordan religion har blitt konstruert som en ideologisk ressurs, uten at man kan si noe om hvordan denne ressursen kommer til å bli brukt.

Sekularisering

Spickard påpeker den lange tradisjonen for å benytte sekularisering som perspektiv innen sosiologi/sosialvitenskap. Både Comte, Marx, Weber og Freud gjorde bruk av denne narrativen for å beskrive religiøs endring, selv om de forklarte sekulariseringen på ulike måter. Når Spickard skal presentere narrativen som ligger til grunn for sekulariseringsperspektivet refererer han imidlertid til en av vår tids sekulariseringsteoretikere, Steve Bruce:

---

⁴⁸ Ibid. s. 14

⁴⁹ Beskrives i HELLEVIK, O. (2002) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo, Universitetsforlaget, på følgende måte s. 183: "Validiteten avhenger av hva det er som er målt, om dette er de egenskapene problemstillingen gjelder. Validiteten betegner altså datas *relevans* for problemstillingen i undersøkelsen." Kursiv i original. Se også GRØNMO, S. (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, Bergen, Fagbokforlaget, s. 231ff

The road from religion embodied in the great European cathedrals to religion as personal preference and individual choice is a road from more to less religion. From the Middle Ages to the end of the twentieth century, religion in Europe (and its offshoot settler societies) has declined in power, prestige, and popularity.⁵⁰

Sekulariseringsnarrativen innebærer altså at det siden middelalderen har vært en religiøs endring i retning av mindre religion. Religion er i ferd med å forsvinne. Det finnes flere versjoner av sekulariseringsnarrativen.⁵¹ Spickard nevner her strukturell differensiering, *societalization*, privatisering og svekkelse av tro. Strukturell differensiering innebærer at oppgaver som tidligere ble tatt hånd om av en felles religiøs institusjon, blir tatt over av spesialister på de aktuelle områder.⁵² *Societalization* innebærer at religion som er knyttet til det lokale, bukker under for storsamfunnet og underholdningsindustrien. Privatisering beskrives ikke nærmere i Spickards artikkel, men kan karakteriseres som en narrativ om at religion hovedsakelig er blitt et privat anliggende. Svekkelse av tro forklares blant annet med økt religiøs pluralisme og teorien om at ulike religioner som eksisterer sammen undergraver hverandres troverdighet.⁵³

Fundamentalisme

Sekulariseringsnarrativen har i den senere tid blitt utfordret av andre narrativer, som ofte relateres til sekulariseringsnarrativen. En av disse forteller at religion blir mer fundamentalistisk. Dette er en fortelling som ifølge Spickard er vanligst blant journalister og innen politisk vitenskap, og noe mindre vanlig blant religions sosiologer. Han forklarer dette med at fundamentalismebegrepet historisk sett er spesifikt knyttet til bokstavtro bibeltolkning innen evangelisk protestantisme, og slik sett ikke er egnet til å beskrive religiøse organisasjoner utenfor denne tradisjonen. Det som imidlertid ofte beskrives under betegnelsen

---

⁵⁰ BRUCE, S. (1999) *Choice and Religion. A Critique of Rational Choice*, Oxford, Oxford University Press, s.7f. Siteret i SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? s. 15

⁵¹ Se for eksempel Anne Eriksens beskrivelse av L. Shiners seks forståelser av sekularisering. ERIKSEN, A. (1990) Studiet av moderne folkereligiøsitet, *Nord nytt: nordisk tidsskrift for folkelivsforskning*, 40, 21-32, s. 25

⁵² Karel Dobbelaere representerer denne første versjonen. Han skiller mellom sekularisering på tre nivåer. På makronivå innebærer sekularisering en strukturell differensiering av samfunnet. På mesonivå beskrives endringer i religiøse organisasjoner og bevegelser. På mikronivået beskrives endringer i individets religiøsitet og religiøse deltagelse. Ifølge Dobbelaeres teori kan sekularisering foregå på ett nivå uten at det trenger å skje på de to øvrige. Se DOBBELAERE, K. (2004) Assessing Secularization Theory, i ANTES, P., GEERTZ, A. W. & WARNE, R. R. (Red.) *New Approaches to the study of Religion*. 229-253, Berlin/New York, Walter de Gruyter.

⁵³ SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? s. 15f

fundamentalisme er *politisert sekterisme*. Ifølge narrativen oppstår strenge religiøse grupperinger som en reaksjon på en modernitet som anses å ødelegge tradisjonelle verdier.⁵⁴

Dette er for eksempel tilfelle i *Hva er fundamentalisme* av Torkel Brekke fra 2007.⁵⁵ Her knyttes fundamentalismenarrativen til sekulariseringsnarrativen og globaliseringsnarrativen som et resultat av, og en reaksjon på, disse.

Omorganisering

Denne narrativen handler om svekkelse av nasjonal religion til fordel for lokal religion. Spickard knytter denne spesielt til USA, hvor narrativen ofte blir brukt i beskrivelsen av "church shopping" blant mangfoldet av lokale religiøse organisasjoner. Her vektlegges det at det er *tilhørigheten* til disse religiøse organisasjonene og ikke *tro* som er avgjørende for å forstå de religiøse endringene.⁵⁶

Individualisering

Individualiseringsnarrativen forteller at den religiøse autoriteten har flyttet seg fra organisasjon til individ, samtidig som det har skjedd en pluralisering innenfor organisasjonene. Man velger ikke lenger "pakkeløsningen" til én religiøs organisasjon, men plukker elementer fra ulike tradisjoner. Samtidig, som en følge av dette, er åpenheten for ulike religiøse preferanser også blitt større innenfor de tradisjonelle religiøse organisasjonene.⁵⁷

Tilbydersiden på det religiøse marked

I denne narrativen betraktes religion som en vare, og de religiøse organisasjonene som tilbydere av religion, som konkurrerer om "kunder" innenfor det religiøse marked. Jo flere som konkurrerer, dess høyere vil aktiviteten for å tiltrekke seg kunder være. Rammebetingelsene for den religiøse tilbydersiden, dvs. graden av statlig kontroll, er slik sett avgjørende for den religiøse aktiviteten. Det er det frie religiøse marked som her genererer den største religiøse aktiviteten, ved at de ulike religiøse organisasjonene konkurrerer på like betingelser. Det vil si at statlig engasjement og kontroll virker negativt. Denne narrativen fremstilles som en universell modell som hevder å kunne forklare både hva som skjer med religion i dag, og hvordan utviklingen kommer til å være i fremtiden.⁵⁸

---

⁵⁴ Ibid. s. 16ff

⁵⁵ BREKKE, T. (2007) *Hva er fundamentalisme*, Oslo, Universitetsforlaget, s. 18ff

⁵⁶ SPICKARD, J. V. (2006) *What is happening to religion?* s. 19f

⁵⁷ Ibid. s. 20ff

⁵⁸ Ibid. s. 22f

Globalisering

Globaliseringsnarrativen er den yngste av narrativene ifølge Spickard, og knyttes spesielt til Peter Beyer. I motsetning til flere av de andre narrativene forteller denne om hvordan religion har blitt viktigere, særlig som identitetsmarkør i forhold til et kollektiv. Globaliseringsnarrativen beskriver fremveksten av et globalt kulturelt system⁵⁹, der alle samfunn blant annet forventes å forholde seg til én ”religiøs sfære”.⁶⁰ Tidligere var det ingen universell forståelse av religionskonseptet, men det er det i dag. Dette fører til økt bruk av og sterkere tilknytning til religion som sosial maktfaktor, både i henhold til individers rettigheter og gruppers posisjon i samfunnet. Ifølge denne narrativen kan man dog ikke si noe om fremtiden.⁶¹

Nyreligiøsitet – en ny narrativ?

I forbindelse med beskrivelser av religiøs endring i Norge vil jeg hevde at det eksisterer ytterligere én narrativ: narrativen om at folkereliøsitet beveger seg i retning av nyreligiøsitet, eller at nyreligiøsitet er en form for folkereliøsitet som brer om seg. Denne narrativen er nært forbundet med individualiseringsnarrativen, og kan betraktes som en versjon av denne. Denne nyreligiøsitetsnarrativen er knyttet til definisjonene av folkereliøsitet som et avvik fra, eller i opposisjon til, en offisiell kirkelig religiøsitet.⁶² Individualiseringsnarrativen forteller om hvordan den religiøse autoriteten i større grad knyttes til individet. I forbindelse med nyreligiøsitetsnarrativen innebærer dette at individene i en viss forstand blir stående i opposisjon til den offisielle kirkelige religiøsiteten.⁶³

I *Hva er religion* tar Gilhus og Mikaelsson (2007) i bruk flere av narrativene om religiøs endring i kapitlet ”Religion i en global verden”. Globalisering og sekularisering legges her til grunn for individualisme, fundamentalisme og nyreligiøsitet. Pluralisering og tilbydersiden på det religiøse markedet beskrives som to ulike sekulariseringsteorier. Nyreligiøsitet beskrives her på fire ulike måter. For det første betegner nyreligiøsitet

---

⁵⁹ SCOTT, J. & MARSHALL, G. (Red.) (2005 (1994)) *Oxford Dictionary of Sociology*, s. 249 (oppslagsord: globalization, globalization theory)

⁶⁰ SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? s. 24

⁶¹ Ibid. s. 24f

⁶² ERIKSEN, A. (1990) Studiet av moderne folkereliøsitet, s. 22

⁶³ Det er påfallende at folkereliøsitet ofte ikke undersøkes i forhold til folks kommunikasjon eller handlinger, men nærmest utelukkende dreier seg om dogmatikk. Det som undersøkes er i hvilken grad folks besvarelser av spørreundersøkelser korresponderer med kirkens læresetninger eller med utsagn som assosieres/identifiseres med New Age og nyreligiøsitet. Se f.eks. antologien ENGEDAL, L. G. & SVEINALL, A. T. (Red.) (2000) *Troen er løs: bidrag til belysning av forholdet mellom folkereliøsitet, nyreligiøsitet og kristen tro*, Trondheim, Egede institutt / Tapir Akademisk Forlag. Andre steder der nyreligiøsitetsnarrativen er benyttet er: GILHUS, I. S. & MIKAELSSON, L. (2005) *Kulturens refortrylling: Nyreligiøsitet i moderne samfunn*, Oslo, Universitetsforlaget, og ALVER, B. G., GILHUS, I. S., MIKAELSSON, L. & SELBERG, T. (1999) *Myte, magi og mirakel: i møte med det moderne*, Oslo, Pax Forlag.

”fenomener som tidligere gikk under betegnelsen ’overtro’”, og ”utslag av førmoderne virkelighetsoppfatninger”.⁶⁴ For det andre heter det at ”Eierskapet til religion er myket opp, og folk forsyner seg mer fritt.”⁶⁵ Et tredje punkt er fokuset på selvet og sjelen i det som betegnes som ”selv-religion”⁶⁶. Det fjerde punktet er at nyreligiøsitet opererer uavhengig av religiøse organisasjoner og institusjoner på et individualistisk marked.⁶⁷ Her knyttes nyreligiøsitetsnarrativen til både individualiseringsnarrativen og narrativaen om tilbydersiden på det religiøse markedet.

I forhold til symbolbruk på gravminner vil kombinasjoner av religiøs symbolikk som kan knyttes utvetydig til ulike religiøse tradisjoner på ett og samme gravminne, indikere at ”folk forsyner seg mer fritt”. Det er også interessant i hvilken grad det benyttes symboler og minnetekster som betegner eller benyttes innenfor ulike nyreligiøse organisasjoner/bevegelser.⁶⁸

Oppsummering

De her beskrevne narrativaene er brukt til å gi mening til sosiologisk materiale, i like stor grad til materiale av kvantitativ som av kvalitativ karakter. Dette skal vi også se i behandlingen av den tidligere forskningen på symboler og tekst, der det også blir eksemplifisert hvilke funn som kan struktureres ved hjelp av hvilke narrativaer. Det er i denne undersøkelsen ikke narrativaene i seg selv som er gjenstand for teoretisk diskusjon, men de er brukt som utgangspunkt for problematisering av hvordan mine funn kan struktureres.⁶⁹

1.5 Tidligere forskning på symboler og tekst på gravminner

For folk flest er gravstener ikke et emne som umiddelbart frister til nærmere studium. Men når de stammer fra en fjern fortid og opptrer i begrenset antall blir de likevel ikke uten interesse.⁷⁰

Dette sitatet, hentet fra åpningen til artikkelen ”Gravstener fra norske klostre” fra 1987 av antikvar Bernt C. Lange, er nokså betegnende for den norske interessen rundt gravminner.

---

⁶⁴ GILHUS, I. S. & MIKAELSSON, L. (2007) *Hva er religion*, Oslo, Universitetsforlaget s. 32

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid. s. 33

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Noen eksempler på nyreligiøse organisasjoner i Norge er Åsatru, Wicca, Transcendental Meditasjon, Hare Krishna, Osho-bevegelsen og Holistisk Forbund. STENSVOLD, A. (2005) Nyreligiøsitet, i AMUNDSEN, A. B. (Red.) *Norges religionshistorie*, s. 457-473, Oslo, Universitetsforlaget, s. 458ff

⁶⁹ Narrativaene er derfor ikke utfyllende beskrevet her.

⁷⁰ LANGE, B. C. (1987) Gravstener fra norske klostre, *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok 1987*, s. 213-222, Oslo, s. 213

Den begrensede interessen som har vært har konsentrert seg om gamle gravminner. De arbeidene som behandler norske gravminner kan grovt sett deles inn i åtte grupper: a) kulturhistoriske arbeider⁷¹, b) praktiske arbeider som veiledning i kirkegårdsdrift⁷², c) lokalhistoriske praktbøker⁷³, d) bøker om kirker der også kirkegården og gravminner er presentert⁷⁴, e) religionshistoriske arbeider⁷⁵, f) registreringer av gravminner som grunnlag for effektiv kirkegårdsdrift og/eller verneplaner⁷⁶, g) arkeologiske arbeider⁷⁷ og h) arbeider i landskapsarkitektur⁷⁸. Av religionsvitenskaplige studier av gravminner i Norge finnes det meget få.

I det følgende vil jeg presentere to tidligere analyser av symboler og tekster på gravminner i Norge og Sverige, samt to studier gjort av symboler og tekster i dødsannonser. Grunnen til at jeg velger å inkorporere studier av dødsannonser i beskrivelsen av relevant tidligere forskningslitteratur, er dødsannonsernes likhet med gravminner. Gravminner og dødsannonser tjener liknende formål, blant annet å markere dødsfall og representere døde personer med tekst og symboler. De fire tidligere forskningsarbeidene er: Anders Gustavssons (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid: En tiltagande individualitet under 1990-talet?*;⁷⁹ Svenning Bernstrøms (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo: En undersøkelse av et religiøst symbols historie og meningsinnhold*;⁸⁰ Curt Dahlgrens (2000) *När döden skiljer oss åt... Anonymitet och*

---

⁷¹ Eksempler på dette er BUGGE, A. (1926) *Vore gamle gravminder*, CHRISTIE, S. (1954) *Våre gravminner under klassisismen*, Oslo, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, LANGE, B. C. (1987) *Gravstener fra norske klostre*, GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid: En tiltagande individualitet under 1990-talet?*, Oslo, Novus forlag og SEIM, R. & NORSK FOLKEMUSEUM (2002) *Fra kirkegård til museum. En kulturhistorisk analyse av Norsk Folkemuseums gravminneutstilling*, Oslo, R. Seim. Artikler om gravminner i tidsskriftet *Fortidsvern* og årbøker fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

⁷² Eksempler på dette er KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (2005) *Kirkegården et levende kulturminne*, Oslo, Arfo, KLINGBERG, H. & WEFALD, A. (1992) *Kirkegårdens A B C*, Drangedal, Landslaget for kirkegårdskultur, KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, Stokke, Ars Longa, Tidsskriftet *Kirkegården* som utgis av Norsk Forening For Kirkegårdskultur.

⁷³ Eksempler på dette er MIDTTUN, O. (Red.) (2004) *Arendal kirkegård: Et levende kulturminne*, Arendal, Bokkomiteen, MAMEN, H. C. & ASKER KIRKELIGE FELLESRÅD (2007) *Vandringer i de dødes hage: Asker kirkegård*, [Asker], Asker kirkelige fellestråd.

⁷⁴ Et eksempel på dette er LIDÉN, H.-E. (2000) *Mariakirken i Bergen*, Bergen, Mangschou.

⁷⁵ For eksempel BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo. En undersøkelse av et religiøst symbols historie og meningsinnhold*, Oslo, Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo

⁷⁶ HÅRSTADSVEEN, R. (2004) Balke kirkegård, et gravminneprosjekt, i DAHL, T. (Red.) *TOTN Årbok 2004. Årbok for Toten økomuseum og historielag*, s. 146-159, Stiftelsen Toten økomuseum og historielag, NIELSEN, M. L. (2003) Glimt af gravminderegistreringen på Vestre Kirkegård i København, *Kirkegårdskultur*, s. 24-42, Aalborg, Foreningen for Kirkegårdskultur, Tidsskriftet *Kirkegården* som utgis av Norsk Forening For Kirkegårdskultur.

⁷⁷ Her dreier det seg ofte om svært gamle gravminner, som for eksempel undersøkelser av gravhauger. Dette er en type litteratur som vil være mindre relevant for undersøkelsen av gravminner på Møllendal.

⁷⁸ Slik som DØRSDAL, M. (2005) *Vegetasjon på Arendal kirkegård*, Studieretning Grøntmiljø, Institutt for plante og miljøvitenskap, Universitetet for miljø og biovitenskap, BRANDSHAUG, G. M. (1999) *Gravminne som formelement på kirkegårder*, Ås, [G.M. Brandshaug].

⁷⁹ GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige*

⁸⁰ BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*

individualisering i dødsannonser: 1945-1999,⁸¹ og Geirr Wiggens (2000) *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. århundret: Et bidrag til norsk språk- og mentalitetshistorie med internasjonalt utblikk*.⁸² Av disse er de tre sistnevnte kvantitative undersøkelser, mens førstnevnte benytter en kvalitativ metode.

Jeg gjennomgår denne tidligere forskningslitteraturen grundig av tre årsaker. For det første er deres materiale, funn og metode relevant i forhold til min analyse. For det andre vil jeg gjennom presentasjon av denne litteraturen også vise hvilke muligheter og begrensninger som ligger i en kvantitativ undersøkelse av religiøs endring. Her vil jeg blant annet diskutere den validitetsproblematikken som er knyttet til narrativene, som nevnt over. For det tredje vil jeg argumentere for at en analyse av religiøs endring på bakgrunn av gravminner vanskelig lar seg gjennomføre uten bruk av kvantitativ metode. I konklusjonskapitlet vil jeg komme tilbake til funn i den tidligere forskningen i forhold til mine funn.

Gravminner i Norge og Sverige

Etnolog og folklorist Anders Gustavsson tar for seg kirkegårder mellom Göteborg og Oslo, med fokus på 1990-tallet.⁸³ Dette er en kvalitativ undersøkelse som behandler bredden av individuelle uttrykk, og utvalget består derfor av de gravminner som synes best egnet til å belyse individualisering slik Gustavsson forstår begrepet. Han ser på hvordan individualisering i det moderne samfunnet har gitt seg uttrykk i forbindelse med gravminner, hvordan det individuelle synliggjøres, og hvorfor ulike personer velger ulike symboler. Gustavsson presenterer sitt materiale og sin metode på følgende måte:

Den geografiska utgångspunkten för undersökningen är ett sjuttioal utvalda kyrkogårdar från Göteborg till Oslo [...] Källmaterialet utgörs för det första av fotografier, som jag mestadels tagit själv. Det gäller vidare observationer, intervjuer med anhöriga samt stenhuggeri- och kyrkogårdspersonal. Drygt ett par tusen foton har tagits. Vid fotograferingarna har jag koncentrerat mig på nyheter under 1990-talet med utgångspunkt i perspektivet individualisering. Någon kvantitativ strävan har inte förekommit. I stället har ett kvalitativt urval gjorts vid fotograferingarna på kyrkogårdarna och med inriktning främst på nya motiv och texter. Det karakteristiska i förhållande till det avvikande och nyheter har jag fått fram genom fältobservationer som tecknats ned.⁸⁴

---

⁸¹ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt... Anonymitet och individualisering i dödsannonser: 1945-1999*, [Lund], [Teologiska institutionen, Lunds universitet].

⁸² WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret: Et bidrag til norsk språk- og mentalitetshistorie med internasjonalt utblikk*, Oslo, Novus forlag.

⁸³ GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige*

⁸⁴ *Ibid.* s. 8ff

Temaene Gustavsson gjennomgår er barne- og ungdomsgraver i forhold til eldre menneskers graver, markering av bosted, landskapsmotiver fra kyst og innland, tilknytning til naturen gjennom bergart og symboler, navnetrekk og kallenavn, markering av yrke, avspeiling av kjønn, den moderne fritid, ideologiske, religiøse og sekulariserte uttrykk, samt individuell markering på anonyme gravplasser. I henhold til endring i bruken av religiøse referanser konkluderer Gustavsson med at:

Religiösa bildsymboler och texter är mer framträdande i Norge än i Sverige, vilket pekar på en större traditionsmedvetenhet och inte enbart på större religiösa hänsyn. Detta märks speciellt i fråga om korsen som inte bara i Sverige utan också i Norge kommit att stå för död och sorg.⁸⁵

Gustavsson konkluderer altså med at individualiseringen har vært svakere i Norge enn i Sverige, på bakgrunn av at de religiøse uttrykkene forekommer hyppigere i førstnevnte land. Han hevder videre at det er en sterkere kollektiv tankegang i Norge enn i Sverige. Norge er også mer tradisjonsbundet, samtidig som han hevder å ha vist at man her har ”inført en del nyheter, vilka saknast i Sverige”⁸⁶. I begge landene, men særlig i Sverige, har man i økende grad formet gravminnet etter den avdødes individualitet. I Norge blir det, i større grad enn i Sverige, brukt bilder og tekster som finnes på kirkegården fra før.⁸⁷ I tillegg til individualiseringen konkluderer han med en økende sekularisering i Norge med henvisning til ”fler och fler gravstenar”⁸⁸ uten symboler og tekst på 1980- og 90-tallet.⁸⁹ Det er imidlertid uklart hvordan han avgjør at det blir flere, da materialet han legger til grunn er kvalitativt og svært begrenset i tid.

Et problem med Gustavssons analyse og konklusjoner er at det er svært vanskelig å se på hvilken måte han belegger sine påstander. Konklusjonene om individualisering og sekularisering refererer til endring, mens Gustavssons materiale består av uttrykk fra en svært begrenset periode, 1990-tallet, som er utvalgt på grunnlag av at de tjener som eksempler på individualitet. Narrativene forteller om endring, men for at noe skal betegnes som endring, må det ha vært i en annen tilstand før. Når bare nå-tilstanden og ikke den tidligere tilstanden dokumenteres, er det derfor ikke grunnlag for å konkludere med endring.

---

⁸⁵ Ibid. s. 120

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Dette synes å stå i motsetning til den tidligere bemerkningen om at det er innført nyheter i Norge, som mangler i Sverige. Det kan imidlertid her dreie seg om en nyansering.

⁸⁸ GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige*, s. 121

⁸⁹ Dette funnet vil bli diskutert i henhold til Neegaards beskrivelse i kapittel 7.

En individualisering vil kunne avdekkes ved at man sammenligner gravminner som er uttrykk for individualitet med gravminner som mangler et slikt uttrykk, over en viss periode. Hva som legges i individualitetsbegrepet er imidlertid ikke åpenbart.

Obeliskene på Vår frelsers gravlund

Svenning Bernstrøms hovedoppgave i religionshistorie fra 1999 gir en beskrivelse av obelisker på Vår frelsers gravlund i Oslo, og hvordan disse kan forstås som del av en visuell religion og internasjonal egyptomani.⁹⁰ Undersøkelsen tar utgangspunkt i obeliskene som gravminner og religiøst fenomen i en vestlig kristenprotestantisk kontekst⁹¹. Med referanse til Geertz og Kværne fokuserer Bernstrøm på religion som symbolsystem i det han formulerer formålet med undersøkelsen: ”å studere obeliskene som et symbol innenfor rammene av et møte mellom kristendommen og den sepulkrale delen av egyptomanien [...]”⁹². I forhold til teori undersøker Bernstrøm om hans funn kan ”underbygge et teoretisk ståsted som ser symboler primært som akkumulative og åpne for endring”⁹³. I presentasjonen av relevant forskningslitteratur presenteres blant annet *Våre gravminner under klassisismen*⁹⁴ av Sigrid Christie, der obeliskene behandles som del av klassisismen i norsk gravkunst. Bernstrøm understreker imidlertid at det i forbindelse med tidligere beskrivelser av obelisker på kristne gravsteder ikke har vært gjort systematiske analyser av endringer i materiale over tid, eller analyser av hvordan obelisker kan knyttes til sosiale grupper. Dette samsvarer med min oppfatning av tidligere forskning på gravminner generelt.

Som en bakgrunn for den empiriske undersøkelsen gir Bernstrøm en historisk oversikt over obeliskene i Egypt og Europa. Her blir det gjort rede for og understreket hvordan obelisker har blitt brukt i ulike religiøse og sekulære tradisjoner. Den empiriske studien er en ren beskrivelse av obelisker i forlengelsen av denne historien. Bernstrøm trekker ingen konklusjoner med hensyn til religion og religiøsitet på bakgrunn av sin analyse, ut over å slutte seg til forståelsen av obeliskene som akkumulativt symbol.

Det er Bernstrøms materiale og metode som gjør *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo* relevant for min undersøkelse. Dette er dessuten den eneste religionshistoriske behandlingen av gravminner jeg har kunnet finne som benytter en kvantitativ metode. Bernstrøms materiale består av samtlige 952 obelisker ved Vår Frelsers gravlund i Oslo.

---

⁹⁰ BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*.

⁹¹ Ibid. s. 3

⁹² Ibid. s. 4

⁹³ Ibid. s. 5

⁹⁴ CHRISTIE, S. (1954) *Våre gravminner under klassisismen*.

Obeliskene er datert på grunnlag av det eldste dødsåret. Det er her utelukkende obeliskens eldste forside som er registrert. Materialet kontekstualiseres i forhold til europeisk sammenheng gjennom en mer stikkprøveartet undersøkelse av Highgate Cemetery i London⁹⁵.

Bernstrøm benytter seg av en kvantitativ metode for å ”undersøke kronologien i tilveksten av obelisker samt den informasjon som er å finne på deres eldste forside [...]”⁹⁶. Han har valgt å se bort fra symboler som markerer fødsels- og dødsår, uten at det følger noen argumentasjon for dette valget.⁹⁷ På bakgrunn av feltskjemaene gir han en kronologisk beskrivelse av høyde, postament, gravsteder med to eller tre obelisker, farge, yrkesgrupper og titler, bibelske skriftsteder, tekst, kors, relieff, ansiktsplater, andre motiver og dekor, og obelisker knyttet til kvinner. Bernstrøm oppsummerer den kronologiske utviklingen gjennom å dele materialet inn i en vekstperiode (1824-1890), et toppunkt (1890-1900) og en nedgangsperiode (1900-1997).⁹⁸ Deretter følger en tematisk sammenligning av deler av de nevnte aspekter med utgangspunkt i yrkesgruppene knyttet til om lag halvparten av materialet⁹⁹.

I mitt materiale er det bare 22 av et utvalg på 2082 gravnummer¹⁰⁰ (1,1 %) hvor obelisker er brukt som gravminne. Bernstrøms funn kan derfor kun tjene som en kontekstualisering av mitt materiale, der obeliskene utgjør en svært liten del. Bernstrøm gir med sin undersøkelse av obelisker ved Vår frelsers gravlund et eksempel på endring i religiøs symbolbruk, på tross av at han selv ikke konkluderer med religiøs endring.

Sekularisering og individualisering i dødsannonser

En mer generell behandling av litteratur om tekst- og symbolbruk i forbindelse med død vil også omfatte dødsannonser. Jeg vil her begrense meg til å beskrive to nyere studier som benytter en kvantitativ metode og som presenterer sine funn i forhold til to av narrativene om religiøs endring; sekularisering og individualisering. Disse arbeidene er dermed interessante med hensyn til hvordan narrativene kan operasjonaliseres. Hvilke kvantitative funn kan underbygge narrativene om sekularisering og individualisering?

---

⁹⁵ BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*, s. 89

⁹⁶ Ibid. s. 14

⁹⁷ Ibid. s. 13

⁹⁸ Det er her uklart om 1890 tilhører vekstperiode eller toppunkt og om 1900 tilhører toppunkt eller nedgangsperiode.

⁹⁹ 534 av 952 obelisker er påført yrkestitler på obeliskens eldste forside. BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*, s. 71ff

¹⁰⁰ Gravnummer refererer som oftest til ett gravminne, men kan i forbindelse med for eksempel familiegraver referere til flere gravminner. Se for øvrig kapittel 2.

Svenske dødsannonser mellom 1945 og 1999

När döden skiljer oss åt... Anonymitet och individualisering i dödsannonser: 1945-1999 av Curt Dahlgren er en svensk religionssosiologisk undersøkelse av tekst og symboler i dødsannonser.¹⁰¹ Dahlgren fokuserer på avsenders perspektiv i kommunikasjonen, motivasjonen for valg av tekst og symbol, og bruker dette som utgangspunkt for sin analyse. Hypotesen for undersøkelsen er at man i økende grad velger symboler som beskriver den avdøde, noe han hevder å finne belegg for. På bakgrunn av dette argumenterer Dahlgren for en prognose som innebærer at korset, som han forutsetter har vært et allment dødssymbol, i fremtiden vil komme til å bli en sterkere markør for kristen tro.¹⁰²

Undersøkelsen tar for seg totalt ca. 13000 dødsannonser¹⁰³ fra perioden 1975 til 1995, der Dahlgren skiller mellom et utvalg av storbyaviser og et såkalt allment utvalg.¹⁰⁴ Undersøkelsen av motiver for valg av tekst og symboler i dødsannonsene er gjort på bakgrunn av intervju av 301 pårørende til dødsfall som ble annonsert vinteren 1997/1998.¹⁰⁵

Dahlgren analyserer teksten i dødsannonsene ved å dele hver annonse inn i fire deler: kunngjørelsen, minneverset, ekstratekst¹⁰⁶ og anmodning om pengegave til organisasjon/institusjon i stedet for blomster. Hver av disse delene betegnes enten som profane, kristne, allmennreligiøse¹⁰⁷ eller fraværende. I neste omgang klassifiseres annonsene i sin helhet, slik at annonser med referanse til kristendom i en eller flere deler, klassifiseres som kristne. Av de resterende annonsene klassifiseres de som har en eller flere allmennreligiøse referanser, som allmennreligiøse. På samme måte klassifiseres de profane annonsene, og de resterende annonsene som kun består av et navn. Dette materialet analyseres i forhold til hvilke aviser som har trykt annonsene. Avisene klassifiseres her enten som storbyaviser, mellomstore aviser eller små aviser. Foruten type avis, analyseres annonsene ut fra avdødes kjønn og alder.

---

¹⁰¹ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*

¹⁰² Ibid. s. 28

¹⁰³ Ibid. s. 11

¹⁰⁴ Dødsannonsene er her kodet etter modell fra Per Blocks undersøkelse av dødsannonser fra 1945 til 1975, slik at materialet er sammenlignbart og kan kobles sammen. Block, P. (1984). Newspaper Content as a Secularization Indicator. *Cultural indicators: An international symposium*. Sid. 177-194. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

¹⁰⁵ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 29

¹⁰⁶ Hva som ligger i kategorien "ekstrateksten" forklares på følgende måte: "I dödsannonserna kan det ibland förekomma något eller några ord efter själva minnesversen [...]"Ibid. s. 47

¹⁰⁷ Begrepet "allmänreligiös" blir ikke definert, men kun eksemplifisert. Felles for eksemplene er henvisninger til et etterliv der det blant annet er en "bättre värld" og "hoppet om återseendet står kvar". Ibid. s. 40

Symbolene i dødsannonsene teller til sammen i overkant av 250 ulike symboler, som er klassifisert i 13 ulike grupper¹⁰⁸. Det vanligste symbolet er det fylte korset, som er benyttet i over halvparten av det samlede antall annonser¹⁰⁹. Nest vanligst, med rundt en femtedel av annonsene, er kategorien for blomster, kornaks og trær. På tredje plass kommer kategorien for ulike typer fugler som utgjør i overkant av en tiendedel av materialet. De fleste personlige symboler finner vi i storbyavisene der de utgjør 3,3 %, mens de i småavisene ikke utgjør mer enn 0,5 %. Kategorien for *personlige symboler* må imidlertid sees i sammenheng med kategorien for *øvrige symboler*. Personlige symboler omfatter blant annet motorsykel, båt, hester og hunder, mens *øvrige symboler* betegner blant annet timeglass, anti-atomvåpenmerket, katt og fargepalett¹¹⁰. Grunnlaget for denne differensieringen synes noe uklar. Kategorien for *øvrige symboler* er imidlertid svært liten, rundt 0,5 %, og har derfor minimalt å si for helheten.

Avslutningsvis i denne første behandlingen av symbolene åpner Dahlgren for den tolkning at de alternative symbolene ”innebær ett bortvæljannde av korset [...]”¹¹¹, og dermed er han inne på spørsmålet om motivet for bruk av symboler. Med hensyn til bruk av kors gjør Dahlgren noen interessante funn i sitt intervju materiale:

Motivet "att man inte ville ha något kristet" angavs av en dryg tjugondel. Av dessa hade två tredjedelar kors, vilket talar för att korset ofta enbart uppfattas som en symbol för döden, 17 procent hade fåglar, och resten fördelade sig mellan blommor, avsaknad av symbol samt övrigt, som i detta fallet var ett hjärta. [...] Omvänt gäller att knappt hälften av dem som hade någon form av kors i dödsannonsen, hade också ett kristet motiv för detta val. Knappt två tiondelar uppgav istället att man valt korset av tradition eller att det var ett självklart val. En dryg tiondel menade inte något kristet alls med korset, och en tjugondel sade att man valt korset på grund av den avlidnas vilja.¹¹²

Det finnes med andre ord ikke noe nødvendig en-til-en-forhold mellom kristen motivasjon og bruk av kors, men et mange-til-mange-forhold mellom motivasjon og bruk av symboler. Det skal imidlertid bemerkes at 96 % av de som oppgav kristne motiver også hadde valgt kors i en eller annen form, mens de resterende 4 % hadde valgt blomster. Dette er funn som ikke vil ha

---

¹⁰⁸ Gruppene er som følger: 1 Symbol saknas, 2 Vanligt kors, 3 Kors med Kristusgestalt, 4 Övriga kors, 5 Ordenssymboler, 6 Alla fåglar, 7 Blommor, ax, träd, naturscenerier, 8 Personliga, inklusive båtar, 9 Änglar, nallar, Bamse etc., 10 Övrigt kristna, 11 Mosaiska, 12 Socialdemokratisk ros, 13 Övrigt. Ibid. s. 61

¹⁰⁹ Det fylte korset ("vanlig kors") utgjør 59,7 % i det allmenne utvalget, 55,2 % i storbyavisene, 60,2 % i mellomstore aviser og 60,4 % i småavisene. Legger man til korsene som er kategorisert som "Kors med Kristusgestalt" og "Övriga kors", kommer man opp i 64,6 % i det allmenne utvalget.

¹¹⁰ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 62

¹¹¹ Ibid. s. 63

¹¹² Ibid. s. 68

sammenligningsgrunnlag i undersøkelsen av symbol- og tekstbruk på Møllendal kirkegård, da det her ikke er gjennomført intervjuer. Dahlgrens funn kan imidlertid tjene som en advarsel i forhold til å unngå forhastede konklusjoner om hva symboler kan fortelle om de som har brukt dem.

I analysen viser Dahlgren hvordan funnene i undersøkelsen underbygger Karel Dobbelaeres sekulariseringsteori. "När det gäller den individuella nivån, visar förändringar av dödsannonsernas utformning att svensken i ökad utsträckning lämnat både ett kristet språkbruk och ett kristet symbolspråk."¹¹³ Dahlgren tolker dette som et tydelig tegn på individuell avkristning.¹¹⁴ Konklusjonen bygger på at andelen dødsannonser med "explicit kristet innehåll" i dødsannonsernes tekster i tidsrommet 1945 til 1995 synker fra 42 % til 11 % i det allmenne utvalget, mens det synker fra 17 % til 7 % i storbyavisene.¹¹⁵ I perioden 1976 til 1995 synker andelen kors (og det Dahlgren betegner som øvrige klare religiøse symboler) fra nærmere 100 % til 39 % i forhold til andre symboler i det allmenne utvalget.¹¹⁶

Avslutningsvis i analysen fastholder Dahlgren prognosen om at korset vil kunne gå fra å være et dødssymbol til i fremtiden å bli en presis indikator på personlig kristen tro.¹¹⁷ Denne konklusjonen bygger for det første på en nedgang i bruk av kors, og pluralisering av symbolbruken. For det andre bygger den på at valget av symboler i over halvparten av tilfellene i intervjuundersøkelsen er motivert av at det "Passar den döda"¹¹⁸. For det tredje bygger den på to spørreundersøkelser fra 1984 og 1990 som indikerer at rundt en tiendedel av befolkningen har "en mer uttalad kristen tro [...]".¹¹⁹

Argumentasjonen synes å være at korset som dødssymbol blir utfordret av en rekke nye personlige symboler. Som en følge av dette vil også korset bli benyttet som personlig symbol for å betegne religiøs tro. Korsbruken vil dermed kunne si noe om hvor stor del av befolkningen som er personlig kristne. For å teste dette samsvaret, benyttes spørreundersøkelser som har kartlagt hvor mange som anser seg som personlig kristne. Dahlgren ser med andre ord for seg at det i fremtiden vil oppstå et en-til-en-forhold mellom bruk av kors og personlig kristen tro. Derimot viser Dahlgrens sammenligning av motiv for bruk av symboler

---

¹¹³ Ibid. s. 113

¹¹⁴ Ibid. s. 114

¹¹⁵ Ibid. s. 57f. Hva som her menes med "explicit kristet innehåll" beskrives nærmere tidligere i undersøkelsen: s. 39, 43, 47f, 48, 53. I Dahlgrens analyse er Blocks (se over) og hans eget materiale koblet sammen.

¹¹⁶ Ibid. s. 93

¹¹⁷ Ibid. s. 122

¹¹⁸ Ibid. s. 64ff

¹¹⁹ Ibid. s. 122. Undersøkelsene det refereres til er Eva Hambergs undersøkelse fra 1984, se Hamberg, E. (1989). "Kristen på mitt eget sätt": En analys av material från projektet *Livsåskadningar i Sverige*, Stockholm, Religionssociologiska Institutet, og det Dahlgren omtaler som "den svenska delen av den europeiska värdeundersökningen 1990 (EVSSG90)".

og bruk av kors, at det ikke eksisterer noen slik en-til-en-sammenheng. Det er derfor uklart hvorfor Dahlgren mener det er grunn til å anta at en slik sammenheng vil gjøre seg gjeldende i fremtiden.

Videre ser det ut til at Dahlgren tar det for gitt at det høye antallet motiver av typen ”Passar den döda” innebærer at denne kategorien har økt, og dertil at økningen kommer til å fortsette. Intervjumaterialet forholder seg imidlertid utelukkende til dødsannonser fra vinteren 1997/1998, og danner derfor ikke grunnlag for å si noe om endring i motivasjon ut over den undersøkte perioden.

En mer generell kritikk av undersøkelsen kan reises på grunnlag av spørsmålet om hvorvidt Dahlgrens analyse er en genreanalyse, eller mer presist en analyse av dødsannonsegenrens utvikling. På bakgrunn av redegjørelsen for hvordan de første blomstene ble introdusert som symbol på dødsannonser, ser individualiseringen ut til å være sterkt knyttet til redaksjonens retningslinjer og definisjon av dødsannonsegenren.¹²⁰ I forlengelsen av dette blir endringene i dødsannonsene en del av endringene i avisene og i den redaksjonelle kontroll. Dette er en problematikk som også vil berøre min analyse, i og med at gravminnet kan betraktes som en genre. Av hensyn til dette vil jeg i analysen se på de juridiske bestemmelsene som gjelder ved Møllendal kirkegård, og diskutere mine funn i forhold til dette i den avsluttende diskusjonen.

Norske dødsannonser på 1900-tallet

I *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret*, presenterer Geirr Wiggen en hovedsaklig språkvitenskaplig analyse av dødsannonser i Norge.¹²¹ Wiggen analyserer ordvalg og symbolbruk i 2600 dødsannonser fra fem ulike riksaviser¹²² mellom 1901 og 1998.¹²³

Wiggen foretar først en setningsanalyse, der han tar utgangspunkt i verbet som er brukt for å betegne avdødes død; ”å dø”, ”å gå bort”, ”å hensovne”, og så videre.¹²⁴ Derneft tar han for seg adverbial, som forteller om dødens forløp, årsak, følge, sted og

---

¹²⁰ Ibid. s. 120f

¹²¹ WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur...* Det finnes mange referanser til Dahlgrens behandling av dødsannonser (se over) i dette arbeidet. Samtidig finnes det flere referanser til Wiggens arbeid i Dahlgrens analyse. Begge bøkene er utgitt i 2000. Wiggen kan dermed betraktes som en norsk ekvivalent til Dahlgrens religionssosiologiske undersøkelse, og er dermed av interesse for mitt prosjekt.

¹²² Aftenposten, Dagbladet, Arbeiderbladet, Nationen og Vårt Land

¹²³ Annonnene er hentet fra 1901, 1920, 1940, 1960, 1980 og 1998. WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur...*, s. 30

¹²⁴ Ibid. s. 36ff

omstendigheter, tid og alder, fokus på de etterlatte, frampek til det hinsidige,¹²⁵ og det han kaller rene trosuttrykk.¹²⁶ Setningsanalysen avsluttes med en gjennomgang av predikativ og objekt.

Analysen av ikke-verbal symbolbruk viser hvilke symboler som har vært representert i hvilke aviser. I første halvdel av perioden, fra 1901 til og med 1940 er det vanligst å ikke ha symbol på dødsannonser. I andre halvdel av perioden er det korset som dominerer. Toppunktet for bruk av kors kommer i 1980. Dette året opptrer også symbolet for Human-Etisk forbund ("happy man") for første gang i materialet. I 1998 finner vi den største bredden i bruk av symboler. "Fugl", "blomst" og "kors-anker-hjerte" opptrer da for første gang i materialet, mens "happy man", "davidstjerne" og "sirkel" videreføres fra tidligere.¹²⁷

Wiggens konklusjoner for disse funnene er imidlertid noe vanskelig å få grep om. Han konkluderer sin undersøkelse med at det gjennom hele 1900-tallet er "en stor grad av dødsrealisme og -aksept [...]"¹²⁸, samtidig som døden i økende grad gjennom århundret "omskrives og ufarliggjøres" gjennom bruken av ord og symboler. Dette skjer på fire punkter: ved at ordet død erstattes med "behageligere og mer akseptable foreteelser"¹²⁹; ved at blant annet minneverd "i økende grad privatiserer eller sentimentaliserer døden"¹³⁰; ved at fokuset i annonsene blir flyttet fra avdøde til etterlatte; og "ved at kirkas tradisjonelle ord og symbol dels brukes på måter som ikke er i tråd med (især evangelisk-)kristen lære, dels fravikes fordi de oppfattes som 'for harde' [...]"¹³¹. Videre tolker Wiggen funnene sine på følgende måte:

Sjøl kan jeg ikke forstå dem [endringene i språk- og symbolbruk fra midten av århundret] annerledes enn som en refleks av samfunnets allmenne sekularisering og dyrking av mennesket som kropp [...] og, som en del av den prosessen, dets tabuisering av døden. Sekulariseringa henger i sin tur sammen med nyere tids målrasjonelle politikk i vår kulturkrets [...]¹³²

Wiggen benytter en svært smal religionsdefinisjon med fokus på det strengt ortodokse, noe som gjør terskelen for å konkludere med sekularisering svært lav.¹³³

---

¹²⁵ Blant annet uttrykk som "til Jesus/Gud" og retningsgivende ord som "hen-" og "inn". Ibid. s. 98ff

¹²⁶ For eksempel uttrykk som "i trua på Frelseren", "i troen på Gud", "i Jesu navn" og lignende.

¹²⁷ WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur...*, s. 125ff

¹²⁸ Ibid. s. 177

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid. s. 178. Parentes i original.

¹³² Ibid.

¹³³ Dette fokuset i definisjon av religion kommer til uttrykk blant annet i følgende sitat: "jeg [vil] her og nå bare antyde at det må være den utbredte 'privatreligiøsiteten' i dette landet kirka bør bekymre seg over, også med tanke på si pastorale virksomhet ved kiste og grav. Da holder det ikke bare å henvise til den som et diffust, akseptert faktum, nærmest for å begrunne folkekirkas terskelløse tilstedeværelse for de kirkefremmede ved dåp,

Korset som kristen markør eller dødssymbol?

I Dahlgrens og Wiggens arbeider finner vi to ulike syn på korset som symbol, og hvordan korsets meningsinnhold er i forandring. Dahlgrens hypotese bygger på en forståelse av korset som et allment dødssymbol. Ved at ”människor i ökad grad väljer symboler som på någån sätt karakteriserar den avlidna [...]”¹³⁴, vil korset kunne bli en mer presis markør for kristen tro. Wiggen karakteriserer derimot korset som ”livssynsmessig umarkert”¹³⁵ før han presenterer følgende vurdering:

Slik sett kan nettopp allmenngjøringa av korsbruken i sistedelen av hundreåret ha bidratt til å åpne korssymbolet for et annet meningsinnhold enn det spesifikt kristne, nemlig det ubehaget eller den skrekken det sekulariserte mennesket forbinder med død, ettersom det trulig forholder seg personlig til korset bare i sammenheng med død (i dødsannonser, på likbilen, i kirka) og ikke i en allmenn religiøs interesse(sfære).¹³⁶

Både Dahlgren og Wiggen setter tolkningen av korset som kristent symbol i sammenheng med symbolets utbredelse. Wiggen ser på en økning av korsbruk som en åpning for et nytt meningsinnhold, mens Dahlgren ser på nedgangen i bruk som en mulighet for et mer presist innhold. Wiggen synes å hevde at korset i utgangspunktet har et spesifikt kristent meningsinnhold, som ikke kommer til uttrykk ved bruk av korset i dødsannonser, i og med at han der oppfatter korset som livssynsmessig umarkert.

Til grunn for disse tolkningene av korset ligger også forutsetningen om at korset primært er å forstå som et dødssymbol. Denne forståelsen av korset synes Dahlgren og Wiggen å bygge på at korset frem til 1970-tallet var det eneste symbolet som ble benyttet i forbindelse med dødsannonser – og dermed det *eneste* symbolet brukt for å markere død. Det synes noe snevert å konkludere med dette bare på grunnlag av dødsannonser, som kun er én av flere sammenhenger der symboler er brukt i forbindelse med død. Man kan derfor stille spørsmålsteget ved om korset faktisk er det eneste symbolet som har vært benyttet til å markere død frem til 1970-tallet.

---

konfirmasjon, bryllup og bål-/gravferd mens benkene er glissent besatt for øvrig. For da risikerer kirka å tale til forutsetningsløse tilhørere, og så blir den stadig mer den nokså irreligiøse ritualarenaen som den tydeligvis alt er blitt for svært mange. I stedet gjelder det på ny å få plassert det religiøse livets sentrum og pulsslag i kirka [...] slik at søn- og helligdagens gudstjenester og forvaltning av de hellige sakrament kan integreres i hverdagslivets rytmer og få virke i et synlig og offentlig akseptert fellesskap til å sette livets allehånde hendinger, utfordringer og valg på plass og slik hjelpe det enkelte mennesket til å bli helt, balansert og fortrøstningsfullt, også overfor egen og andres død.” Ibid. s. 124

¹³⁴ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 28

¹³⁵ WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur...*, s. 129

¹³⁶ Ibid. s. 129f. Parenteser i original.

Min undersøkelse av gravminnene på Møllendal kirkegård vil ikke være egnet til å underbygge påstander om meningen som ligger i symbolene. Det jeg vil kunne si noe om er endringer i frekvensen av symbolbruken. Slik vil min undersøkelse kunne gi en bredere forståelse av endringene i antall og type symboler brukt i forbindelse med død. Alle symboler som er benyttet på kirkegården vil, i og med sin kontekst, være å betrakte som dødssymboler. Jeg vil behandle korset som et eksplisitt kristent symbol, da det inngår i en tradisjonell kristen ikonografi, uten å si noe om hva denne kristendommen for øvrig måtte innebære. Jeg velger å behandle korset som et selvstendig religiøst uttrykk, og ikke som en indikasjon på andre religiøse uttrykk, som for eksempel tro. Dahlgrens funn om at det er et mange-til-mange-forhold mellom motivasjon og symbolbruk viser det problematiske ved å tolke symbolbruk som indikator på andre variabler (se ovenfor side 25).

Tidligere gravminne- og dødsannonseforsknings bruk av narrativer

Dahlgren og Wiggen strukturerer sine data ved hjelp av blant annet *sekulariseringsteser*. Gustavsson benytter også denne, men i hovedsak fortellingen om *individualisering*. Gustavsson bruker imidlertid narrativene på en annen måte enn Dahlgren og Wiggen. Dødsannonsene gjennomgår i Dahlgren og Wiggens arbeider en kvantitativ beskrivelse og analyse før funnene blir strukturert ved hjelp av narrativene. Gustavsson bruker derimot antagelsen om individualisering som utgangspunkt for utvalg av det materialet han studerer.

Dahlgrens og Wiggens bruk av narrativen om sekularisering illustrerer også hva som er problemet med denne narrativen. *Nedgang* i bruk av religiøse symboler på gravminner vil kunne betraktes som uttrykk for sekularisering, som hos Dahlgren. Problemet er å avgjøre hva som er et religiøst symbol. Som Dahlgren har vist i sin undersøkelse kan mange ulike motiver ligge bak bruken av det enkelte symbol. Nedgang i bruk av ethvert symbol som kan knyttes til religion vil slik kunne struktureres ved bruk av sekulariseringsnarrativen. Wiggen ser *økningen* i bruk av kors som et uttrykk for sekularisering, og argumenterer med at økt bruk fører til svekket eksklusivitet og utvanning av religiøst innhold (se sitatet ovenfor side 29). Altså vil både økning og nedgang i bruk av bestemte symboler kunne tolkes som et utslag av sekularisering.¹³⁷

---

¹³⁷ Ifølge Dahlgren og Wiggens studier synes både økning og nedgang i bruk av kors å indikere sekularisering i like stor grad. Den statistiske sammenhengen mellom sekularisering og bruk av kors blir på bakgrunn av dette lik null. Med referanse til Grønmos (2004) behandling av validitet er det her ikke noe samsvar mellom data basert på de ulike operasjonelle definisjonene av sekulariseringsbegrepet, og kriterievaliditeten er derfor lav for begge eller én av undersøkelsene. GRØNMO, S. (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, s. 232

2 Materiale og metode

I denne undersøkelsen av tekst og symboler fra Møllendal kirkegård er det et stort materiale som skal behandles.¹³⁸ Materialet består derfor av mange enheter, gravminner, som hver for seg kan gi relativt lite informasjon. Formålet med undersøkelsen er å si noe om endringer over tid. Materialet egner seg for kvantitativ analyse, det vil si en metode som innebærer kategorisering av gravminnenes karakteristika som deretter kan telles opp og sammenlignes. Analysen krever derfor et metodisk verktøy som gjør det mulig å ordne et stort antall enheter (gravminner) ut fra flere kriterier, som dato, tekst, symbol og så videre, slik at informasjonen kan organiseres kronologisk og tematisk. Materialet har dermed stor likhet med materialet i arbeidene til Bernstrøm, Dahlgren og Wiggen.

Metoden for innsamling og bearbeiding av informasjonen om tekst og symboler i denne undersøkelsen er videreført fra en tidligere registrering av Møllendal kirkegård. Denne registreringen ble gjennomført av *Databehandling i slektsforskning-Norge*¹³⁹ (heretter omtalt som DIS-Norge) i 2005 som en del av deres gravminneprosjekt. Dette er en registrering av personer som er gravlagt på Møllendal, der gravminnene benyttes som kilde til personopplysninger i slektsforskning. Informasjonen om personene og gravminnene de er knyttet til er ordnet i en tabell¹⁴⁰, som i dag er allment tilgjengelig via internett¹⁴¹. DIS-databasen inneholder imidlertid ingen informasjon om det som er mitt hovedfokus for undersøkelsen; symboler, men det er til DIS' tabell knyttet fotografier av hvert enkelt gravminne. Det er disse fotografiene som benyttes som kilde til symbolbruk i mitt arbeid. I noen tilfeller har likevel ikke DIS-Norges fotografier egnet seg for registrering av symboler (der for eksempel symboler og tekst har vært skjult bak vegetasjon), slik at jeg i disse tilfellene har supplert med egne fotografier.

I beskrivelsen av objektene i undersøkelsen er det noen begreper som er avgjørende å holde fra hverandre. Et *gravminne* er oppført til minne om en død person og markerer som

---

¹³⁸ Det er over 33 000 personer som er gravlagt på denne gravplassen. Antallet personer refererer til registreringen gjennomført av DIS-Norge i 2005. Se mer under.

¹³⁹ DIS-Norge presenterer seg på følgende måte på sin hjemmeside: "DIS-Norge er landets største slektsforskerforening med ca. 8300 medlemmer pr. 2007. Foreningen har valgt ut 9 slektsrelaterte *aktiviteter* som det satses spesielt på, og har 19 *lokallag* som med noen få unntak dekker hvert sitt fylke. Nettstedet er sammen med medlemsbladet *Slekt og Data* foreningens viktigste formidlingskanaler mot medlemmene og andre slektsforskere." DIS-NORGE Databehandling i slektsforskning, <http://www.disnorge.no/dn/index/nettstedet.html> lest 25.06.2008. Kursiv i original.

¹⁴⁰ For mer om tabell, se side 47. For mer om DIS-tabellen, se Appendix I - Tabellspesifikasjon.

¹⁴¹ Nettadressen til DIS-Norges gravminneprosjekt: <http://www.disnorge.no/kildereg/gravsteder.html>

regel en grav. Gravminnet kan for eksempel bestå av stein, tre eller jern, og er gjerne utstyrt med tekst og symboler. Begrepet *grav* refererer til et presist definert koordinatsystem som dekker gravplassen, altså et abstrakt rutenettet som danner rektangulære graver der det ligger noen begravd eller er plass til å begrave noen.¹⁴² Gravminnenes plassering er ikke definert på den samme måten. De står vanligvis nokså rett over graven, men forholder seg mer fleksibelt til omgivelsene og eierens ønsker. *Gravsted* betegner en samling av to eller flere kistegraver som er festet sammen. Dette skjer hvis det ved dødsfall er ønske om å reservere en eller flere omliggende graver. Disse blir da festet sammen, og blir betegnet som ett gravsted, familiegrav eller festegrav.¹⁴³ *Feste* av grav skjer ved at man betaler en festeavgift for å beholde graven utover fredningstiden eller ved opprettelse av et gravsted. Feste innebærer at festeren disponerer graven/gravstedet og bestemmer hver som skal begraves der.¹⁴⁴ *Gravnummeret* betegner de koordinatene som definerer en grav eller et gravsted, ved å vise til felt, rad og det aktuelle nummer i raden. Denne informasjonen er tegnet inn på kirkegårdsmyndighetenes kart der hver koordinat i systemet ender i et fastmerke, som kan gjenfinnes på det aktuelle felt¹⁴⁵ og brukes til oppmåling.¹⁴⁶ Avdøde personer er i tabellen fra DIS-Norge knyttet til gravnummer, og ikke bestemte gravminner. Gravminnetabellen er bygd opp slik at ett gravsted er registrert på ett gravnummer, uavhengig av antall gravminner på gravstedet.

På bakgrunn av denne tabellen laget jeg en database bestående av to tabeller. I og med at det ofte er flere personer som er knyttet til ett gravminne, måtte personer og gravminner ordnes i hver sin tabell. Den første tabellen beskriver personer, og er for en stor del kopiert direkte fra DIS-tabellen. Denne tabellen vil i det følgende bli omtalt som *persontabellen*. Den andre tabellen beskriver gravminner med blant annet tekst og symboler, og består for en stor del av mine registreringer av symboler på bakgrunn av fotografiene fra DIS-registreringen.¹⁴⁷ Denne tabellen vil i det følgende bli omtalt som *gravminnetabellen*. Disse to tabellene er knyttet sammen slik at det fremgår hvilke personer som er knyttet til hvilke gravminner.¹⁴⁸

---

¹⁴² Man skiller her mellom kistegraver som har dimensjonen 3,0 x 1,5 meter (4,5 kvm), og urnegraver som skal ha et minimumsareal på 2,25 kvm. Disse kravene ble iverksatt 1. januar 1997 etter Lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven). Før dette var minimumsmålene til kistegraver 2,4 x 1,2 meter, mens urnegraver ikke hadde noen lovpålagte mål. Se KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, s. 19f

¹⁴³ Se Ibid. s. 20f og KLINGBERG, H. & WEFALD, A. (1992) *Kirkegårdens A B C*, s. 4

¹⁴⁴ Se KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, s. 70ff og KLINGBERG, H. & WEFALD, A. (1992) *Kirkegårdens A B C*, s. 6

¹⁴⁵ Felt er på Møllendal kirkegård merket med skilt.

¹⁴⁶ Se KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, s. 87ff

¹⁴⁷ Informasjon om gravminnenes plassering er hentet fra DIS-tabellen. Det eneste av de symbolske elementene jeg ikke har registrert selv er minneteksten, som allerede var registrert av DIS-Norge.

¹⁴⁸ På denne måten kan jeg gå inn i persontabellen for å få tilgang til fotografiene av gravminnene, samt annen personinformasjon.

Metoden som er brukt for å analysere og presentere teksten og symbolene er *beskrivende statistikk*.¹⁴⁹ Bruken av database der gravminnenes egenskaper kategoriseres og kvantifiseres kan betraktes som en del av denne metoden. Datamaterialet er presentert ved hjelp av tabeller og figurer. Den kronologiske dimensjon benyttes her som en felles referanseramme for alle tekster og symboler knyttet til gravminnene. Det vil si at ethvert symbol vil representere det tiår det er datert til. Tiår er valgt som tidsenhet for å begrense tidsenhetskategoriene, og for å sette fokus på endringer over lengre tidsspenn. Hvert tiår blir dessuten normalisert slik at tilfeldige variasjoner mellom enkeltår ikke blir synlig i presentasjonen av materialet.¹⁵⁰ Ved omregning av absolutte tall til prosent per tiår, blir tallene sammenlignbare, og kan danne grunnlag for påstander om endring.¹⁵¹

Videre i dette kapitlet vil det bli gjort rede for problematikk knyttet til materialet sett i makro- og mikroperspektiv. Datamaterialet vil bli diskutert med hensyn til reliabilitet¹⁵², validitet¹⁵³ og relevans.

2.1 Univers og utvalg – Gravminnene i makroperspektiv

Utvalget som en del av en større helhet

Gravminnene som er beskrevet og analysert i denne undersøkelsen er et utvalg av alle gravminnene som i løpet av gravplassens historie er reist på Møllendal teig på Møllendal kirkegård. Begrepene *populasjon* og *univers* blir vanligvis brukt synonymt om den helheten utvalget representerer.¹⁵⁴ Jeg har imidlertid valgt å gjøre en distinksjon slik at *univers*

---

¹⁴⁹ Sigmund Grønmo definerer deskriptiv statistikk på følgende måte: "Statistiske metoder som brukes til å identifisere, beskrive og karakterisere faktiske mønstre i et datamateriale." GRØNMO, S. (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, s. 414

¹⁵⁰ En slik variasjon oppstår for eksempel fordi Møllendal teig er en av flere teiger på samme gravplass. Dette innebærer at det ene året kan hovedvekten av nye graver bli plassert på én teig, mens hovedvekten neste år plasseres på en annen teig. Dette problemet knytter seg spesielt til bruk av datering på tidligst gravlagte (TidlAar). Ved bruk av tiår som tidsenhet unngår man dermed brudd på kontinuitet, som ellers ville oppstå i forbindelse med år der gravminner ikke er representert. Tiår som tidsenhet jevner ut variasjonene.

¹⁵¹ KJELDSTADLI, K. (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Oslo, Universitetsforlaget, s. 229ff

¹⁵² Beskrives i HELLEVIK, O. (2002) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap* som nøyaktighet s. 51 og pålitelighet s. 102. På side 183 heter det: "Reliabiliteten bestemmes av hvordan målingene som leder frem til tallene i datamatriksen er utført, betegnelsen sikter til *nøyaktigheten* i de ulike operasjonene i denne prosessen." Kursiv i original.

¹⁵³ Beskrives av Hellevik på følgende måte: "Validiteten avhenger av hva det er som er målt, om dette er de egenskapene problemstillingen gjelder. Validiteten betegner altså datas *relevans* for problemstillingen i undersøkelsen." Ibid. Kursiv i original.

¹⁵⁴ "Alle enhetene som inngår i problemstillingen, og som forskeren ønsker å bruke undersøkelsen til å si noe om, kalles gjerne det *teoretiske universet* (eller populasjonen). For å kunne gjennomføre en sannsynlighetsutvelgelse, må forskeren sette opp en fortegnelse over samtlige enheter i det teoretiske universet. Fra denne *universlista* foretas så utvelgingen av konkrete enheter som skal undersøkes." Ibid. s. 114f. Kursiv i original.

betegner samtlige gravminner som er eller har vært oppført på Møllendal teig på Møllendal kirkegård siden gravplassen ble innviet den 8. September 1874, mens *populasjon* betegner samtlige gravminner som fremdeles fantes på Møllendal teig på Møllendal kirkegård i 2005 og ble registrert av DIS-Norge. Med utgangspunkt i universet ville man kunne si noe om generelle endringer i befolkningens bruk av tekst og symboler på denne gravplassen. Det materialet som befinner seg på gravplassen er imidlertid ikke stabilt. Nye gravminner kommer stadig til, og eldre gravminner må vike, hvilket innebærer at differansen mellom univers og populasjon blir større jo lenger tilbake man går i tid. Som det vil fremgå nedenfor er antallet gravminner per tiår som nå finnes på gravplassen betraktelig høyere etter 1950 enn før.

For å gjennomføre en effektiv registrering av et stort antall gravminner var det ønskelig å bygge videre på allerede gjennomførte registreringer. DIS-Norge foretok i 2005 en registrering av personer som var gravlagt på Møllendal kirkegård, på bakgrunn av de eksisterende gravminner. Dette innebærer at denne undersøkelsen forholder seg til de gravminnene som befant seg på Møllendal teig på Møllendal kirkegård i 2005.¹⁵⁵ Slik sett kan mitt kildemateriale som helhet dateres til år 2005.

Behandlingen av kildematerialet

Datering – gravminnets alder

Når det gjelder de enkelte gravminnene eksisterer det tre typer datering for disse. Den første typen er dødsåret til den person som DIS-Norge har registrert først av de personene som er knyttet til graven (ForsteIdAar¹⁵⁶ i gravminnetabellen). Det stratifiserte utvalget av gravminner er gjort på bakgrunn av denne dateringen.¹⁵⁷

Den andre typen datering er dødsåret til den tidligst døde personen knyttet til graven. (TidlAar i gravminnetabellen). Denne typen datering samsvarer som regel med den første typen datering (ForsteIdAar). TidlAar benyttes med utgangspunkt i antagelsen om at gravminnet ble reist i etterkant av begravelsen til den personen som døde tidligst, og at de øvrige navnene er inngravert etter hvert som personene døde og ble gravlagt. Dersom antagelsen er riktig, kan denne dateringen vise tilveksten av tekst og symboler. Ved bruk av

---

¹⁵⁵ Gravminner som har blitt fotografert på nytt i 2007 forholder seg likevel primært til 2005-registreringen, da det er denne som danner grunnlaget for utvalget (se nedenfor). De nye fotografiene fungerer da også først og fremst supplerende.

¹⁵⁶ Feltnavnenes karakter og oppbygning er en følge av at databasebehandlingsprogrammet har problemer med feltnavn som inneholder mellomrom og bokstavnene "æ", "ø" og "å".

¹⁵⁷ Denne dateringen har medført enkelte problemer, da DIS-Norges registrering ikke har vært konsekvent på den måten jeg først antok at den var. Dette vil bli behandlet senere i kapittelet.

denne dateringen kan man få svar på spørsmål om når et symbol ble tatt i bruk for første gang, og hvordan tilveksten av symboler på gravplassen har vært.

Den tredje typen datering (SisteAar i gravminnetabellen) er dødsåret til den personen knyttet til graven som døde sist. Det vil si siste gang en person ble knyttet til den eksisterende tekst og symbolikk. Denne dateringen kan derfor si noe om hvorvidt tekster og symboler går ut av bruk. Der TidlAar definerer et symbols ”inn-tidspunkt”, definerer SisteAar symbolets ”ut-tidspunkt”.

Utvalgskriterier fra univers til populasjon

Som allerede nevnt fjernes gravminner etter fredningstid, hvis det er behov for dette.¹⁵⁸ Denne begrensningen fra univers til populasjon er en del av gravplassens dynamikk, og dermed et ukontrollerbart utvalg. En stor del av gravene/gravstedene som representerer tre eller flere personer er dog brukt etter 1980, og dermed fredet. Det betyr at et viktig utvalgskriterium for gravminnene på disse gravene/gravstedene, er at de nylig er endret. Det vil si at det i det minste er nye navn påført gravminnene. utfordringer med representativitet knyttet til dette problemet vil jeg komme tilbake til senere i kapittelet.¹⁵⁹

Utvalgskriterier fra populasjon til utvalg

På bakgrunn av en prøveregistrering som ble foretatt over et par dager, ble det klart at det var nødvendig å gjøre et utvalg for å redusere datamengden til en håndterlig størrelse, samtidig som dette utvalget måtte være stort nok til at datamengden ville være representativ og resultat av analysen pålitelig. Problemstillingen for undersøkelsen fokuserer på den kronologiske dimensjonen i materialet. Det var derfor ønskelig at utvalget skulle gjenspeile forholdet

---

¹⁵⁸ Fredningstiden har til hensikt at kiste/urne med innhold skal være fullstendig kompostert før graven benyttes på nytt. *Lov om kirker og kirkegaarde av 23. Juli 1897* angir en fredningstid på 20 år. *Reglement for Bergens kommunale begravelsespladse* fra 1908 angir en ferdningstid på 30 år. Fra 1918 med *Reglement for Bergens kommunale kirkegaarde* er fredningstiden 25 år. Fra 1972 til 1997 var fredningstiden for både kistegraver og urnegraver 25 år. Fra 1997 til dags dato er fredningstiden for urnegraver redusert til 20 år, mens kistegraver fremdeles er fredet i 25 år.

¹⁵⁹ I forbindelse med opphør av feste i gravferdsloven av 1996 heter det i § 18: ”Gravminner av kunstnerisk eller kulturhistorisk verdi skal om mulig bli stående på kirkegården.” Denne paragrafen har ikke noe motstykke i den forrige loven fra 1897, men er i ulike formuleringer del av vedtektene for kirkegårdene i Bergen fra 1908 og fremover. Dette vernet av gravminner innebærer at graven/gravstedet ikke nødvendigvis må være i bruk, i den forstand at nye personer blir lagt ned i graven, for at gravminnet skal bli bevart. Videre innebærer det at de eldre gravminnene som er bevart uten at graven/gravstedet er i bruk, kan være bevart fordi de er spesielle med hensyn til form eller andre symbolske elementer i gravminnet. Slike gravminnene gir derfor ikke noe representativt bilde av den tiden de er fra. De er derimot del av en styrt seleksjon, og viser hvilke gravminner man har vurdert som bevaringsverdige i hele perioden. Det er 320 gravminner i utvalget datert før 1950. Av disse er det 92 gravminner (28,8 %) der alle dødsdatoene på gravminnet er fra før 1950. Disse utgjør 4,4 % av hele utvalget. Disse gravminnene er bevart i over det dobbelte av fredningstiden (25 år), og årsaken til dette kan være at de har kommet inn under et kulturhistorisk vern.

mellom antall gravminner per år i materialet fra DIS-Norge. Samtidig var det ikke ønskelig å redusere årstall som allerede var svakt representert. Utvalget er derfor gjort proporsjonalt stratifisert, ved at alle gravminnene er ordnet kronologisk etter dødsår for den tidligst avdøde, slik at det yngste gravminnet blir liggende nederst i tabellen.¹⁶⁰ Utvalget er dessuten systematisk ved at hvert fjerde gravminne¹⁶¹ er valgt ut med andre gravminne på listen (nedenfra) som tilfeldig startpunkt.¹⁶²

I år som etter den beskrevne utvalgsmetoden blir representert i utvalget med færre enn fem gravminner, er utvalget utvidet til annethvert gravminne. Der det etter en slik utvidelse fortsatt er representert færre enn fem gravminner per år, er samtlige gravminner for det gjeldende år registrert. Dette utgjør første del av utvalgsprosedyren. Under følger en oversikt over årstallene som er unntatt fra hovedregelen om hvert fjerde gravminne i utvalget:

Tabell 1 År med unntak fra hovedregel om utvalg (omvendt kronologisk)

Annethvert gravminne	Alle gravminner
1929	1982-1985 (4 år)
1925	1974-1975 (2 år)
1917	1930-1939 (10 år)
1912-1915 (4 år)	1926-1928 (3 år)
1909-1910 (2år)	1924
1906	1911
1890	1907-1908 (2 år)
	1891-1904 (11 år)
	1839-1889 (22 år)

Det er til sammen 11 år der annethvert gravminne er utvalgt. I hele 56 år er hvert eneste gravminne kommet med i utvalget. Av de 133 årstallene som er representert i utvalget på bakgrunn av første utvelgelseskriterium er det altså omlag halvparten av disse (67) som rammes av unntak. Til tross for unntakene er antallet poster redusert fra 8010 gravminner i populasjonen til 2200 gravminner etter det første utvelgelseskriteriet.¹⁶³

Som det fremgår av tabellen over finnes det gravminner som er datert helt tilbake til 1830-tallet. Møllendal kirkegård ble imidlertid ikke innviet før i 1874. Det er derfor usikkert i

¹⁶⁰ HELLEVIK, O. (2002) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, s.117

¹⁶¹ Utgangspunktet for størrelsen på utvalget var å redusere antallet gravminner så lite som mulig innenfor de begrensninger i tid og ressurser som masterstudiet innebærer.

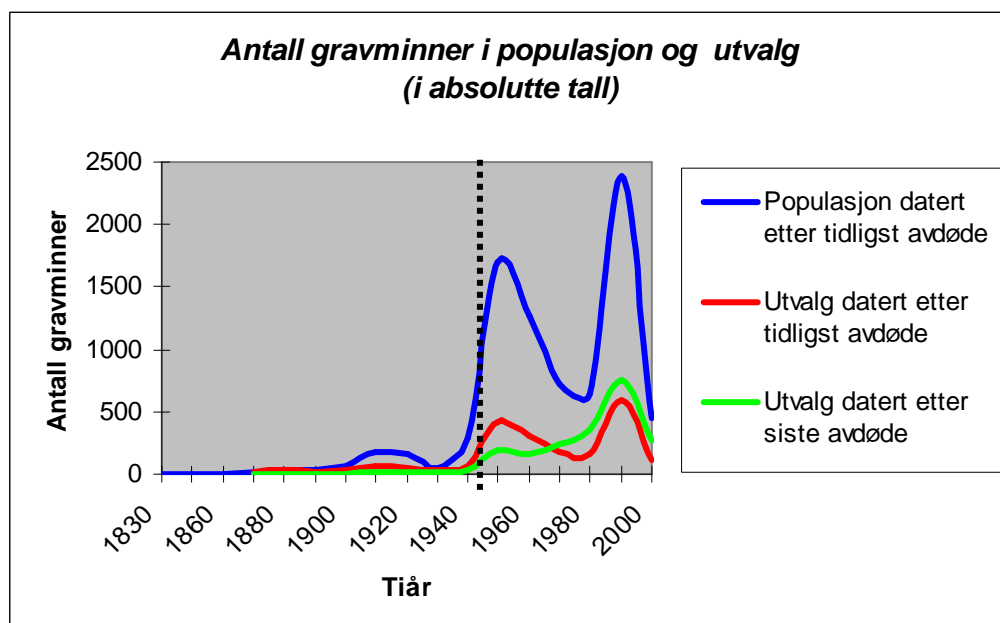
¹⁶² HELLEVIK, O. (2002) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, s. 115f. Utvalget er rekonstruerbart gjennom metoden beskrevet i Appendix II – Utvalgsmetode.

¹⁶³ Denne utvalgsmetoden har en betydelig svakhet i forhold til det marginale materialet. I og med at utvalget består av hvert fjerde gravminne, vil det også være sannsynlig at jeg bare vil få med hvert fjerde symbol/tekst som bare er representert en gang i populasjonen. Videre er det sannsynlig at jeg vil få med annethvert symbol/tekst som er representert to ganger i populasjonen.

hvilken grad disse gravminnene representerer Møllendal og det aktuelle årstall. På bakgrunn av denne usikkerheten, er gravminner med datering eldre enn 1874 holdt utenfor det endelige utvalget. Utvalget er med dette redusert til 2189 gravminner.

Et siste utvalgskriterium er en følge av to ulike dateringsmetoder. Det første utvalget (se over) ble gjort på grunnlag av dødsdatoen til den personen på gravminnet¹⁶⁴ som kronologisk sett ble registrert først i DIS-registreringen.¹⁶⁵ Dette kriteriet for datering syntes i enkelte tilfeller noe misvisende. Det ble da gjennomført en datering på grunnlag av dødsdatoen til den tidligst avdøde. Det viste seg da at det i en del tilfeller var til dels stor differanse mellom de to ulike metodene for datering.¹⁶⁶ Som følge av denne usikkerheten om datering, er gravnummer der de to dateringsmetodene skiller seg fra hverandre holdt utenfor utvalget. Utvalget er dermed begrenset ytterligere fra 2189 til 2082 gravminner. Dette er det endelige utvalget som vil bli undersøkt i analysen.

Figur 1 Antall gravminner per tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1830-2004

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

¹⁶⁴ Gravnummeret kan vise til ett eller flere gravminner. En nærmere avklaring følger under.

¹⁶⁵ Dette strukturerte utvalget ble gjort med utgangspunkt i "ForsteIdAar". Dette feltet var ment å skulle fungere som en datering av gravminnet ved at den representerte årstallet for den tidligste døde personen som var knyttet til graven. Feltet ble imidlertid automatisk aggregert med utgangspunkt i "ID"-feltet i persontabellen fra DIS-Norge, slik at årstallet representerer dødsåret for den personen som har det laveste ID-nummeret på det aktuelle gravnummer (den personen som DIS-Norge har registret først). Dette er i de fleste tilfeller den personen som står øverst på gravminnet, og dermed også den personen som døde tidligst. I enkelte tilfeller vil det likevel være forskjell mellom "ForsteIdAar" og "TidlAar", som representerer det tidligste dødsåret som er knyttet til gravnummeret. Se også fotnote 166.

¹⁶⁶ Det er avvik mellom "TidlAar" og "ForsteIdAar" i 107 av 2189 poster (manglende datering regnes her som differanse, da differansen her ikke er lik 0), noe som utgjør 4,89 % av postene. I 78 poster (3,56 %) er avviket på 10 år eller mer. I 10 poster (0,46 %) er avviket på over 50 år. Det største avviket er på 97 år.

Figur 1 viser hvordan forholdet er mellom populasjonen (blå graf) og det endelige utvalget (rød og grønn graf) i *absolutte tall*¹⁶⁷. Populasjonen er datert etter dødsdatoen til den person som ble registrert først (ForsteIdAar). Den røde grafen viser utvalget datert etter dødsåret for den person som døde tidligst (TidlAar). Disse dateringene er her sammenfallende. Den grønne grafen viser det samme utvalget, men her er gravminnene datert etter dødsåret til den personen som døde sist (SisteAar).

Den første delen av utvalgsprosedyren er med på å jevne ut de store forskjellene i materialet. På 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet er de aller fleste gravminnene med i utvalget, mens frekvenstoppe på 1950- og 1990-tallet blir betydelig dempet i utvalget. Den andre og tredje delen av utvalgsprosedyren luker ut gravminner som har en spesielt usikker datering. Hvis man ser bort fra gravminnene før 1874 er disse gravminnene spredt nokså jevnt utover perioden, slik at ingen tiår blir særlig favorisert¹⁶⁸.

Differansen mellom den røde og grønne grafen viser at en stor del av gravminnene som ble reist på 1950-tallet har blitt gjenbrukt på 1970-tallet og seinere.

Problemer med representativitet

Figur 1 (ovenfor) viser hvordan antallet gravminner øker dramatisk på 1950-tallet. Det er først fra og med 1950-tallet at hvert tiår, uavhengig av om datering er gjort etter tidligste dødsår eller siste dødsår, er representert med flere enn 100 gravminner.¹⁶⁹ Dette er hovedargumentet for en deling av materialet i to perioder, en før og en fra og med 1950. Disse vil bli behandlet

---

¹⁶⁷ *Absolutte tall* betegner det reelle antallet gravminner, i motsetning til for eksempel prosent som er *relative tall*.

¹⁶⁸ For nærmere sammenligning mellom univers, første utvalg og endelig utvalg, se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

¹⁶⁹ Dette er en følge av at eldre graver blir gjenbrukt etter de 20-25 årene graven er fredet. 71,3 % av gravminnene i det endelige utvalget som er fra før 1950-tallet, er brukt på 1950-tallet eller senere. 17,5 % er brukt helt opp på 1990- og 2000-tallet. Dette viser at mange av gravminnene som er bevart, er bevart gjennom fredning ved bruk.

Det er også en topp i tilveksten av antall gravminner (datert på TidlAar) på 1950- og -60-tallet. Dette kan skyldes flere fenomener. Gjenbruk av graver/gravsteder gjør at graven blir fredet i 20-25 år fra dødsdatoen til den person som sist ble lagt i graven. En annen mulig forklaring er et fenomen som kalles "plastgraver": "Fra slutten av 1950-tallet og frem til begynnelsen av 1970-tallet var det vanlig at begravelserbyråene svøpte de døde i plastfolie i forbindelse med at de ble lagt i kiste. [...] Det er grunn til å anta at de [sic] er gravlagt 200 – 300 000 lik i plastsvøp i Norge. [...] Da de aktuelle gravene var så gamle at de skulle brukes på nytt, dvs. da fredningstida var utgått, kunne de ikke brukes fordi platen og innholdet ikke var gått i oppløsning." KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, s. 33. Det fremgår imidlertid av Figur 1 at gjenbruken av gravminner fra 1950-tallet har vært betydelig. Dette kan tyde på at det er gravminnene med bare en person, som ikke er blitt byttet ut og gjenbrukt etter fredningstiden, noe som bekreftes av Figur 2. Det er imidlertid ingen grunn til å tro at dette har ført til noen dreining i materialet, da plastgravene later til å ha vært et generelt fenomen.

separat i deler av analysen. Jeg vil i det følgende presentere noen aspekter som belyser hvordan periodene før og etter 1950 skiller seg fra hverandre med hensyn til representativitet.

Som det fremgår av tabellen med unntak fra første utvalgs-kriterium (over) er 61 av de 67 årene som er unntatt fra hovedregelen, det vil si 91 % av unntaksårene, fra før 1950. Med hensyn til utvalgs-kriterier er derfor ikke tiårene i perioden 1870-tallet til og med 1940-tallet direkte sammenlignbare med tiårene i perioden fra 1950 til 2000-tallet.

Som nevnt er gravminner knyttet til personer som er død i 1980 eller senere, fredet. Det vil si at på 1980- og -90-tallet er utvalget et systematisk utvalg av *universet*, altså av samtlige gravminner som er satt ned på gravplassen, og er dermed egnet som grunnlag for en generell beskrivelse av bruk av tekst og symboler på gravplassen. Det er imidlertid usikkert i hvilken grad det øvrige utvalget også kan sies å være representativt for universet. Det er alltid en fare for at gravminner og/eller symboler byttes ut. Det er den eldste delen av utvalget som er mest sårbart i forhold til dette. I forbindelse med at nye navn hugges inn kan også ny symbolikk og nye gjenstander knyttes til gravminnet. Ved tilføring av nye gjenstander, slik som fastlykten på fotografiet til høyre¹⁷⁰, er dette ofte åpenlyst. Obeliskens på fotografiet er datert 1916, mens dødsåret til den sist avdøde som er knyttet til gravstedet er 2000. Lykten, som ser helt ny ut, er antagelig montert i forbindelse med denne nyligst avdøde. Ved tilføring av nye symboler er dette gjerne vanskeligere å oppdage.

Gravminnet er byttet ut. (ID: 172268, Gravnummer: C00-14-06)

Fotoregistrering av DIS-Norge i 2005.

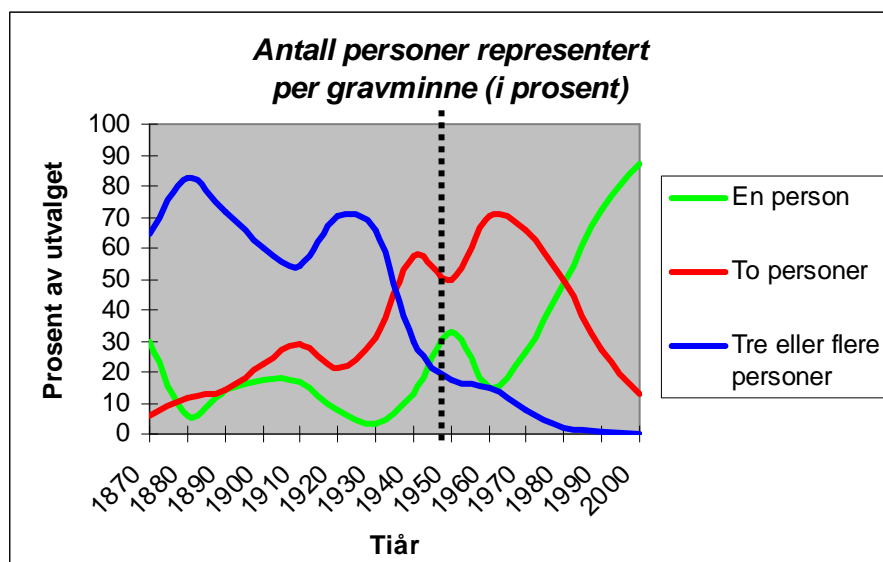

Forfatters fotoregistrering i 2007.

¹⁷⁰ ID: 147122 (Gravn.: G00-01-03).

Gravminner kan også byttes ut, uavhengig av om det hugges inn nye navn, slik som vi ser av eksempelet over. Av fotoregistreringen til DIS-Norge var det mulig å se at frontsymbol¹⁷¹ ”Enkelt latinsk kors og sluttstrek” er benyttet i kombinasjon med minneteksten ”Takk for alt” på det opprinnelige gravminnet. Ut fra fotografiet var det dog vanskelig å avgjøre om det var benyttet datomarkører. Jeg gjorde derfor en ny fotoregistrering i 2007. Gravminnet var da byttet ut. Som vi ser av fotografiet til høyre er ikke frontsymbol videreført til den nye steinen. Datomarkørene kommer her tydelig frem, men det er usikkert om disse er de samme som på det opprinnelige gravminnet. Av de 288 gravminnene som er fotografert på nytt er det bare i dette ene tilfellet en slik utskifting av selve gravminnet forekommer. Utskiftninger kan imidlertid også ha skjedd før DIS-Norge gjennomførte sin registrering i 2005. Problemet later til å være marginalt, men utskiftninger som dette kan gi store utslag i tiår med få gravminner, spesielt hvis materialet beskrives i prosent. I materialet fra og med 1950-tallet er det mer enn 100 gravminner per tiår, og én feil vil dermed utgjøre under 1 %. I materialet fra 1870- til og med 1940-tallet er det laveste antallet gravminner per tiår 17 gravminner på 1870-tallet. I dette tiåret vil én feil utgjøre hele 5,9 %.

Figur 2 Antall personer representert per gravminne per tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-2005

Den stiplede linjen markerer skillet mellom utvalget før og etter 1950.

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Usikkerheten som knytter seg til at symboler og minnetekst kan tilføyes i forbindelse med tilføyning av nye navn og datoer øker med gravminnenes alder, i og med at antallet navn

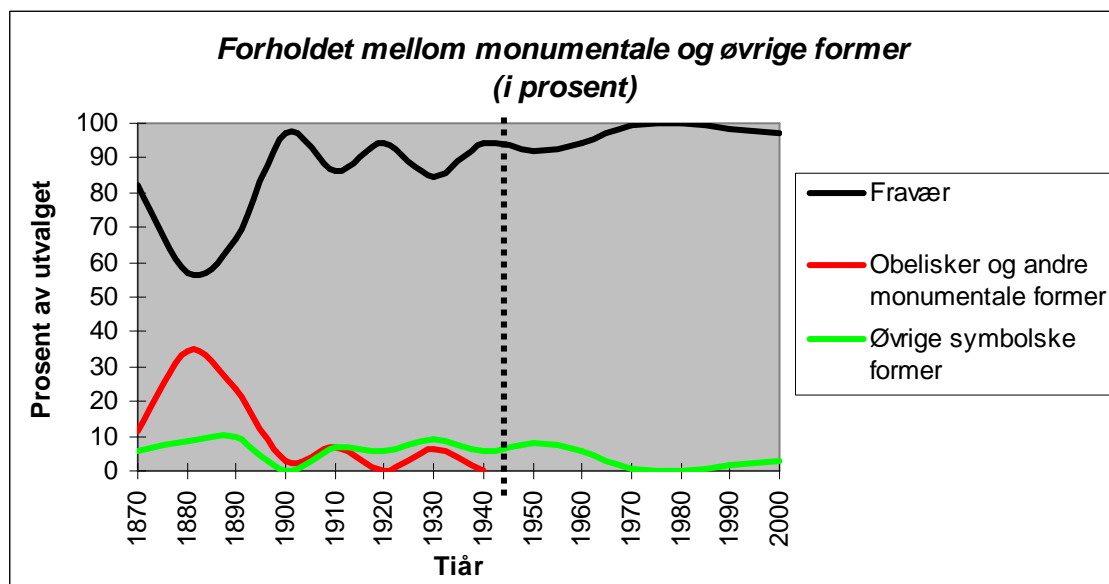
¹⁷¹ Se under om gravminnets symbolske elementer og registrering.

generelt øker med alderen.¹⁷² I Figur 2 ser vi at gravminner som representerer tre eller flere personer dominerer fra 1870- til 1930-tallet. På 1940-tallet går gravminner som representerer to personer forbi, og dominerer frem til 1980-tallet. Fra 1990-tallet er det gravminner som representerer én person, som dominerer. Grafene viser også hvordan bruk, indikert gjennom tilføyning av nye persondata (navn og datoer), er et vesentlig kriterium for at gravminnene blir bevart. Samtidig er antallet gravminner som er eldre enn 1950-tallet så lite (se Figur 1) at hvert gravminne får stor betydning når antallet symbolske elementer regnes om til prosent per tiår.

Et annet usikkerhetsmoment som knytter seg til perioden før 1950 er hvorvidt gravminnene er representative for datidens tekst- og symbolbruk i hele universet. De symbolske formene som er brukt kan illustrere noen skjevheter:

Figur 3 Andelen obelisker og monumentale former, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-1949

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Av Figur 3 ser vi at *Obelisker og andre monumentale former* er representert med hele 12 av 35 gravminner (34,3 %) på 1880-tallet. Det som her betegnes som monumentale former er gravminner som er utformet som bautaer, søyler eller spir. Dette er gravminner som må ha vært kostbare, og som dermed indikerer at en sosial og økonomisk elite er overrepresentert i

¹⁷² Reliabiliteten (pålitelighet) til dataene minker altså med økende alder.

den tidligste delen av materialet.¹⁷³ Det er usikkert i hvilken grad og på hvilken måte dette påvirker det generelle bildet av hvilke tekster og øvrige symboler som ble brukt i universet før 1900. (Se kapittel 3 om nærmere beskrivelse av form på gravminner.)

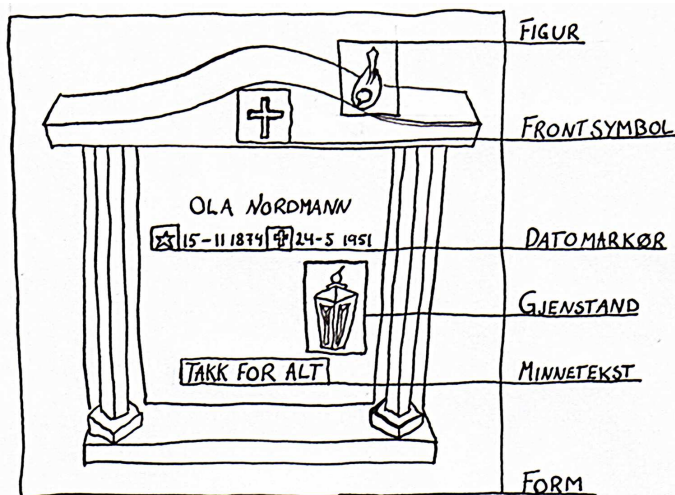
Periodene før og etter 1950 skiller seg fra hverandre når det gjelder antall i utvalget, avvik fra utvalgsmetode, sannsynlighet for feildatering og tilføyning av ny symbolikk og minnetekst, representativitet i forhold til universet, og hvor store utslag feildatering, tilføyning og skjevhet i representativitet kan gi. Ved sammenligning av disse to periodene er det derfor avgjørende at man tar i betraktning de ulike forutsetningene som ligger til grunn. For å markere at disse to periodene skiller seg fra hverandre med hensyn til representativitet og reliabilitet, er periodene skilt med en stiplet linje eller presentert separat.

2.2 Objektene i universet – gravminnene i mikroperspektiv

Gravminnets symbolske elementer

Et gravminne kan bestå av flere ulike symbolske elementer. Illustrasjon 1 nedenfor viser de seks elementene som vil bli beskrevet i analysen.

Illustrasjon 1 De seks gravminneelementene

Form betegner gravminnets utforming. Formen utgjør den delen av gravminnet der inskripsjonen av personlige data befinner seg. Dette gjelder også i de tilfeller der denne delen av gravminnet er mindre enn det som betegnes som gravminnefigur (se nedenfor). Form

¹⁷³ Andelen obelisker og andre monumentale former kan også tolkes som et motefenomen som karakteriserer den tidligste delen av materialet, slik som beskrevet i BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*

registreres her kun i forbindelse med gravminner som har en symbolsk form, for eksempel et hjerte.

Gravminnefigur (eksempelet på illustrasjonen er en spurv) betegner symbolske elementer som er festet oppå det som betegnes som gravminnets form, uavhengig av figurens størrelse. Det er imidlertid ett unntak fra denne hovedregelen. Noen av *obeliskene* i utvalget har inskripsjoner av personlige data på selve obeliskens, mens andre utelukkende har inskripsjoner på postamentet (den delen av gravminnet som obeliskens står på). Den sistnevnte typen obelisker vil etter definisjonen over kunne klassifiseres som gravminnefigur. Jeg har likevel valgt å behandle samtlige obelisker som form.

Frontsymbol betegner symboler på gravminnets vertikale front. Disse kan være hugget inn, støpt, eller utført i metall og festet til gravminnet. Frontsymbol kan bestå av ett eller flere *delsymboler*.¹⁷⁴ I eksempelet over er frontsymbol et "latinsk kors".

Datemarkør betegner symboler som markerer avdødes fødselsdato og dødsdato. På illustrasjonen over ser vi symbolparet "femtakket stjerne" og "latinsk kors".

Minnetekst betegner tekst som er plassert under/etter/i forlengelsen av personlige data. Betegnelsen "Minnetekst" er en videreføring av et feltnavn brukt i DIS-tabellen, og fungerer som en avgrensning mot andre typer inskripsjoner på gravminnet. Eksempler på andre typer tekster som kan forekomme er *tittel* og *overtekst*, men disse forekommer så sjelden at de ikke vil bli behandlet statistisk.¹⁷⁵ I illustrasjonen over eksemplifiseres minnetekst med "Takk for alt".

Gjenstand betegner gjenstander som oftest er montert på gravminnets vertikale front. I utvalget dreier det seg utelukkende om lykter (se eksempelet over), som i flere tilfeller bærer symboler. Løse gjenstander som er plassert i tilknytning til gravminnet er ikke tatt med fordi slike gjenstander ikke kan dateres på samme måte som de øvrige symbolene.

Det er svært sjelden at alle de symbolske elementene er representert på ett og samme gravminne. Kombinasjonen av symboler i illustrasjonen over eksisterer ikke i materialutvalget, men brukes her for å eksemplifisere.

---

¹⁷⁴ Se nærmere om delsymboler under koding av frontsymbol s. 45

¹⁷⁵ Slike tekster består ofte av avdødes tittel, familienavn eller fraser av typen "Her hviler..." 132 av de 2082 gravminnene, 6,34 %, har titler. 190 av de 2082 gravminnene, 9,13 %, har overtekst. 65 % (124 overtekster) av overtekstene består utelukkende av etternavn. Tekst som er plassert over/før personlige data vil imidlertid bli registrert som minnetekst i tilfeller der det er benyttet tekster som vanligvis blir plassert under/etter/i forlengelsen av personlige data. Det er kun ett eksempel i utvalget på at minneteksten, i dette tilfellet *Takk for alt*, er plassert over den avdødes navn. ID: 171586 (Gravn.: B10-09-13) datert 1982.

Ulike typer gravnummer, og hvordan disse behandles

Et gravnummer kan referere til flere gravminner.¹⁷⁶ Et gravminne kan også være plassert uavhengig av grav/gravsted og gravnummer. Det er imidlertid vanligvis slik at et gravnummer refererer til én grav og ett gravminne som er lokalisert i tilknytning til hverandre.

Gravminnetabellen der gravminnene i utvalget er registrert (se ”Databasesdesign” nedenfor), er ordnet slik at hver post (registrerte enhet) i tabellen svarer til et gravnummer. Det vil si at tabellen er tilpasset hoveddelen av materialet, der et gravnummer svarer til ett gravminne. I tilfeller der det er flere gravminner knyttet til et gravnummer, er det gravminnet som bærer navnet til den tidligst avdøde, som er beskrevet.

På gravstedet som er avbildet over¹⁷⁷, er den sentralt plasserte obelisk en *fellesgravminne* som samtidig er knyttet til en bestemt person. Følgende inskripsjon er hugget inn i postamentet: ”CHRISTOPHER JOHANNES HAMMER VON TANGENS FAMILIE GRAVSTED”.¹⁷⁸ Her kommer den individuelle tilknytningen til uttrykk ved at obelisk knyttes til et bestemt navn og den kollektive tilknytningen gjennom begrepet ”familiegravsted”. Fellesgravminnet er gjerne det største og mest monumentale av gravminnene på et gravsted. De individuelle gravminnene er utelukkende knyttet til individer. På gravsteder der det befinner seg et fellesgravminne i tillegg til individuelle gravminner, er symbolikken tilhørende fellesgravminnet samt symbolikken på det individuelle gravminnet til den tidligst avdøde registrert som én enhet. Dette er gjort på bakgrunn av ønsket om at flest mulig av de

---

¹⁷⁶ Dette uavhengig av om gravnummeret refererer til én grav eller et gravsted. Se begrepsforklaringen side 31.

¹⁷⁷ ID: 360527 (Gravn.: P00-18-15)

¹⁷⁸ Ordet ”Familiegravsted” er på noen gravminner skrevet i to ord.

symbolske elementene som er presentert på gravstedet skal være representert i tabellen, uten at dette kommer i konflikt med dateringen.¹⁷⁹

Koding

De symbolske elementene er registrert fra foto ved at hvert enkelt symbol er beskrevet i tekst.¹⁸⁰ Blant minnetekstene, som blant symbolene, er det stor variasjon. I etterkant av denne registreringen har symbolene blitt kodet for å standardisere informasjonen. Formålet med koding er her å redusere antallet varianter ved generalisering, og fokusere på noen få aspekter av gangen for å få oversikt og avdekke mønster – å fjerne data uten å fjerne informasjon. Alle kodene, bortsett fra koden til frontsymbol, består av ett siffer.¹⁸¹

Koding av frontsymbol

I mange tilfeller er det en konstellasjon av flere symboler som betegnes som frontsymbol på samme gravminne. Dette skjer stort sett på to måter, som illustrert på fotografiene til høyre. På det øverste bildet er det enkle latinske korset og de to rosekvistene kombinert i én symbolsk konstellasjon. På bildet nedenfor er det enkle latinske korset, solopp-/nedgangen¹⁸² og rosekvisten presentert separat. Når en slik symbolsk enhet i det følgende beskrives vil den, uavhengig av om den henger sammen med en annen symbolsk enhet, bli betegnet som et delsymbol.

Kode 1122 - Enkelt latinsk kors mellom to rosekvister

Kode 1129 - Enkelt latinsk kors, solopp- /nedgang og rosekvist

¹⁷⁹ Dette reflekterer også det syn at enkle gravminner som legges ned i tilknytning til et allerede eksisterende gravminne blir tilknyttet dennes symbolikk.

¹⁸⁰ Denne formen for koding kalles post-koding i motsetning til pre-koding der det kun ville vært koden som ble registrert, og ikke beskrivelsen av symbolet. Se CAMERON, S. & RICHARDSON, S. (2005) *Using Computers in History*, Hampshire / New York, Palgrave Macmillan. s. 85. Formålet med koding er gjerne å generalisere og/eller abstrahere data slik at de står i forhold til de problemstillingene man ønsker å få besvart i en undersøkelse. Det dreier seg altså om en tilpassning av dataene, hvilket betyr at enkelte aspekter blir tonet ned eller fjernet for at andre skal tre klarere frem. Da tilpasningen er knyttet til en aktuell problemstilling, betyr det at kodete data ikke uten videre kan brukes i andre sammenhenger, der andre tilpassninger gjerne ville vært hensiktsmessig. Overføringsverdien til data vil derfor være best om man gjør en kildetro registrering, og på grunnlag av dette gjør en post-koding. Slik vil dataene også kunne benyttes om man etter registreringen oppdager nye problemstillinger, som vil kreve en annen form for abstraksjon av dataene. Pre-koding er gjerne raskere og mer økonomisk enn kildetro registrering i kombinasjon med post-koding. Pre-koding har imidlertid den svakheten at ulike databaser med ulik grad av generalisering i kodingen ikke er sammenlignbare på samme måte som det ville vært tilfelle om begge også hadde en kildetro registrering. Se THORVALDSEN, G. (1999) *Databehandling for historikere*, Oslo, Tano Aschehoug, s. 106ff

¹⁸¹ For de konkrete kodene, se Appendix III – Kodebok.

¹⁸² Dette symbolet kan beskrives både som en soloppgang, solnedgang, og sol bak horisont.

I kodingen av frontsymbol er det brukt en firesifret kode. På bildene over ser vi 1 brukt i første siffer, noe som betyr at første delsymbol tilhører kategorien *Kors*. Andre siffer gir en nærmere beskrivelse av første delsymbol. Kodene 1 i andre siffer presiserer at det dreier seg om et enkelt latinsk kors. Tredje siffer betegner neste delsymbol etter samme mønster. Kodene 2 viser at det andre delsymbolet tilhører kategorien *Flora*. Fjerde siffer har en dobbeltfunksjon. Hvis frontsymbolet består av to delsymboler fungerer det som en nærmere beskrivelse av andre symbol.¹⁸³ Det er dette som skjer i det øverste eksempelbildet, der koden 2 presiserer at det andre delsymbolet er en rose. Hvis frontsymbolet består av tre delsymboler eller mer, blir fjerde siffer brukt til å indikere dette.¹⁸⁴ Dette skjer i det nederste eksempelbildet der typen flora ikke blir spesifisert nærmere. Kodene 9 viser at det er tre eller flere delsymboler i frontsymbolet. Alle kodene er beskrevet og dokumentert i kodeboken, se Appendix III – Kodebok.

Denne kodingen innebærer en dekonstruksjon av frontsymbol, slik at det blir mulig å få oversikt over endringer i bruk av de enkelte delsymbolene over tid. Videre gir koden oversikt over endringer i forholdet mellom bruk av ett, to og tre eller flere delsymboler i frontsymbol.

Tallet som koder for det enkelte delsymbol, og prioriteringen av disse, tar utgangspunkt i hvor hyppig det symbolske elementet forekommer i materialet, uavhengig av delsymbolens plassering og størrelse (se Appendix III – Kodebok for nærmere beskrivelse av metoden som her er brukt). Dette er undersøkt gjennom en pre-analyse der hvert år som er representert i populasjonen er representert med et gravminne. Et kors vil, fordi det i pre-analysen opptrer hyppigst i materialet, alltid kodes i første siffer. Denne prosedyren fører til at alle symboler i de to hyppigst forekommende symbolgruppene (*Kors* og *Flora*) vil komme til uttrykk, mens mindre hyppig forekommende symbolgrupper ikke vil bli representert i koden når frontsymbolet består av tre eller flere symbolske elementer. I det nederste eksempelbildet er det dette som skjer når det enkle latinske korset blir kodet presist med første og andre siffer, rosen blir kodet som flora i tredje siffer, og solopp- /nedgangen ikke blir kodet på annen måte enn at 9 som fjerde siffer indikerer at det er flere delsymboler på gravminnet enn de to som er kodet før. Denne prosedyren er valgt på bakgrunn av ønsket om å undersøke de mest normale uttrykkene, og fordi frontsymbolene som består av tre eller flere elementer

---

¹⁸³ Der det kun er ett symbolsk element i frontsymbolet, har tredje og fjerde siffer fått koden 0.

¹⁸⁴ Kodene for tre eller flere symbolske elementer er 9 i fjerde siffer. 9 benyttes i de andre sifrene for å betegne kategorien "Annet". Se Appendix III – Kodebok.

utgjør en nokså liten gruppe (se Figur 2, samt forklarende tabell i Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer).

2.3 Databasedesign

Begrepet *database* betegner enhver strukturert samling av informasjon, samt den programvare som benyttes for å behandle slik strukturert informasjon ved hjelp av en datamaskin.¹⁸⁵ Den enkleste typen database, i den første betydningen av begrepet, består av én tabell. Tabellen er en representasjon av analyseobjektene.

En tabell består av *poster* og *felt*. Postene betegner *objektene* som tabellen beskriver. Det vil si at når objektet i tabellen er gravminner, står hver post for ett enkelt gravminne. Feltene betegner objektens *attributter*. Det vil si egenskapskategorier som knyttes til objektene. Hvilke attributter som benyttes, og hvordan de defineres legger betingelsene for den informasjonen tabellen skal inneholde. Det er derfor avgjørende at attributtene forholder seg til problemstillingen på en adekvat måte.

Tabell 2 Illustrasjonstabell

	Felt 1 (f.eks. ID nummer, brukt som primærnøkkel)	Felt 2 (f.eks. objektets frontsymbol)
Post 1 (f.eks. et enkelt gravminne)	549	Kors
Post 2 (et annet enkelt gravminne)	274	Rose

I eksempelet over betegner "Felt 1" "ID nummer, brukt som primærnøkkel". *Primærnøkkelen* i en tabell består av ett felt eller en kombinasjon av flere felt som identifiserer hver enkelt post. Hver enkelt post har med andre ord en unik kode, som sikrer tabellen mot duplikater.¹⁸⁶

Attributter brukt i analysen

Gravminnetabellen består av en rekke attributter¹⁸⁷, men bortsett fra dateringene (*ForsteldAar*, *TidlAar* og *SisteAar*), fødsels- og dødsmarkering (*Fodselsymb*¹⁸⁸ og *Dodsymb*), minnetekst (*Undertekst*), form (*Form*), gravminnefigur (*Figur*), frontsymbol (*Symbol*) og gjenstander (*Fastegjenst*), er det bare de følgende som er benyttet i analysen:

¹⁸⁵ CAMERON, S. & RICHARDSON, S. (2005) *Using Computers in History*, s. 72

¹⁸⁶ HARVEY, C. & PRESS, J. (1996) *Databases in Historical Research: Theory, Methods and Applications*, Basingstoke, Macmillan. s. 115

¹⁸⁷ Fullstendig oversikt over attributter finnes i Appendix I – Tabellspesifikasjon.

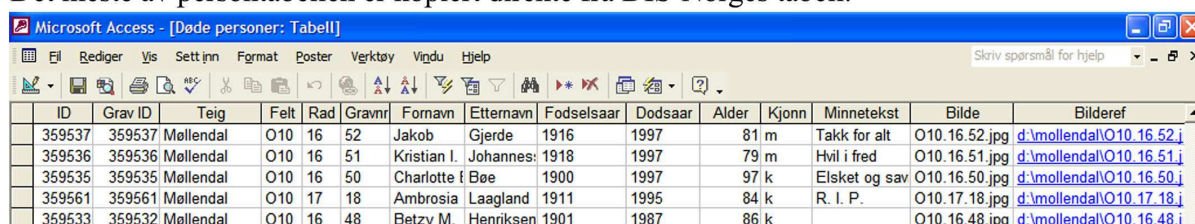
¹⁸⁸ Feltnavnene til de ulike attributtene er her markert med stor bokstav og kursiv.

Kjønn (*KjonnDat*) er knyttet til person hvis dødsdato er benyttet som datering. Dette gjelder også attributtene fødselsår (*FodtAarDat*) og alder (*AlderDat*). Disse tre attributtene, samt dateringene, er *uavhengige variabler*. Dette innebærer at de kan benyttes i analysen for å undersøke hvem de ulike symbolene (*avhengige variabler*) er knyttet til.¹⁸⁹

Bruk av Microsoft Access

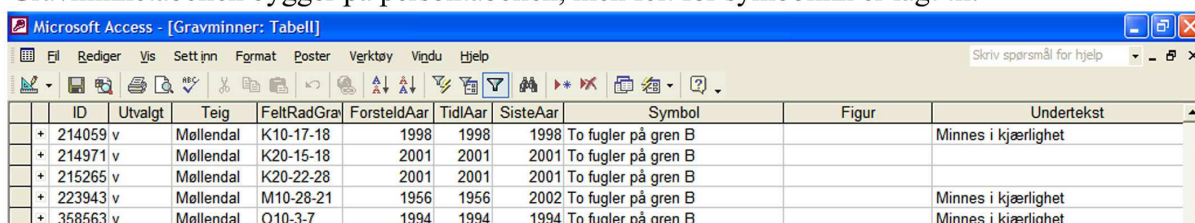
Microsoft Access er det databasebehandlingsprogrammet som er benyttet for å behandle informasjon om gravminner med tekst og symboler i denne undersøkelsen. Nedenfor er arbeidsmåten illustrert med utklipp fra de to tabellene i databasen.

Det meste av persontabellen er kopiert direkte fra DIS-Norges tabell.

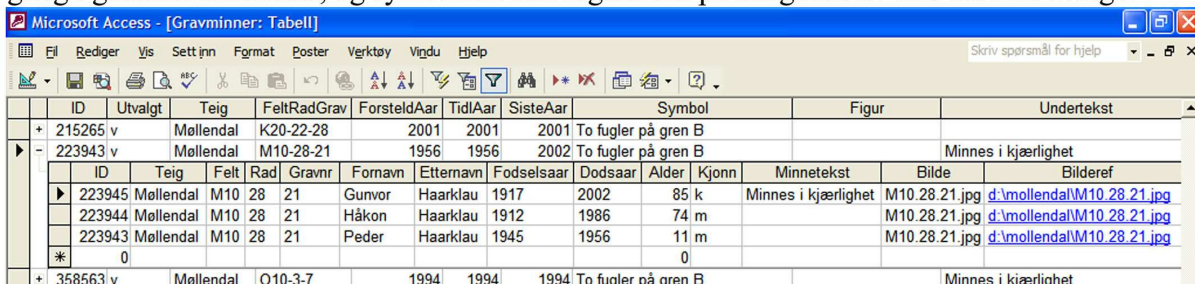
ID	Grav ID	Teig	Felt	Rad	Gravnr	Fornavn	Etternavn	Fodselsaar	Dodsaaar	Alder	Kjønn	Minnetekst	Bilde	Bilderef
359537	359537	Møllendal	O10	16	52	Jakob	Gjerde	1916	1997	81 m		Takk for alt	O10.16.52.jpg	d:\mollendal\O10.16.52.j
359536	359536	Møllendal	O10	16	51	Kristian I.	Johannes	1918	1997	79 m		Hvil i fred	O10.16.51.jpg	d:\mollendal\O10.16.51.j
359535	359535	Møllendal	O10	16	50	Charlotte f	Bøe	1900	1997	97 k		Elsket og sav	O10.16.50.jpg	d:\mollendal\O10.16.50.j
359561	359561	Møllendal	O10	17	18	Ambrosia	Laagland	1911	1995	84 k		R. I. P.	O10.17.18.jpg	d:\mollendal\O10.17.18.j
359533	359532	Møllendal	O10	16	48	Betzy M.	Henriksen	1901	1987	86 k			O10.16.48.jpg	d:\mollendal\O10.16.48.j

Gravminnetabellen bygger på persontabellen, men felt for symbolikk er lagt til.

ID	Utvalgt	Teig	FeltRadGrav	ForsteldAar	TidlAar	SisteAar	Symbol	Figur	Undertekst
+ 214059	v	Møllendal	K10-17-18	1998	1998	1998	To fugler på gren B		Minnes i kjærlighet
+ 214971	v	Møllendal	K20-15-18	2001	2001	2001	To fugler på gren B		
+ 215265	v	Møllendal	K20-22-28	2001	2001	2001	To fugler på gren B		
+ 223943	v	Møllendal	M10-28-21	1956	1956	2002	To fugler på gren B		Minnes i kjærlighet
+ 358563	v	Møllendal	O10-3-7	1994	1994	1994	To fugler på gren B		Minnes i kjærlighet

Persontabellen er koblet til gravminnetabellen slik at fotoregistreringen “Bilderef” blir tilgjengelig i gravminnetabellen, og symbolene kan registreres på bakgrunn av foto fra DIS-Norge.

ID	Utvalgt	Teig	FeltRadGrav	ForsteldAar	TidlAar	SisteAar	Symbol	Figur	Undertekst																																																																						
+ 215265	v	Møllendal	K20-22-28	2001	2001	2001	To fugler på gren B																																																																								
- 223943	v	Møllendal	M10-28-21	1956	1956	2002	To fugler på gren B		Minnes i kjærlighet																																																																						
<table border="1"> <thead> <tr> <th>ID</th> <th>Teig</th> <th>Felt</th> <th>Rad</th> <th>Gravnr</th> <th>Fornavn</th> <th>Etternavn</th> <th>Fodselsaar</th> <th>Dodsaaar</th> <th>Alder</th> <th>Kjønn</th> <th>Minnetekst</th> <th>Bilde</th> <th>Bilderef</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>▶ 223945</td> <td>Møllendal</td> <td>M10</td> <td>28</td> <td>21</td> <td>Gunvor</td> <td>Haarklau</td> <td>1917</td> <td>2002</td> <td>85 k</td> <td></td> <td>Minnes i kjærlighet</td> <td>M10.28.21.jpg</td> <td>d:\mollendal\M10.28.21.jpg</td> </tr> <tr> <td>▶ 223944</td> <td>Møllendal</td> <td>M10</td> <td>28</td> <td>21</td> <td>Håkon</td> <td>Haarklau</td> <td>1912</td> <td>1986</td> <td>74 m</td> <td></td> <td></td> <td>M10.28.21.jpg</td> <td>d:\mollendal\M10.28.21.jpg</td> </tr> <tr> <td>▶ 223943</td> <td>Møllendal</td> <td>M10</td> <td>28</td> <td>21</td> <td>Peder</td> <td>Haarklau</td> <td>1945</td> <td>1956</td> <td>11 m</td> <td></td> <td></td> <td>M10.28.21.jpg</td> <td>d:\mollendal\M10.28.21.jpg</td> </tr> <tr> <td>* 0</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td>0</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>										ID	Teig	Felt	Rad	Gravnr	Fornavn	Etternavn	Fodselsaar	Dodsaaar	Alder	Kjønn	Minnetekst	Bilde	Bilderef	▶ 223945	Møllendal	M10	28	21	Gunvor	Haarklau	1917	2002	85 k		Minnes i kjærlighet	M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg	▶ 223944	Møllendal	M10	28	21	Håkon	Haarklau	1912	1986	74 m			M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg	▶ 223943	Møllendal	M10	28	21	Peder	Haarklau	1945	1956	11 m			M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg	* 0									0				
ID	Teig	Felt	Rad	Gravnr	Fornavn	Etternavn	Fodselsaar	Dodsaaar	Alder	Kjønn	Minnetekst	Bilde	Bilderef																																																																		
▶ 223945	Møllendal	M10	28	21	Gunvor	Haarklau	1917	2002	85 k		Minnes i kjærlighet	M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg																																																																		
▶ 223944	Møllendal	M10	28	21	Håkon	Haarklau	1912	1986	74 m			M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg																																																																		
▶ 223943	Møllendal	M10	28	21	Peder	Haarklau	1945	1956	11 m			M10.28.21.jpg	d:\mollendal\M10.28.21.jpg																																																																		
* 0									0																																																																						
+ 358563	v	Møllendal	O10-3-7	1994	1994	1994	To fugler på gren B		Minnes i kjærlighet																																																																						

Persontabellen inneholder informasjon om hvilket gravminne hver person er knyttet til. Det vil si at *Teig*, *Felt*, *Rad* og *Gravnr* er identisk hos personer som er knyttet til samme grav eller gravsted. I gravminnetabellen er disse representert ved én post slik at alle kombinasjoner av *Teig*, *Felt*, *Rad* og *Gravnr* er unike¹⁹⁰. Da postene som ble importert fra DIS-Norge sin tabell var identifisert med et eget nummer, syntes det hensiktsmessig å beholde denne identifiseringen og å bruke denne som primærnøkkel i både persontabellen og gravminne-

¹⁸⁹ GRØNMO, S. (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, s. 294

¹⁹⁰ I gravminnetabellen er feltene *Felt*, *Rad* og *Gravnr* slått sammen til feltet *FeltRadGrav*.

tabellen. ID-nummeret i gravminnetabellen tilsvarer ID-nummeret til den posten i person-tabellen som har det laveste ID-nummeret. Primærnøkkelen kan dessuten benyttes som referanse, da den identifiserer personene og gravene i DIS-Norge sin tabell som er allment tilgjengelig via internett¹⁹¹.

Siste tabell i det overstående bildet av Access-tabellene, viser hvordan tabellene er satt sammen slik at flere personer kan være knyttet til ett gravminne. Slik kan det kontrolleres at informasjonen er overført riktig fra persontabellen til gravminnetabellen. Feltet *Bilderef* i persontabellen er en lenke til en DVD-plate med fotoregistreringen som DIS-Norge har foretatt. Disse fotografiene kunne dermed enkelt hentes opp, og feltene for ulike symbolelementer på gravminnet kunne fylles ut. I tilfeller der tolkningen av fotografiene fra DIS er usikker, er de aktuelle gravminnene fotografert på nytt. Dette gjelder, som tidligere nevnt, 288 gravminner.

Analysen er gjort ved bruk av *filtrering* og ulike *spøringer*. Begge disse teknikkene innebærer at man isolerer poster på grunnlag av bestemte egenskaper, og teller dem. For eksempel er det i forbindelse med avsnittet over gjort en filtrering på poster der gravminnet er fotografert på nytt. På samme måte kan man isolere alle poster der det for eksempel står ”kors” i feltet for markering av dødsdato. En spørring gir muligheten til å telle flere egenskaper på en gang, og er dermed mer effektiv når man er ute etter å telle hvor mange kategorier som ligger under feltet for markering av dødsdato, og hvor mange det er av hver. Med en krysstabellspørring kan man samtidig telle opp hvordan disse fordeler seg i forhold til andre egenskaper, for eksempel tiår.

Databasbehandlingsprogrammet er derfor effektivt både i forhold til å samle inn informasjon, og som et verktøy til å sammenstille informasjon for å avdekke kronologiske og andre sammenhenger.

2.4 Oppsummering

I dette kapittelet er problemstillinger i forhold til pålitelighet, validitet og relevans behandlet. For å sikre representativiteten har jeg benyttet ulike utvalgsriterier. For å øke reliabiliteten til den eldste delen av analysen, er alle gravminner tatt med. For å øke validiteten har jeg tatt bort gravminner med særlig usikker datering.

---

¹⁹¹ Alternativt ville det vært mulig å benytte kombinasjonen av feltene *Teig* og *FeltRadGrav* som primærnøkkel i gravminnetabellen, men da hadde man gått glipp av referansen til persontabellen og DIS-tabellen. Persontabellen ville dessuten kreve mer enn denne referansen til grav/gravsted for å kunne gi en individuell identifikasjon av personene. Her syntes det altså mest hensiktsmessig å videreføre den identifikasjonen som DIS-Norge benytter, og bruke denne som primærnøkkel.

3 Dokumentasjon av ikke-verbal symbolbruk på gravminner

I dette og neste kapittel vil jeg forholde meg til hovedproblemstillingen: Hvilke symboler og tekster er brukt, og hvilke endringer skjer over tid? Fører eventuelle endringer til ensretting eller variasjon? Fremstillingen av tekster og symboler er i første omgang delt inn etter gravminnenes symbolske elementer, som ble presentert i forrige kapittel (form, gravminnefigur, frontsymbol, datomarkør og gjenstand). Disse er presentert i forhold til en tidslinje, etter hvordan de er datert.

Hvilke symboler og tekster som finnes på Møllendal teig på Møllendal kirkegård kan beskrives på flere ulike måter. Som nevnt er undersøkelsen kvantitativ. Kategoriene som er brukt i den kvantitative beskrivelsen er det gjort rede for ved å vise til underkategorier og konkrete eksempler på disse. Dette representerer den kvalitative dimensjonen ved materialet. Det er her lagt vekt på å presentere både noen av de vanligste uttrykkene, og uttrykk som bare opptrer én gang. Den kvantitative fremstillingen i tabeller og figurer oppsummerer symbolkategoriene og viser hvordan de forholder seg til hverandre.

For at analysen skal reflektere graden av symbolbruk generelt, og ikke bare fordelingen innenfor de symbolene som er brukt, er fravær av symbol også presentert. Kategorien *Blank* er benyttet for å markere at det mangler informasjon om det aktuelle symbolske element på gravminnet, altså at det ikke er mulig å avgjøre om det symbolske elementet er fraværende eller tilstede og hvilket symbol som i tilfelle er representert.

3.1 Form

Formen er den delen av gravminnet der inskripsjonen av personlige data befinner seg. Bruken av symbolsk form er svært begrenset, og flere av symbolene opptrer bare sporadisk. Symbolsk form er derfor fremstilt i tabell:

Urne

Tabell 3 Gravminnenes symbolske utforming, absolutte tall, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874 - 2005

Tiår	n	Kors	Bok	Obelisk	Urne	Klassisistisk	Hjerte	Annet
1870	17		1	2				
1880	35	1	2	9				3
1890	21	1		4				2
1900	35			1				
1910	59	1	1	4	1			1
1920	51	1	1		1			
1930	32	1		2	1	1		
1940	70	1	1		1	1		
1950	413	2	1			29	1	
1960	304	2				14	1	1
1970	176	1						
1980	167							
1990	594	1	1				6	1
2000	108		1				2	

n står for antall gravminner i utvalget.

Kors

Kors opptrer første gang på 1880-tallet, og siste gang på 1990-tallet. Innenfor denne perioden er symbolet fraværende i tiåret 1900-1909 og på 1980-tallet. Symbolet er i perioden representert én gang per tiår, bortsett fra på 1950- og -60-tallet da det forekommer to korsformede gravminner i utvalget.

Bok/bokrull forekommer ikke mer enn to ganger i ett tiår, og er representert på ni gravminner fra første til siste tiår i utvalget. Den symbolske formen opptrer i fire perioder, hver på

Bokrull

to tiår: 1870- og -80-tallet, 1910- og -20-tallet, 1940- og -50-tallet, og 1990- og 2000-tallet. *Bok/bokrull* er dermed den symbolske formen som spenner over det lengste tidsrommet. Kategorien mangler imidlertid på 1960-, -70- og -80-tallet, et tidsrom da det samlede antallet gravminner er relativt høyt. Det ser her ut til å være et brudd i kontinuiteten i bruk av denne symbolske formen.

*Obelisk*¹⁹² (illustrert i forrige kapittel side 44) opptrer første gang på 1870-tallet, og siste gang på 1930-tallet. Innenfor denne perioden er symbolet fraværende på 1920-tallet. Kategorien er størst på 1880-tallet med ni obelisker i utvalget. Til sammenligning er det i

¹⁹² Obelisk er her definert som ”en firkantet, avlang steinsøyle som står oppreist og skråner svakt innover mot en tupp som er pyramideformet”. BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*, s. 15. Obelisker er gjerne plassert på et postament og en sokkel.

Bernstrøms undersøkelse av obelisker på Vår Frelzers gravlund (omtalt i innledningskapitlet) i perioden 1890-1900 antallet obelisker er høyest.¹⁹³

Urne (avbildet over) opptrer én gang i hvert tiår fra 1910-tallet til 1940-tallet, og er ellers fraværende.

Klassisistisk opptrer første gang på 1930-tallet med ett gravminne, og er representert frem til 1960-tallet, da formen er representert med 14 gravminner. Det høyeste antallet opptrer på 1950-tallet, med 29 gravminner. Dette er den høyeste frekvensen for en form i et tiår. *Klassisistisk* er strengt tatt ikke en symbolsk form, men har referanser til klassisk arkitektur som likevel gjør den interessant.¹⁹⁴

Klassisistisk

Hjerte opptrer først på 1950-tallet med ett gravminne i utvalget. På 1960-tallet er det heller ikke mer enn én hjerteform representert. På 1970- og -80-tallet er formen fraværende. Det høyeste antallet gravminner med hjerteform finner vi på 1990-tallet med seks gravminner. På 2000-tallet er det to gravminner med hjerteform.

Annet opptrer sporadisk i begge halvdelene av materialet. Tre ganger på 1880-tallet, to ganger på 1890-tallet, en gang på 1910-tallet, en gang på 1960-tallet og en gang på 1990-tallet. I likhet med gravminnet som er avbildet til høyre, består kategorien blant annet av mer arkitektoniske gravminner som ikke er formet som et bestemt symbol, men som kan sies å ha konnotasjoner til kirkearkitektur.¹⁹⁵ Andre former er en bauta (1888)¹⁹⁶, en søyle på postament (1889)¹⁹⁷ og en gravstein med et sirkulært hull i (1994)¹⁹⁸.

Hjerte

I 1966 blir det med *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen*¹⁹⁹ for første gang innført en regulering av gravminner som gir maksimums- og

¹⁹³ Ibid. s. 40ff

¹⁹⁴ Betegnelsen klassisistisk refererer her ikke til den kunsthistoriske epoke klassisismen, så betegnelsen kan være noe misvisende. Jeg har valgt å bruke denne betegnelsen fordi disse gravminnene har en utforming som minner om klassisk tempelarkitektur.

¹⁹⁵ Gravminner med en form med konnotasjoner til kirkearkitektur: ID 360062 (Gravn.: P00-7-31), ID 223631 (Gravn.: M10-18-23), ID 235221 (Gravn.: N10-20-14), ID 359738 (Gravn.: O10-19-46), ID 214330 (Gravn.: K10-24-15).

¹⁹⁶ ID 236052 (Gravn.: N10-40-20)

¹⁹⁷ ID 358548 (Gravn.: O10-2-42)

¹⁹⁸ ID: 404807 (Gravn.: A10-06-30). Sirkel brukt i frontsymbol er regnet som et symbol, derfor er også denne steinen med det sirkulære hullet i regnet med som symbolsk form.

¹⁹⁹ *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen*, Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner, (1963 - 1970). Denne brosjyren med rettledning og forskrifter er ikke datert, og uten informasjon om når de er vedtatt. Dette kan derfor dreie seg om et utkast til rettledning og forskrifter. Et saksdokument undertegnet Anders Kvam, kan imidlertid bekrefte dette innholdet: "Bergen kirkelige fellesråd har i møte 22. 4. 1966 vedtatt rettledning og forskrifter for gravutstyr på

minimumsmål for høyde, bredde og dybde, avhengig av type grav og hvilket felt det står på. Dette begrenser muligheten for å sette opp blant annet obelisker og andre monumentale gravminner. Det ser imidlertid ut som om oppsetting av slike opphører flere tiår før dette reglementet innføres.

Oppsummering

Det er ytterst få gravminner som har en symbolsk utforming. Dette gravminneelementet er likevel representert i alle de undersøkte tiårene, med unntak av 1980-tallet. Bortsett fra *Kors*, *Bok/bokrull* og *Annet*, som opptrer gjennom så å si hele perioden, ser vi at alle formkategoriene forekommer kronologisk overlappende. *Obelisk* overlappes av *Urne* og *Klassisistisk*. Sistnevnte overlappes av *Hjerte*, som kan sies å være den yngste formkategorien. Det er på 1910-tallet det opptrer former fra flest kategorier – *Kors*, *Bok/bokrull*, *Obelisk*, *Urne* og *Annet*. På 1980-tallet finnes det i utvalget ingen gravminner med symbolsk form, ellers er det i tiåret 1900-1909 og på 1970-tallet det forekommer færrest med henholdsvis en obelisk og ett kors.

Annet

3.2 Gravminnefigur

Latinsk kors

Symbolske elementer festet oppå det som betegnes som gravminnets form klassifiseres som *gravminnefigur*. Gravminnefigurene er i Figur 4 delt inn i to hovedkategorier, som dominerer i hver sin periode. *Kors*, *engel*, *Jesus* og *statue i kombinasjon eller separat* har sin høyeste andel på 1870-tallet med 4 av 17 gravminner (23,5 %). Det høyeste antallet gravminnefigurer i denne kategorien er i tiåret etter, på 1880-tallet med 8 av 35 gravminner (22,9 %).

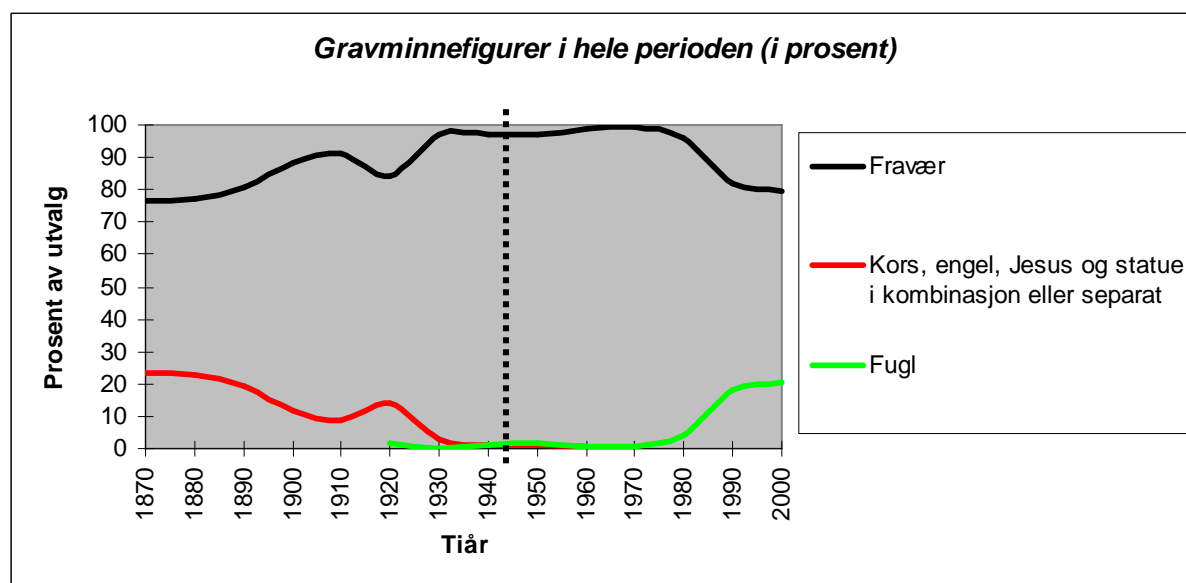
Prosentandelen synker til 8,6 % på 1910-tallet, øker til 14,0 % på 1920-tallet, og synker så til 3,1 % på 1930-tallet, synker videre og opptrer siste gang på 1960-tallet med 2 av 304 gravminner (0,7 %). Denne kategorien gravminnefigurer består av relativt store statuer, anslagsvis 30 cm til 1 meter i høyde. Den relativt høye prosentandelen kan tyde på at disse gravminnene har kommet inn under regelverket som beskytter gravminner med kulturhistorisk verdi mot å bli fjernet fra gravplassen.²⁰⁰

---

kirkegårdene i Bergen, og vedtaket er godkjent av Bjørgvin stiftsdireksjon under 8. 6. 1966. [...] Videre har man utarbeidet en oversikt som viser hvilke størrelser av gravminner som tillates benyttet på de ulike gravfelter.” Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner, (1963 - 1970).

²⁰⁰Om kulturhistorisk vern se fotnote 158.

Figur 4 Gravminnefigurer, prosent av gravminner i utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Den stiplede linjen markerer skillet mellom utvalget før og etter 1950.

Tabellgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Kategorien *Fugl*, som består av underkategoriene *Due* og *Spurv/Småfugl*, opptrer første gang på 1920-tallet med én gravminnefigur (2,0 %). På 1940-, 1960- og -70-tallet er det heller ikke mer enn én *Fugl* per tiår. På 1950- og -80-tallet opptrer det 7 gravminner med *Fugl*. Det er først på 1990-tallet denne kategorien hever seg over det marginale, med 17,9 %. På 2000-tallet er prosentandelen på det høyeste med 20,4 %.

Barn og engler i kombinasjon med latinsk kors, tre, blomst eller krans.

Grafen som i Figur 4 (ovenfor) representerer *Kors, engel, Jesus og statue i kombinasjon eller separat* er satt sammen av underkategoriene: *Enkelt latinsk kors, Statue med kors, Jesus med kors og Engel*. Over ser vi eksempler på *Statue med kors* og *Engel* fra den første perioden fra 1870- til 1920-tallet.²⁰¹ Det er i denne første perioden *Enkelt latinsk kors* som dominerer, med

²⁰¹ *Statue med kors* finnes på følgende gravminner: ID: 146736 (Gravnr.: I00-09-01), ID: 146012 (Gravnr.: B20-06b-51), ID: 173084 (Gravnr.: D10-01-05), ID: 215868 (Gravnr.: K30-16-09), ID: 223842 (Gravnr.: M10-25-

24 av 34 gravminnefigurer (70,6 %). *Kors* er representert i hvert tiår fra 1870- til 1960-tallet. Det høyeste antallet per tiår finner vi på 1880-tallet, med seks *Kors*. Foruten de frittstående eksemplarene av *Kors*, er det syv gravminnefigurer der kors inngår som et element (se fotografiene over).²⁰² Seks gravminnefigurer fra kategoriene *Statue med kors* og *Engel* består også av elementer av flora, slik som blomst, krans og tre. Det er to gravminnefigurer som kommer innunder kategorien *Jesus med kors*. En av disse, datert 1920, er en Jesusfigur som står i en nisje (se fotografi side 94). Dette er en kopi av den danske nyklassisistiske billedhuggeren Bertel Thorvaldsens Kristusstatue som ble laget i 1828, og står i Vår frues kirke i København.²⁰³ Den andre utformingen av *Jesus med kors* er et kors med Jesusrelieff festet i krysset. Tilsvarende relieff er også brukt i frontsymbol.

To spurver

Due

I den tredje perioden fra 1990- til 2000-tallet er det, som vist i Figur 4, utelukkende *Fugl* som er representert. Kategorien *Fugl* består av underkategoriene *Spurv/Småfugl* og *Due*, som vist over. I disse to tiårene er det *Spurv/Småfugl* som dominerer. I forhold til hele utvalget utgjør denne kategorien 8,7 % på 1990-tallet, og stiger til 17,6 % på 2000-tallet. *Due* utgjør 6,4 % på 1990-tallet, og synker til 2,8 % på 2000-tallet. Utflatningen i bruk av *Fugl* som gravminnefigur mellom 1990- og 2000-tallet (se Figur 4) skjuler dermed en vekst i bruk av *Spurv/Småfugl*, og en nedgang i bruk av *Due*.

Oppsummering

Utviklingen i bruk av gravminnefigur kan deles inn i tre perioder. Den første perioden varer fra 1870- til 1920-tallet, og er dominert av figurmotivene *Kors*, *Engel*, *Jesus* og *Statue* i

11), ID: 407352 (Gravn.: A30-03-04). *Engel* finnes på følgende gravminner: ID: 215749 (Gravn.: K30-12-06), ID: 346915 (Gravn.: E00-1-22), ID: 358621 (Gravn.: O10-4-5)

²⁰² Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer, for nærmere informasjon.

²⁰³ ID: 358853 (Gravn.: O10-7-26). Se GRAVGAARD, A.-M. & HENSCHEN, E. (Red.) (1997) *On the statue of Christ by Thorvaldsen*, Copenhagen, The Thorvaldsen Museum and The Church of Our Lady. Thorvaldsen har også laget originalene til "Dagen", "Natten" og "Dødens genius" se side 61.

kombinasjon eller separat. *Fugl* introduseres på 1920-tallet.²⁰⁴ Den andre perioden varer fra 1930- til -80-tallet, og er preget av svært få gravminnefigurer. I den tredje perioden, som varer fra 1990 til 2005, er andelen gravminnefigurer steget til rundt 20 %. Her er det utelukkende *Fugl* som er representert i utvalget.

3.3 Frontsymbol

Frontsymbol betegner symboler på gravminnets vertikale front. Dette symbolske elementet skiller seg ut i forhold til de øvrige elementene på gravminnet, ved at hvert frontsymbol ofte består av en kombinasjon av ulike delsymboler. Betegnelsen *Frontsymbol* refererer altså ikke nødvendigvis til ett bestemt symbol, men kan sees som en samlebetegnelse. På fotografiet til høyre ser vi et gravminne der frontsymbol består av tre delsymboler.²⁰⁵ Delsymbolene her er ”Enkelt latinsk kors”, ”Solopp-/nedgang” og ”Rose”.

Det fremgår av Figur 5 og Figur 6 nedenfor at frontsymbolet vanligvis består av ett eller to delsymboler. I kodingen (se Appendix III – Kodebok og forrige kapittel side 45) er derfor de to hyppigst forekommende delsymbolene beskrevet nøyaktig, mens symboler utover dette bare er indikert. Dette innebærer at gravminner med ett delsymbol som frontsymbol blir telt opp én gang i denne analysen, mens gravminner med to eller flere delsymboler vil bli telt opp to ganger²⁰⁶.

Frontsymbolets utforming og aldersbestemmelse

Frontsymbolet kan være utformet på flere ulike måter. Når det gjelder støpejernsgravminner kan symbolet være støpt inn i selve gravminnet. På gravminner av stein kan symbolet være hugget i høy-relieff, dyp-relieff, eller være utført i metall og festet til gravminnet. Kun det sistnevnte er omtalt i regelverket. I *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen* fra 1972 (1986) heter det under *Spesielle forskrifter 1 c*): ”Løse bokstaver og ornamentikk i metall kan også benyttes. Disse må festes forsvarlig til underlaget.” I

²⁰⁴ Jeg har observert at også urne opptre som gravminnefigur i populasjonen, men denne kategorien er ikke kommet med i utvalget, og er derfor antakelig bare marginalt til stede.

²⁰⁵ ID: 173419 (Gravn.: D10-07-19). På dette gravminnet er spurv brukt som gravminnefigur.

²⁰⁶ I tilfeller der frontsymbol har tre eller flere symbolske elementer vil bare de to første bli telt opp. Se nærmere om koding i forrige kapittel og Appendix III – Kodebok.

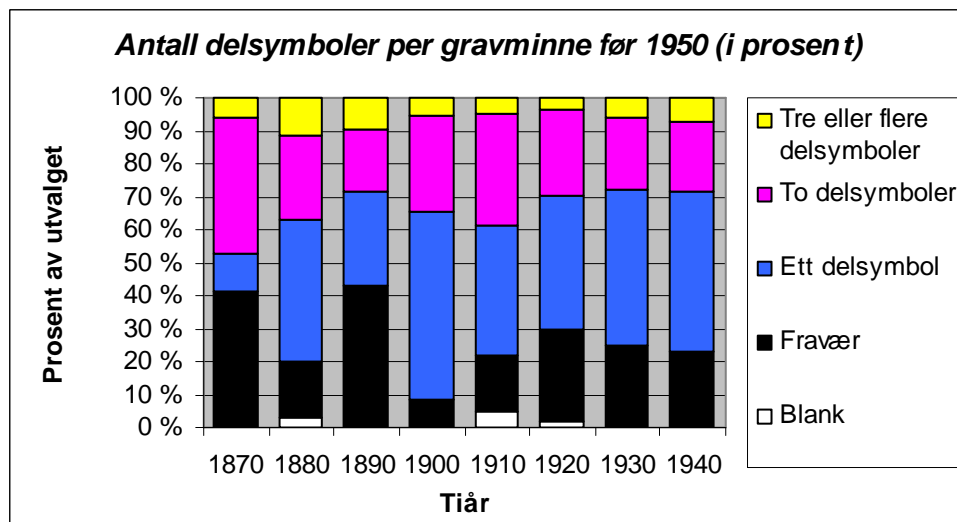
forbindelse med utarbeidelsen av rettledning og forskrifter i 1966 går det frem av Kirke- og Begravelsesvesenets arkiv ved Bergen Byarkiv at det ble diskutert om det skulle være anledning til å legge farge (for eksempel hvitt eller gull) i relieffene. I denne diskusjonen nevnes aldri muligheten for å benytte festede bokstaver og ornamenter som noe alternativ til relieff. Heller ikke i andre deler av arkivet har jeg funnet dette nevnt som noe alternativ før 1972. Den manglende behandlingen i regelverket betyr ikke nødvendigvis at denne typen symboler ikke har vært i bruk tidligere. I utvalget er det til sammen 494 gravminner med festede frontsymboler. Av disse er hovedvekten, 384 symboler (77,7 %), festet til gravminner som er datert etter 1972.

Forholdet mellom gravminner og delsymboler

Som vist over kan kategoriene i frontsymbol bestå av ett eller flere delsymboler. De hyppigste kategoriene består av ett eller to delsymboler, men det er også gravminner med tre eller flere delsymboler. Jeg vil i det følgende presentere hvordan fordelingen av antall delsymboler endrer seg gjennom tiårene i utvalget.

Perioden før 1950

Figur 5 Frekvensfordeling av antall delsymboler per tiår, prosent av antall gravminner i utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-1949

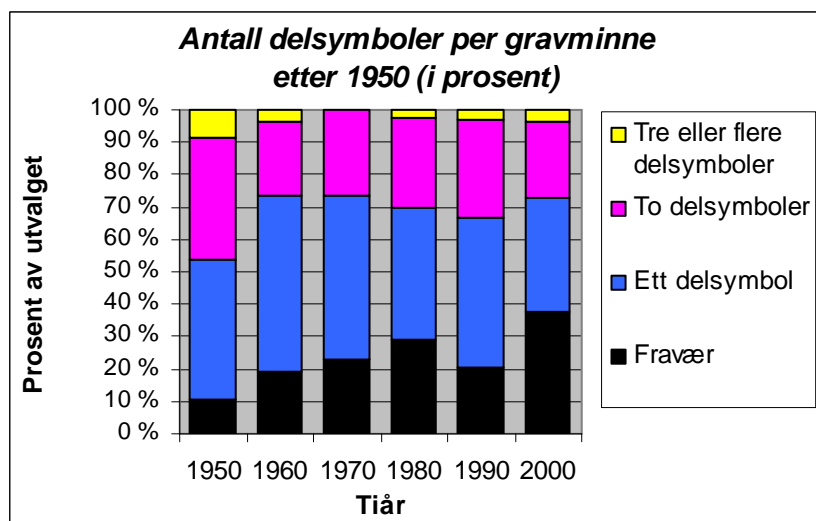
Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Figur 5 viser fordelingen av antall delsymboler per gravminne i perioden 1874 til 1949. Fordelingen av antall delsymboler varierer mye i første halvdel av perioden, men stabiliserer seg i siste halvdel. Svingningene kan henge sammen med at antallet gravminner i denne perioden er svært lavt. Det er vanligst med *ett delsymbol* i frontsymbol i hele perioden

bortsett fra på 1870-tallet. I første halvdel av perioden varierer bruken av ett delsymbol mye fra tiår til tiår, mellom 11,8 % på 1870-tallet og 57,1 % i tiåret fra 1900 til 1909. I andre halvdel av perioden har bruken av *ett delsymbol* en jevn vekst fra 39,0 % på 1910-tallet til 48,6 % på 1940-tallet. Bruken av *to delsymboler* er størst på 1870-tallet (41,2 %) og på 1910-tallet (33,9 %). Denne kategorien er minst på 1890-tallet (19,0 %). *Tre eller flere delsymboler* forekommer hyppigst på 1880-tallet (11,4 %) og synker jevnt til bunnpunktet (3,9 %) på 1920-tallet, før andelen igjen stiger noe. I likhet med ett delsymbol varierer *fravær* mye i første halvdel i perioden, med den høyeste andelen på 1890-tallet (42,9 %), og den laveste i tiåret mellom 1900 og 1909 (8,6 %). I andre halvdel av perioden stabiliserer kategorien seg. Figur 5 viser også kategorien *Blank*, som opptrer på 1880-, 1910- og -20-tallet, men som aldri utgjør mer enn 5,1 %.

Perioden etter 1950

Figur 6 Frekvensfordeling av antall delsymboler per tiår, prosent av antall gravminner i utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Kategorien *Blank* er her holdt utenfor da den utelukkende opptrer på 1950-tallet (0,7 %).

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Figur 6 viser fordelingen av delsymboler per frontsymbol fra 1950- til 2000-tallet. I hele perioden er det flest frontsymboler som består av *ett delsymbol*. Denne andelen varierer mellom 54,3 % (1960-tallet) og 35,2 % (2000-tallet). Bruken av *to delsymboler* svinger noe fra tiår til tiår, og viser ingen klar trend bortsett fra at andelen er relativt stabil. Kategorien er størst på 1950-tallet med 37,3 %, og minst på 1960-tallet med 23,0 %. Den er omtrent like liten på 2000-tallet med 23,1 %. *Tre eller flere delsymboler* utgjør maksimalt 8,5 % (1950-tallet). Kategorien synker deretter for å forsvinne på 1970-tallet, men stiger så igjen og utgjør

3,7 % på 2000-tallet. *Fraværet* er lavest på 1950-tallet med 10,7 %. Med unntak av 1990-tallet øker det jevnt i hele perioden slik at kategorien på 2000-tallet (38,0 %) får en høyere andel enn de tre øvrige. *Fraværet* på 1990-tallet (20,5 %) er på omlag samme nivå som på 1960-tallet (19,1 %).

Delsymboler i perioden 1874-1949

De overordnede delsymbolkategoriene som opptrer før 1950 er *Kors*, *Flora*, *Sol/sirkel*, *Fugl*, *Stjerne*, og *Annet*. Det er her de hyppigst forekommende delsymbolene, ifølge preanalysen, som er gitt forrang på gravminner ved flere enn to delsymboler i frontsymbol. De to hyppigst forekommende delsymbolene, *Kors* og *Flora*, er derfor alltid kodet, mens andre symboler kan være underrepresentert (se også kapittel 2, side 45).

Tabell 4 Delsymboler i frontsymbol, absolutte tall, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-1949

Tiår	n	Kors	Flora	Sol / sirkel	Fugl	Stjerne	Annet	Fravær
1870	17	4	3	0	0	1	10	7
1880	35	9	4	0	0	2	26	6
1890	21	6	2	0	0	0	10	9
1900	35	25	1	1	0	0	17	3
1910	59	39	4	0	0	0	27	10
1920	51	31	7	2	0	0	11	14
1930	32	21	4	2	0	1	5	8
1940	70	50	7	0	1	1	15	16

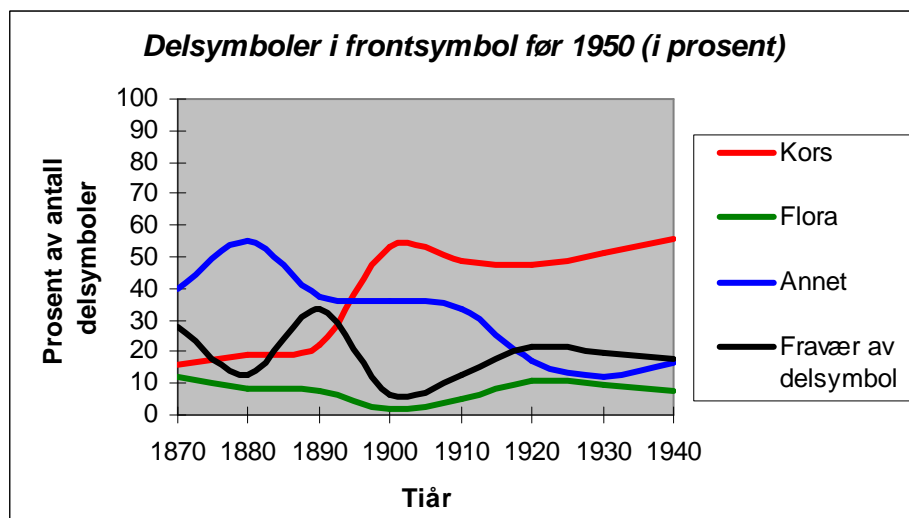
Tabellgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Symbolene som er representert i samtlige tiår i perioden er også gitt en grafisk fremstilling i prosent (se nedenfor).

Delsymbolene fra 1870-tallet til 1940-tallet preges av at *Kors* har en sterk økning, mens *Annet* har en sterk nedgang. *Kors* utgjør 4 av 25 delsymboler (16,0 %) på 1870-tallet. Frekvensen er her lavere enn både *Annet* og *Fravær* med henholdsvis 10 og 7 av de 25 delsymbolene. *Kors* går forbi *Annet* og *Fravær* i tiåret fra 1900 til 1909 med 25 delsymboler (53,2 %), og er fra da av utvalgets hyppigst forekommende delsymbol. Samlet for perioden 1870- til 1940-tallet utgjør *Kors* 43,8 % av delsymbolene.²⁰⁷

²⁰⁷ Den største veksten i prosent finner sted mellom 1890- og 1900-tallet (1900-1909) da andelen øker fra 22 til 53 %.

Figur 7 Fordeling av delsymboler i frontsymbol per tiår, prosent av antall registrerte delsymboler, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-1949

Stjerne, Sol/sirkel og Fugl er utelatt fra figuren.

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Annet-kategorien består av a) symboler som opptrer sjeldnere enn de åtte hyppigst forekommende hovedkategoriene²⁰⁸, og b) ornamentene som har en mindre klar symbolsk funksjon. I perioden 1874-1949 er kategorien *Annet* dominert av ornamentene ”strek” og ”sluttstrek” (se forklaring på sluttstrek side 61). *Annet* begynner med 10 av 25 (40,0 %) på 1870-tallet, og synker til 15 av 90 (16,7 %) på 1940-tallet. Det relative toppunktet²⁰⁹ nås på 1880-tallet med 26 av 47 (55,3 %), og det relative og absolutt bunnpunktet i denne perioden med 5 av 41 (12,2 %) på 1930-tallet.

Flora begynner med 3 av 25 delsymboler (12,0 %) på 1870-tallet, og synker til bunnpunktet (relativt og absolutt) med 1 av 47 (2,1 %) i tiåret fra 1900 til 1909. Et nytt toppunkt i denne perioden er på 1920-tallet, med 7 av 65 delsymboler (10,8 %).²¹⁰ Etter dette synker *Flora* igjen til 7 av 90 (7,8 %) på 1940-tallet. *Sol/sirkel* introduseres i tiåret fra 1900 til 1909 med 1 av 47 delsymboler (2,1 %). Denne kategorien opptrer også på 1920- og -30-tallet med henholdsvis 2 av 65 (3,1 %) og 2 av 41 (4,9 %). *Fugl* som delsymbol opptrer kun én gang i perioden 1874-1949. Dette skjer på 1940-tallet, og delsymbolet utgjør her 1 av 90 (1,1 %). *Stjerne* utgjør 1 av 25 (4,0 %) på 1870-tallet og 2 av 47 delsymboler (4,3 %) på

²⁰⁸ I henhold til kodingen er det ikke mulig å operere med mer enn ni hovedkategorier. Se mer om kodingen i Kapittel 2 og i Appendix III – Kodebok.

²⁰⁹ Det relative toppunkt og bunnpunkt refererer til det høyeste og laveste forholdstallet i perioden, oppgitt i prosent. Det absolutte toppunkt og bunnpunkt refererer til det høyeste og laveste antallet delsymboler i perioden, oppgitt i absolutte tall.

²¹⁰ Med 7 gravminner blir 1920-tallet periodens toppunkt i absolutte tall.

1880-tallet. Denne kategorien forsvinner så fra materialet, men dukker opp igjen på 1930-tallet med 1 av 41 (2,4 %). På 1940-tallet utgjør *Stjerne* 1 av 90 (1,1 %).

Fravær begynner med 7 av 25 delsymboler (28,0 %) på 1870-tallet, og synker til 16 av 90 (17,8 %) på 1940-tallet. Det relative toppunktet nås på 1890-tallet med 9 av 27 (33,3 %), og bunnpunktet i tiåret mellom 1900 og 1909 med 3 av 47 (6,4 %). I hele perioden utgjør *Kors*, *Annet* og *Fravær* til sammen over 80 % per tiår i alle årtiene.

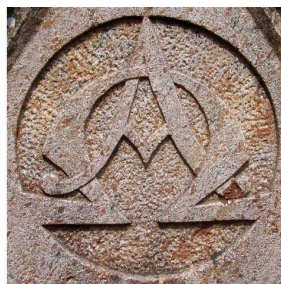
Annet i perioden fra 1874 til 1949

Ansiktsplate

Jesus

Alfa og omega

Fork

Kategorien *Annet* utgjør i denne perioden 121 (28,7 %) av de til sammen 422 delsymbolene i denne perioden. Med utgangspunkt i gravminnene har 109 (34,1 %) av til sammen 320 gravminner mellom 1875 og 1949 *Annet* som første og/eller andre delsymbol. Av disse 109 betegner 99 gravminner (90,8 %) en ”strek” eller en ”sluttstrek”. Det som her er betegnet som en ”sluttstrek” består av en strek, en prikk og en strek (tilsvarer *k* i morsealfabetet). Begrepet er hentet fra antologien *Arendal kirkegård et levende kulturminne*. I artikkelen ”Symbolikk, skrift og tegn” er det avbildet en ”sluttstrek” i margin over følgende tekst: ”Sluttstreksmerket, blir fremdeles brukt som avslutning for gravsteinsteksten.”²¹¹ Det er usikkert om sluttstreken er brukt rent estetisk som ornamentikk eller om den i tillegg har vært tillagt et mer bestemt meningsinnhold. Usikkerheten rundt sluttstrekens symbolske status er noe av årsaken til at sluttstreken ikke er regnet som egen symbolkategori, men er kodet som *Annet*. Viktigere er det likevel at sluttstreken, til tross for sin sterke stilling før 1950, utgjør en begrenset andel (211 av 2082 gravminner, 10,1 %) i hele utvalget fra 1874 til 2005. Relieffene ”Natten”, ”Dagen” og/eller ”Dødens genius”²¹² finnes på fem gravminner²¹³ datert mellom 1879 og

²¹¹ PEDERSEN, C. (2004) Symbolikk, skrift og tegn, i MIDTTUN, O. (Red.) *Arendal kirkegård: Et levende kulturminne*, s. 43-54, Arendal, Bokkomiteen, s. 52

²¹² Pedersen trekker frem at ”Dødens Genius” ”i virkeligheten [er] Eros som sørger over tapet av sin elskede Psyke.” Videre forklarer han symbolikken i medaljongen på følgende måte: ”Eros elsket, ifølge gresk mytologi, Psyke, fremstilt som en sommerfugl. Da Psyke døde sørget Eros, og han vises her sittende med sin senkede fakkel i høyre hånd og en krans i den venstre. Omkring hodet har han en krans av valmuekapsler. På denne medaljongen er Eros framstilt sittende med halvt utslåtte vinger og med senket hode i sorg over sin elskede.” Ibid. s. 51

1892. "Natten" representerer begge årstallene 1879 og 1892, og opptrer på fire av de fem gravminnene. "Dagen" er representert på ett gravminne som er datert 1883 mens "Dødens genius" opptrer på to gravminner datert 1883 og 1930. Disse er kombinert med eikekranser (se side 67).

Relieffer av Bertel Thorvaldsen (1770-1844) (laget i 1815 og 1831)

Dagen -
Aurora med lysets genius

Natten med sine barn,
Søvnen og Døden

Dødens genius -
Eros sørger over Psyche

J. Ursin (1965) påpeker at selv om Thorvaldsen "neppe la noe egentlig religiøst i disse bilder den gang de ble laget,"²¹⁴ ble "Natten" og "Dagen" tillagt et kristent innhold rundt midten av 1800-tallet. "Dagen" står, ifølge Ursin, for oppstandelsen, seier og livet.²¹⁵ "Natten" viser dødens engel, og i form av skikkelsenes lukkede øyne at døden bare er en søvn.²¹⁶ Dette er en annen type ikonografisk materiale enn de øvrige frontsymbolene. De er iscenesettelser av symboler, slik som fakkelen, blomstene og kransen. Videre er de masseproduserte kopier av kunstverk som er laget av én bestemt kunstner.

Fire gravminner har "Jesu hode med tornekrone". Tre andre gravminner mellom 1879 og 1886 har "Ansiktsplate". Det vil si et relieff i lys stein eller gips som avbilder den avdøde. To av gravminnene med "Ansiktsplate", den yngste og eldste, er kombinert med en "lyre"²¹⁷. To gravminner, datert 1889 og 1892, bærer symbolene "alfa og omega"²¹⁸. "Palett med

²¹³ I forhold til kategoriene som består av fem eller færre gravminner, blir prosentandelen (etter avrunding) lik antallet.

²¹⁴ URSIN, J. (1965) *Kristne symboler: En håndbok*, Oslo, Land og kirke, s. 225

²¹⁵ Ifølge Ursin peker "Dagen" "utelukkende på oppstandelsen, seieren og livet. Derfor ser en her det lille barn med en oppadvendt brennende fakkell og det himmelske sendebud, livets engel, som strør roser omkring seg." Ibid.

²¹⁶ Ibid.

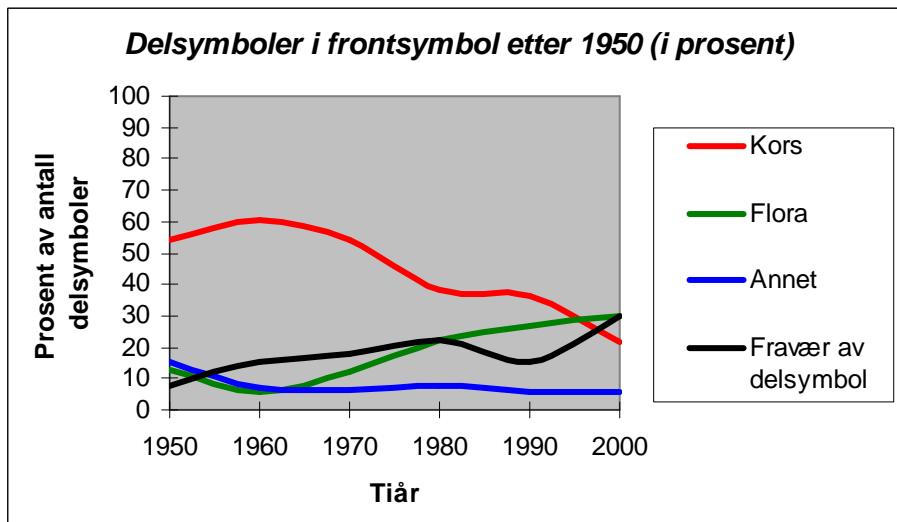
²¹⁷ Bugge beskriver ulike yrkessymboler på følgende måte: "[...] til betegnelse av den avdødes stand benyttes romerske rustninger, hjelmer og sverd for militære, for handelsmanden merkurstaven, for sjømanden treforken, for digteren lyren o. s. v." BUGGE, A. (1926) *Vore gamle gravminder*, s. 93

²¹⁸ Om "alfa og omega" sier Ursin: "Alfa og omega bør helst ikke bli brukt alene (som man av og til ser), men alltid sammen med et Kristus-symbol, for å gi bokstavene en mening. I de klassiske symbolperioder er bokstavene alltid kombinert med andre symboler. En annen sak blir det hvis bokstavene på en eller annen måte er satt sammen [...]. I så fall blir det et helt selvstendig symbol, og peker her på Kristus som den guddommelige

pensler” (1890) og ”fork”²¹⁹ (1889) forekommer kun én gang hver. ”Stråler” i forbindelse med latinske kors forekommer på tre gravminner mellom 1916 og 1946, men gravsteinene som disse befinner seg på ser ut til å være yngre enn det dødsdatoen til første avdøde tilsier.

Delsymboler i perioden 1950-2004

Figur 8 Fordeling av delsymboler som utgjør 10 % eller mer i ett eller flere tiår, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Stjerne, Sol/Sirkel, Fugl og Anker er utelatt fra figuren. Disse er representert i Figur 9 (nedenfor).

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

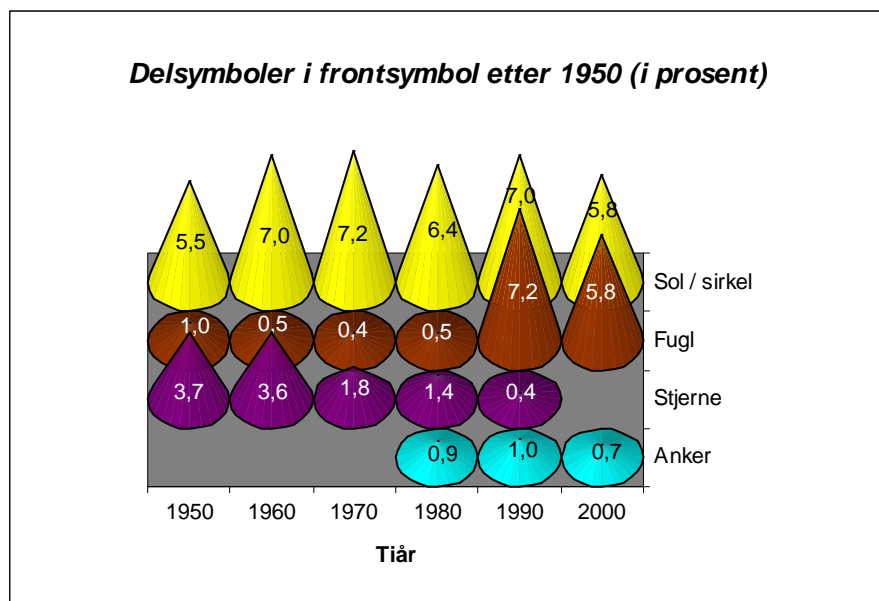
Kors fortsetter å dominere fra 1950-tallet, og er det hyppigst brukte delsymbolet i mesteparten av perioden. *Kors* har imidlertid en bratt nedadgående kurve fra toppunktet på 60,8 % på 1960-tallet til 21,9 % på 2000-tallet, med en utflatning i underkant av 40 % på 1980- og -90-tallet. *Flora* synker fra 13,6 til 6,0 % mellom 1950- og -60-tallet, men stiger i resten av perioden og ender på 29,9 % på 2000-tallet. *Fravær av symbol* stiger jevnt i hele perioden fra 7,3 til 29,9 %, med unntak av 1990-tallet der fraværet synker til 15,4 %.²²⁰ Både *Flora* og *Fravær av symbol* ender på 29,9 % på 2000-tallet, og går dermed forbi *Kors*. *Annet* synker fra 15,2 % på 1950-tallet til 7,0 % på 1960-tallet, og holder seg nokså stabilt i resten av perioden mellom henholdsvis 5,7 og 7,8 % på 1990- og -80-tallet.

og evige – den som var, er og blir. Det kan derfor opptre alene, og gjør det som oftest.” URSIN, J. (1965) *Kristne symboler*, s. 61

²¹⁹ Om ”fork” som gravsymbol, se om ”lyre” over. Den avbildede forken er på gravminnet kombinert med en laurbærkrans, se side 67

²²⁰ Om *Fravær av symbol* i forhold til antall gravminner, se Figur 6 (side 58).

Figur 9 Fordelig av delsymboler som aldri utgjør mer enn 10 %, prosent av antall registrerte delsymboler, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Sol/sirkel ligger stabilt på mellom 5 og 10 % fra 1960-tallet. *Fugl* er helt marginalt som frontsymbol frem til 1990-tallet, da den kommer opp på nivå med *Sol/sirkel* og *Annet*, med 7,2 %. *Stjerne* nærmer seg 4 % på 1950- og -60-tallet, men er ellers marginal. Dette er den eneste av hovedkategoriene som ikke er tilstede på 2000-tallet. *Anker* er marginalt til stede fra 1980-tallet til 2000-tallet, og er den eneste kategorien som introduseres etter 1950-tallet.

Anker med snor

Annet i perioden fra 1950 til 2005

Til sammen finner vi i perioden fra 1950-tallet til 2000-tallet 202 delsymboler kategorisert som *Annet*, og 200 gravminner med *Annet* som første og eller andre delsymbol. Dette utgjør 8,6 % av det totale antallet registrerte delsymboler (2353) i denne perioden. Her er det 112 gravminner med ”strek” og / eller ”sluttstrek” fra 1950 til 1993, noe som utgjør 56,0 % av gravminnene som representerer *Annet* i perioden. Videre er ”hjørneornament” på 40 gravminner (20,0 %²²¹) fra 1957 til 2001, ”stråler” på 27 (13,5 %) fra 1952 til 1998²²², ”bord” på 5 (2,5 %) fra 1955 til 1999, ”oval” på 5 (2,5%) fra 1995 til 2004, ”landskap med sol, fyrstårn, fjord og fjell” på 4 (2,0 %) fra 1957 til 2003, kapitelbånd 3 (1,5 %) fra 1968 til 1970,

²²¹ Prosent av gravminnene som representerer *Annet* i perioden fra 1950- til 2000-tallet.

²²² Da antallet gravminner det regnes prosent av er 200, settes nøyaktigheten for prosentangivelsen til nærmeste 0,5 %.

”to hender som hilser” på 2 (1,0 %) fra 1990 og -91, ”havmotiv med fyrtårn og seglbåt” på 2 (1,0 %) fra 1992 og -93.

Stråler i kombinasjon med kors

Hjørneornament kombinert med en blomsterkvist

Landskap med sol, fyrtårn, fjord og fjell

Samlede hender

De følgende frontsymbolene er kun representert på ett gravminne hver (0,5 % av Annet-kategorien) i denne perioden:

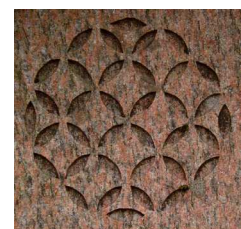
- ”knelende jente som holder blomster” fra 1958
- ”to fakler” fra 1960
- ”samlede hender” fra 1991 (se illustrasjonsfoto over til høyre)
- ”FRED” fra 1995²²³
- ”happy man” fra 1995²²⁴
- ”sirkel av firebladroser” fra 1997²²⁵
- ”fiskebåt” fra 1998
- ”g-nøkkel og noter” fra 1999

Happy man

G-nøkkel og noter

Sirkel av firebladroser

²²³ ID: 359699 (Gravn.: O10-19-16). ”FRED” refererer til ordet fred som i dette tilfellet er hugget inn i gravsteinen over navnet på avdøde, og er plassert som et frontsymbol.

²²⁴ ID: 359043 (Gravn.: O10-10-9). ”Happy man” er i kombinasjon med ”anker med snor”. Det internasjonale humanistsymbolet ”happy man” benyttes av Human-Etisk Forbund og livssynshumanister for øvrig. NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd*, s. 148. ”Happy man” benyttes også av International Humanist and Ethical Union. The world union of Humanist organizations <http://www.ihcu.org/>, lest 25.06 2008

²²⁵ ID: 145958 (Gravn.: B20-06-28). Firebladrosen er beskrevet i KOSTVEIT, Å. Ø. (1997) *Kors i kake, skurd i tre. Tegn og symboler i folkekulturen*, Oslo, Landbruksforlaget. s. 58f

Mangfoldet innenfor kategoriene

Innenfor de ulike symbolkategoriene er det en kvalitativ bredde. I det følgende skal vi se på noen konkrete utforminger innenfor de ulike kategoriene, slik de opptrer både før og etter 1950.

Kors

Ulike latinske kors

Gresk kors

“Særkors”

Det er 1231 gravminner med latinske kors i frontsymbol i utvalget. Disse gravminnene er datert til perioden fra 1875 til 2004. Det enkle latinske korset som er hugget i relieff (avbildet over til venstre) er representert på 778 gravminner i perioden 1875 til 2002. Det konvekse latinske korset forekommer på 22 gravminner datert fra 1915 til 2004.²²⁶ Det konvekse latinske korset som vises som nummer to fra venstre er en variant som forekommer kun én gang i utvalget på en gravstein datert til 1999. Korset har en utforming som gir det konnotasjoner til det norske flagg. Det konkave korset, som generell kategori, er representert på 93 gravminner datert fra 1905 til 2003. Den konkrete formen som er vist over (i sentrum av illustrasjonen) opptrer enten som hugget i relieff eller utført i metall på 13 gravminner i utvalget som er datert fra 1960 til 2003. Det greske korset finnes i ulike utforminger på 9 gravminner datert til perioden fra 1881 til 1999. Den utformingen som er representert på fotografi nummer fire fra venstre er utformet i metall og festet i sentrum av en sirkulær forsenkning. Denne utformingen av gresk kors forekommer på 3 gravminner i utvalget – ett gravminne datert 1950, og to gravminner datert 1990. ”Særkors” er en kategori som betegner kors som ikke faller inn i de øvrige kategoriene. Åtte ulike kors i utvalget gravminner fra perioden 1892 til 1993 er betegnet som ”Særkors”. Den utformingen av ”Særkors” som er avbildet over forekommer kun en gang i utvalget på et gravminne fra 1958.

---

²²⁶ Det nest eldste gravminnet med dette symbolet er fra 1969. Samtlige latinske kors med konveks form er kombinert med kategorien flora.

Flora

Kategoriseringen innebærer at den konkrete utformingen av kategorien *Flora* omfatter blant annet eikekranser, roser og kornaks, og at disse behandles som det samme. Før 1950 er kategorien *Flora* dominert av ulike kranser:

Flora før 1950

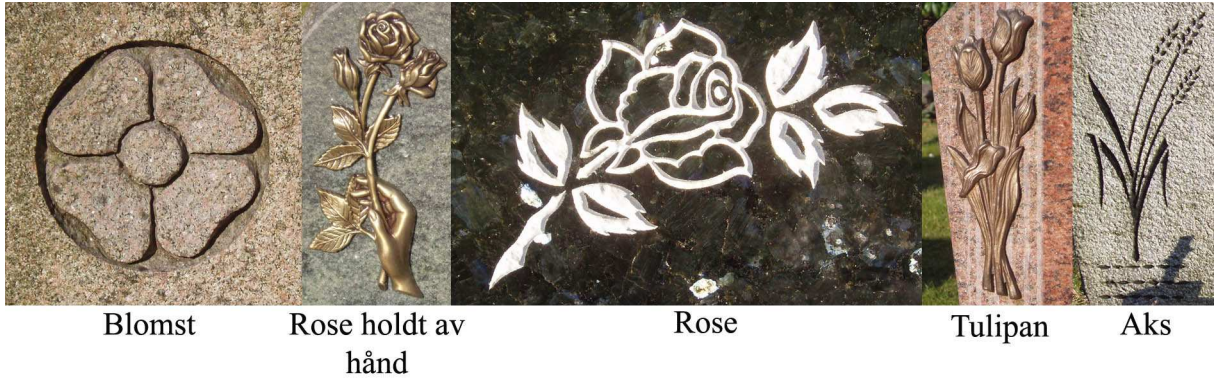
Kranser med rosekvister, eføy-, laurbær- og eikeblader.

Laurbærkransen opptrer på to gravminner i utvalget. Den eldste av disse, fra 1889, er avbildet over.²²⁷ Den yngste laurbærkransen, fra 1952, er løsere bundet med blader som står mer ut fra kransen (ikke avbildet). Eikekrans med sløyfe forekommer på tre gravminner i utvalget mellom 1883 og 1930. På de to yngste av disse gravminnene er eikekransen kombinert med de to eneste eksemplarene i utvalget av medaljongen "Dødens genius" der Amor holder en krans i sin venstre hånd (se side 61). Det er den eldste av disse som er avbildet over.

Den hyppigst forekommende bekransningen er med eføyblader. På fotografiet over omkranser eføybladene navneplaten. Tilsvarende eføybladornament finnes på fem gravminner i utvalget, datert mellom 1875 og 1906. Alle disse er kombinert med gravminnefigurer. Tre av dem er kombinert med gravminnefiguren latinsk kors. Et eføybladornament er kombinert med en gravminnefigur der en barneengel svever over et sittende barn (se illustrasjon over). Det siste gravminnet er uten noen gravminnefigur, men det er tydelige merker etter at det har stått en på det. 17 gravminner mellom 1919 og 1962 er dekorert med en eføybladbord øverst på gravminnet. Det nest eldste av disse, på et gravminne datert 1923, er kombinert med et latinsk kors som gravminnefigur. De øvrige gravminnene med eføybladbord har latinsk kors som frontsymbol, og er uten gravminnefigur. Bladborden øverst på gravminnet tar over for bladornamentet som omkranser navneplaten, samtidig som korset som frontsymbol tar over fra kors som gravminnefigur.²²⁸

²²⁷ Den avbildede laurbærkransen er kombinert med en fork, se side 63.

²²⁸ Kransen med rosekvister til venstre på illustrasjonen er ikke en del av utvalget, men er interessant fordi det viser noe av bredden i de tidligste gravminnene på Møllendal teig på Møllendal kirkegård.

Kategorien "Blomst" er å finne på 112 gravminner i utvalget i perioden fra 1876 til 2002. Dette er en kategori for blomster der arten ikke er spesifisert. Den ikonografiske fremstillingen av "Blomst" som er avbildet over er representert på fem gravminner i utvalget som er datert til perioden 1986 til 1993. Blant artene som er spesifisert er "Rose" representert på 195 gravminner i utvalget datert til perioden 1915 til 2004. "Rose holdt av hånd" opptrer på 11 gravminner i utvalget som er datert til perioden fra 1956 til 2002. "Rose holdt av hånd" er aldri kombinert med andre delsymboler. "Tulipan" er representert på fire gravminner i utvalget og vi finner alle disse mellom 1991 og 1998. Samtlige er utformet på samme måte som vist på bildet over, et motiv med to tulipaner utformet i metall og festet til steinen. "Aks" opptrer på 11 gravminner i utvalget datert til perioden 1957 til 2002, derav 7 datert til 1990-tallet.

Sol/sirkel

Sol/sirkel er representert på 158 gravminner.²²⁹ Over ser vi eksempler på at solmotivet er brukt separat. "Sol med nedadgående stråler" til venstre på illustrasjonsfotografiet forekommer på 10 gravminner i utvalget datert til perioden 1956 til 1997. Den runde solen/solformørkelsen i sentrum opptrer kun én gang i utvalget, på et gravminne datert 1988. "Solopp-/nedgang" opptrer på 16 gravminner i utvalget datert til perioden 1952 til 2002.

²²⁹ 122 (77,2 %) av disse er kombinert med kors, og da som regel som en integrert del av de symbolske motivene "latinsk kors foran vifte" og "latinsk kors i solopp-/nedgang".

Fugl

Due på gren

Fugl i flukt

To fugler på gren

Fugl finnes på 76 gravminner i utvalget, datert mellom 1949 og 2004. Av disse er 64 symboler av metall, som på illustrasjonen over, datert mellom 1949 og 2002. Av disse igjen er det mulig at symbolene på de 9 gravminnene som er datert til før 1972 er yngre enn det gravminnedateringen skulle tilsi (se side 57). Det er 6 duer brukt som frontsymbol i utvalget på gravminner datert mellom 1990 og 1997. Ingen av disse er kombinert med andre delsymboler. Duen som sitter på en gren (fotografiet til venstre) forekommer én gang på et gravminne datert 1994. Fugl i flukt finnes på 43 gravminner i utvalget datert mellom 1949 og 2002. Utformingen av fugl i flukt som er avbildet over er representert på 27 gravminner som er datert mellom 1956 og 2002. Fugl på gren er representert på 23 gravminner datert mellom 1955 og 2001. To fugler på en gren, i utformingen på fotografiet over til høyre, utgjør 20 av disse, og er datert til samme tidsrom. Denne utformingen er aldri kombinert med andre delsymboler.

Stjerne

Stjerne er representert som frontsymbol på 53 gravminner datert mellom 1876 og 1998. 44 av disse (83,0 %) er femtakkede stjerner²³⁰, og finnes på gravminner datert til perioden 1886 til 1998. Av de ni øvrige gravminnene med stjernene er det fire gravminner med åttetakkede stjerner (1883-1971), tre gravminner med firetakkede stjerner (1876-1961), ett med seksarmet stjerne²³¹ fra 1930, og ett med nitakket bahá'í-stjerne fra 1997. Den nitakkelede bahá'í-stjernen er, bortsett fra "happy man", det eneste eksplisitt religiøse symbolet i utvalget som ikke er kristent.

Bahá'í-stjerne

²³⁰ Den femtakkelede stjernen kalles også *pentagram*.

²³¹ Den seksarmede stjernen kan også tolkes som et kristogram, og må ikke forveksles med den *seksstakkelede* davidstjernen.

De hyppigst brukte kombinasjoner i frontsymbolene

I utvalget er det til sammen 108 ulike koder som hver betegner frontsymbol, som kan bestå av enten ett delsymbol eller en kombinasjon av flere.²³² Eksempler på slike kategorier er *Enkelt latinsk kors og rose*, og *Enkelt latinsk kors og sluttstrek*. Delsymbolet sluttstrek er nærmere beskrevet side 61.

Kode 1122 “Enkelt latinsk kors og rose”

Kode 1195 “Enkelt latinsk kors og sluttstrek”

Av frontsymbolkategorier som kun opptrer på ett gravminne er det 42 stykker, mens det av kategorier som opptrer på færre enn ti gravminner er 82. Bare seks frontsymbolkategorier er representert på mer enn 50 gravminner hver i hele utvalget: *Enkelt latinsk kors*, *Latinsk kors med konkave armer*, *Enkelt latinsk kors og rose*, *Rose*, *Enkelt latinsk kors og sluttstrek* samt *Enkelt latinsk kors i solopp-/nedgang* (se Figur 10). Bak hver frontsymbolkode skjuler det seg dog ulike versjoner av de samme symbolene, hvilket gjør bredden av kombinasjoner enda større. Selv om symbolene og kombinasjonene av dem er brukt flere ganger, kan altså utformingen variere.

Perioden før 1950

Frontsymbolkombinasjonen *Enkelt latinsk kors og sluttstrek* er representert i utvalget helt tilbake til 1870-tallet med 17,6 %. Kategoriens andel svinger mye, og har sitt *relative toppunkt* med 20,0 % i tiåret mellom 1900 og 1909. Dette er den eneste av de seks kategoriene som har sitt relative toppunkt før 1950. Bruken av kun *Enkelt latinsk kors* som frontsymbol introduseres på 1880-tallet med 8,6 %. Kun *Latinsk kors med konkave armer* introduseres i tiåret mellom 1900 og 1909 med 5,7 %. *Enkelt latinsk kors i solopp-/nedgang* opptrer første gang på 1920-tallet med 2,0 %. *Enkelt latinsk kors og rose* opptrer første gang i samme tiår med 3,9 %, mens den enslige *Rose* ikke opptrer før på 1950-tallet. Dette er den

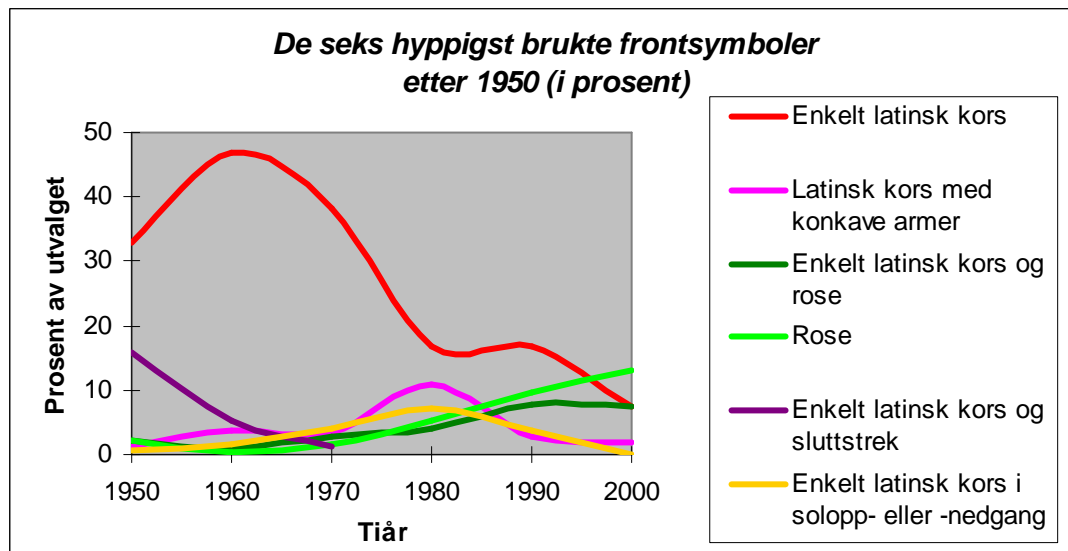
---

²³² I tillegg til disse er det også to koder som betegner fravær og ”blanke” delsymboler. Det sistnevnte vil si at det her ikke er mulig å si om det er et symbol. Koden betegner for eksempel tilfeller der noe er knust, falt av, erodert eller ødelagt på annen måte.

eneste kategorien, blant de seks hyppigste, som er uten latinsk kors som delsymbol. (For mer om frontsymboler se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer).

Perioden etter 1950

Figur 10 Frekvensfordeling av frontsymboler, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Bruken av bare *Enkelt latinsk kors* som frontsymbol dominerer i den første delen av perioden etter 1950, og når toppunktet med 47,0 % på 1960-tallet. Andelen har en nedadgående trend i resten av perioden, til 7,4 % på 2000-tallet. Fra 1970- til -80-tallet er fallet ekstra stort, fra 38,1 til 16,8 %. Dette fallet følges av en utflatning med den samme prosentandelen på 1990-tallet.

Enkelt latinsk kors og sluttstrek er på 1950-tallet utvalgets nest hyppigste kategori med 15,7 %, men har en bratt nedadgående kurve, og opptrer siste gang i utvalget på 1970-tallet med 1,1 %.

Latinsk kors med konkave armer er på 1980-tallet utvalgets nest hyppigst brukte kategori med 10,8 %. 1980-tallet utgjør toppunktet til kategorien, som ellers ligger nokså stabilt mellom 1,2 og 3,6 %.

Bruken av kun *Rose* og av *Enkelt latinsk kors og rose* følger hverandres vekst frem til 1990-tallet da den sistnevnte flater ut og tangerer *Enkelt latinsk kors* med 7,4 %. *Rose* ligger i overkant av én prosent over *Enkelt latinsk kors og rose*, og er den nest hyppigst forekommende kategorien på 1990-tallet med 9,8 %. Veksten i bruk av bare *Rose* fortsetter, og ender opp med 13,0 % på 2000-tallet som den hyppigst forekommende kategorien.

Enkelt latinsk kors i solopp-/nedgang utgjør 0,7 % på 1950-tallet, og stiger jevnt til 7,2 % på 1980-tallet. Tiåret før, på 1970-tallet, er kategorien den nest hyppigst forekommende med 4,0 %. Kategorien opptrer siste gang på 1990-tallet med 3,7 %, og er altså fraværende på 2000-tallet.

Kun *Enkelt latinsk kors* dominerer i størstedelen av perioden, mens det stadig skjer endringer i hvilke symboler som forekommer nest hyppigst. Alle disse seks kategoriene har i løpet av denne perioden på et eller annet tidspunkt vært den nest hyppigst forekommende kategorien av frontsymboler²³³. Prosentandelen for den til enhver tid nest hyppigste kategorien varierer mellom 15,7 og 3,4 %. I Figur 10 ser vi hvordan disse grafene med relativt lave topper svinger hyppigere enn *Enkelt latinsk kors*, som har en betydelig høyere topp.²³⁴

Antallet ulike kombinasjoner

Det finnes mange kombinasjoner av delsymboler utover de seks hyppigste som er presentert over. I beskrivelsen av frontsymbol er delsymbolene og kombinasjonene av disse normalisert i form av koder. Antallet koder sier derfor noe om mangfoldet av symboler og hvordan de er kombinert med hverandre. Kodene skiller imidlertid ikke mellom frontsymboler der det er kombinert flere enn tre delsymboler (se mer om disse side 45).

Tabell 5 Forholdet mellom antallet ulike koder og antallet gravminner per tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Tiår	n	Antall koder (absolutte tall)	Gravminner per kode (forholdstall)	Marginale koder (absolutte tall)	Andel marginale koder (prosent)
1870	17	9	1,9	7	77,8
1880	35	15	2,3	8	53,3
1890	21	9	2,3	6	66,7
1900	35	12	2,9	6	50,0
1910	59	13	4,5	6	46,2
1920	51	16	3,2	11	68,8
1930	32	14	2,3	10	71,4
1940	70	17	4,1	9	52,9
1950	413	53	7,8	27	50,9
1960	304	34	8,9	17	50,0
1970	176	25	7,0	8	32,0
1980	167	22	7,6	7	31,8
1990	594	59	10,1	28	47,5
2000	108	25	4,3	12	48,0

Koden "bbbb", som betegner blanke/uleselige gravminner, er her ikke regnet med

²³³ "Enkelt latinsk kors" og kombinasjonen "Enkelt latinsk kors og rose" ligger begge på 2000-tallet på den prosentandelen som er den nest høyeste i utvalget.

²³⁴ I tabellen til Figur 10 (se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer) ser vi for eksempel at *Enkelt latinsk kors og sluttstrek* har toppunkt på mellom 15,7 og 18,6 % hvert fjerde tiår fra 1870- til 1970-tallet.

Endringene i antall koder er fremstilt i Tabell 5 og 6. Den generelle trenden er at antallet øker svakt, men jevnt, fra 1870-tallet til 1940-tallet. På 1950-tallet er antallet over tre ganger så høyt som på 1940-tallet, men synker så frem til 1980-tallet. På 1990-tallet når antallet ulike kombinasjoner i frontsymbol sitt toppunkt, før den på 2000-tallet igjen faller tilbake til samme nivå som på 1970- og 80-tallet. Det er en sterk sammenheng mellom antall ulike koder og antall gravminner.²³⁵ Det vil si at når antallet gravminner øker, øker også antallet ulike koder. Det ser altså ut til at det høye antallet ulike koder på 1950- og -90-tallet henger sammen med at antallet gravminner i disse tiårene er svært høyt.

Gravminner per kode viser forholdet mellom antallet gravminner og antallet kombinasjoner av delsymboler. Her fremgår det hvor mange graver som hver kode gjennomsnittlig er representert på, altså hvor ofte hver kode er brukt. Til tross for at 1990-tallet har det høyeste antallet ulike koder, er det også i dette tiåret at hver kombinasjon av delsymboler i gjennomsnitt er brukt på flest gravminner.

Marginale koder viser hvor mange av de ulike kodene som bare er representert på ett gravminne, mens *Andel marginale koder* viser hvordan *Marginale koder* forholder seg til *Antall koder*. Det vil si hvor mange prosent av de ulike kombinasjonene av delsymboler som bare opptrer på ett gravminne. Den høyeste andelen marginale koder finner vi på 1870- og 1930-tallet. Den laveste andelen opptrer på 1970- og -80-tallet.

Oppsummering - endringer i bruken av frontsymbol

Frontsymbol er det elementet på gravminnet som er mest omfattende, både på grunn av bredden i symbolbruken, og fordi frontsymbol ofte består av en kombinasjon av delsymboler. Fra og med tiåret 1900-1909 og ut den undersøkte perioden, er det vanligst med kun ett delsymbol per gravminne, men bruken av to delsymboler er også utbredt. Når det kommer til de konkrete delsymbolene dominerer *kors* på hele 1900-tallet.²³⁶ Før dette, fra 1870- til 1890-tallet, er det *Annet*-kategorien som dominerer. Den består her for en stor del av strek og sluttstrek. På 2000-tallet går bruken *Flora* og *Fravær* av symboler (begge med 29,9 %) forbi bruken av *Kors*. Av symboler knyttet til bestemte religiøse tradisjoner, bortsett fra kristendom, er ”Happy man” representert på ett gravminne fra 1995 og den nitakkede bahá’í-stjernen representert på ett gravminne fra 1997. Det hyppigst brukte frontsymbolet, uavhengig av antall delsymboler kombinert, er kun *Enkelt latinsk kors*. Dette frontsymbolet dominerer

---

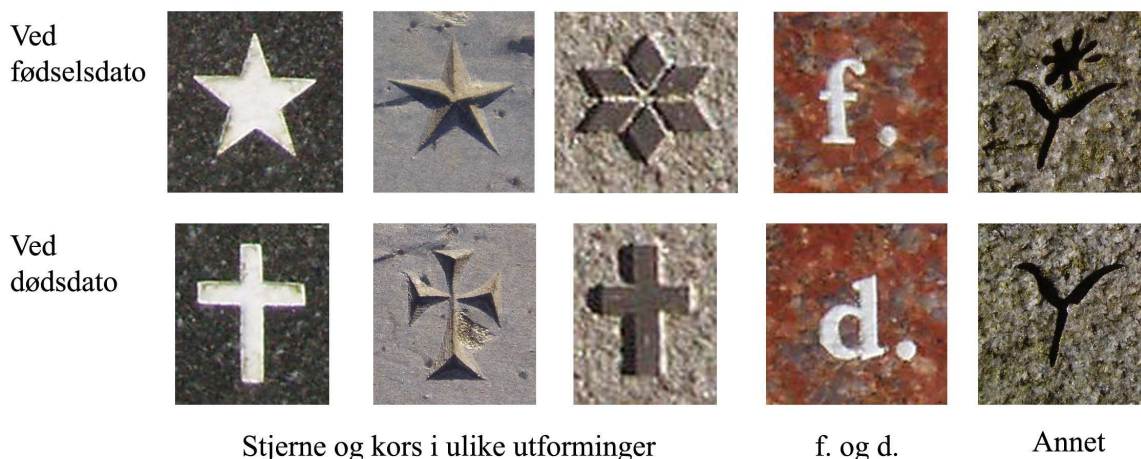
²³⁵ Korrelasjonskoeffisienten (*r*) mellom kategoriene *n* og *Antall ulike koder* er på 0,98. Se GRØNMO, S (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, s. 310ff

²³⁶ Prosent av delsymbolene er her ikke direkte sammenlignbart med prosent av gravminnene, da det er langt flere delsymboler enn gravminner.

fra 1880-tallet til 1990-tallet. Før dette, på 1870-tallet, dominerer *Enkelt latinsk kors* og *sluttstrek*. På 2000-tallet dominerer kun *Rose*. I presentasjonen av *marginale kombinasjoner* i frontsymbol viste jeg hvordan andelen av disse er lavest etter 1950, med bunnpunktet på 1980-tallet.

3.4 Datomarkør

På alle gravminnene i utvalget er det oppgitt dødsdato²³⁷ og, som regel, fødselsdato. Datoene er ofte markert med symboler eller tekst som er plassert foran hver dato.

Over ser vi eksempler på symboler som markerer fødselsdato og dødsdato. Eksempelet fra *Annet-kategorien* forekommer kun én gang i utvalget, i år 1993.²³⁸ De øvrige fire er vanlige uttrykk for de to kategoriene *Stjerne og kors* og *f., d., født, død*, som opptrer gjennom hele perioden (se Figur 11 og Figur 12).²³⁹ På gravminner der det bare er satt en strek (-) mellom fødsels- og dødsdato, er symbol regnet som fraværende.

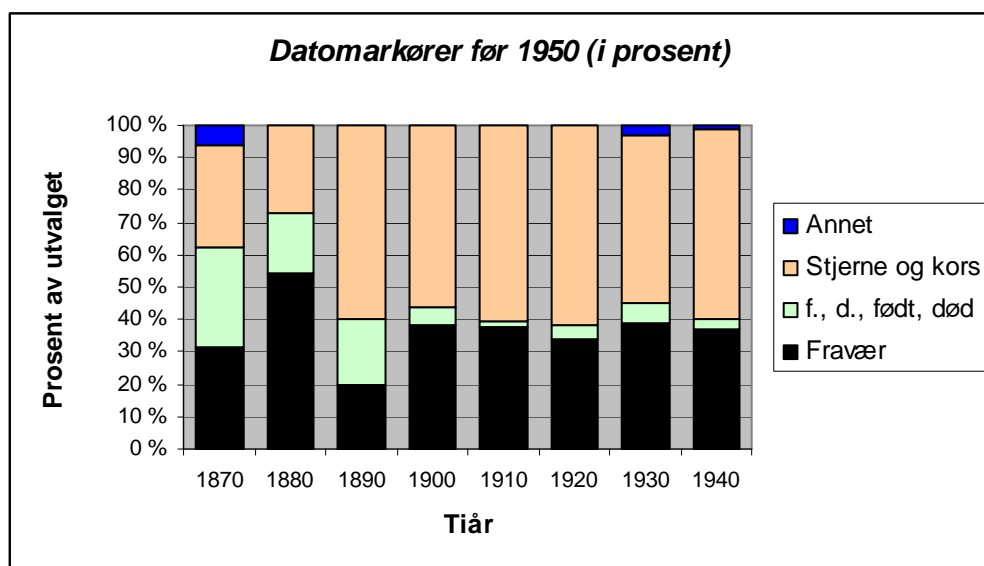
²³⁷ Dødsdato er et kriterium for at et gravminne skal komme med i utvalget, da det er dette årstallet som ligger til grunn for datering. Se også kapittel 2.

²³⁸ Symbolene kan se ut som for eksempel en plante med blomst og en plante uten blomst, eller sol over fjell og ingen sol over fjell, altså at solen har gått ned. Jeg har ikke vært i stand til å bringe klarhet i hvor disse symbolene er hentet fra.

²³⁹ Fødselsmarkøren i sentrum har jeg valgt å beskrive som en "seksbladet stjerne". Symbolet opptrer første gang i år 1910 og siste gang i år 1970 (årstallene refererer her ikke til tiår). Formen kan også minne om det Kostveit beskriver som seksbladet rose. KOSTVEIT, Å. Ø. (1997) *Kors i kake, skurd i tre*, s. 55ff

Før 1950

Figur 11 Antall gravminner med datomarkør per tiår, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-1949

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

På 1870-tallet er de tre kategoriene *Stjerne og kors*²⁴⁰, *f., d., født, død*, og *Fravær* alle representert på 5 gravminner hver.²⁴¹ Antallet *Stjerne og kors* stiger helt frem til 1910-tallet med 35 gravminner. Kategorien synker så på 1930-tallet til 16 gravminner. Relativt sett er imidlertid ikke nedgangen så stor, fra 62,0 % på 1920-tallet til 51,6 % på 1930-tallet. På 1940-tallet utgjør *Stjerne og kors* 41 av 70 gravminner (58,6 %). Kategorien *f., d., født, død* holder seg her stabilt i hele perioden, med mellom 4 og 6 gravminner, mens både *Fravær* og *Stjerne og kors* øker. Relativt sett skjer det dermed en nedgang i bruk av kategorien *f., d., født, død* fra toppunktet på 1870-tallet (31,3 %) til 2,9 % på 1940-tallet. *Fravær* er den kategorien som svinger mest i perioden. Fra utgangspunktet på 5 gravminner på 1870-tallet stiger frekvensen til 18 på 1880-tallet, synker igjen til 4 på 1890-tallet, øker til 22 på 1910-tallet, synker igjen til 12 på 1930-tallet, og øker til 26 på 1940-tallet.

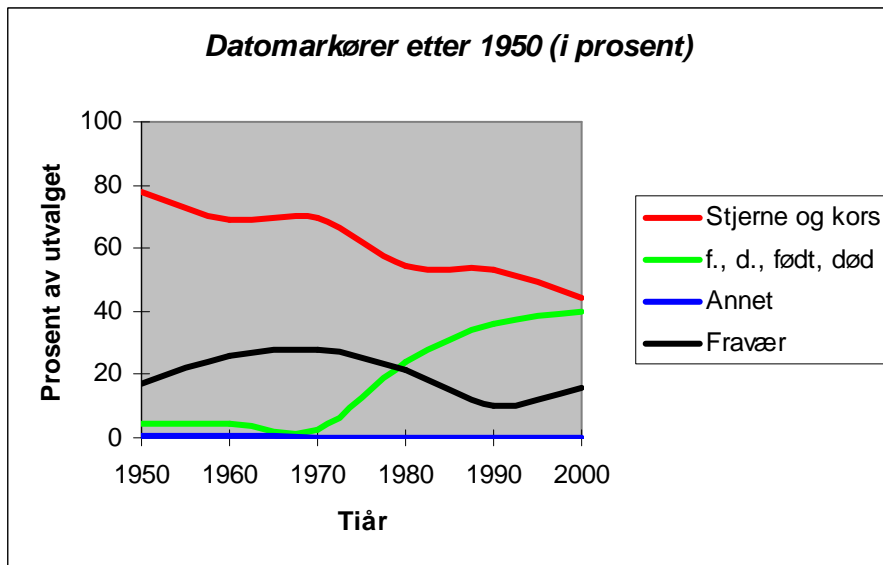
Annet-kategorien er i perioden før 1950 representert på tre gravminner. Den tidligste forekomsten er på 1870-tallet der fødsel og død er markert med de greske bokstavene alfa og omega. Neste gang kategorien opptrer er på 1930-tallet på ett gravminne der kun fødsel er markert med en seksarmet stjerne. På 1940-tallet er det også ett gravminne med femtakket stjerne som markerer fødsel, og teksten ”skutt ved Trandum” over dødsdatoen.

²⁴⁰ Kategorien *Stjerne og kors* omfatter kors separat eller i kombinasjon med stjerne. Enslig stjerne er ordnet i kategorien *Annet*.

²⁴¹ Det er påfallende at kategoriene er like store, men på grunn av det lave antallet gravminner er det knyttet en viss usikkerhet til representativitet.

Etter 1950

Figur 12 Fordeling av datomarkør per tiår, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

I perioden 1950- til 2000-tallet synker andelen *Stjerne og kors* fra 77,9 til 44,4 % (differanse på 33,5). Nedgangen skjer i ”trappetrinn” på den måten at det annet hvert tiår skjer en utflating. Fra 1960- til -70-tallet går andelen svakt opp, fra 69,0 til 69,9 %, og fra 1980- til -90-tallet går andelen svakt ned, fra 54,5 til 53,4 %. *F., d., født, død* øker i perioden fra 4,7 til 39,8 % (differanse på 35,1). Perioden begynner imidlertid med en nedgang fra 4,7 % på 1950-tallet til 2,3 % på 1970-tallet. Det er først på 1980-tallet at *f., d., født, død* forekommer hyppigere enn *fravær*, med henholdsvis 24,0 mot 21,6 %. Den kraftige veksten fra 1970- til -80-tallet blir noe svakere på 90-tallet, og begynner å flate ut på 2000-tallet.

Annet er representert på 1950-, -60- og -90-tallet på til sammen 4 gravminner. På 1950-tallet er det to gravminner i denne kategorien der kun fødselsdato er markert med femtakket stjerne.²⁴² Det neste gravminnet i kategorien opptrer på 1960-tallet. Her er datoene markert med ”F.” foran fødselsdato, og teksten ”DÖDE I CANADA” over dødsdatoen. Datomarkørene på det ene gravminnet som er representert i kategorien på 1990-tallet er illustrert over. Disse kan beskrives som en plante med blomst og en plante uten blomst, eller sol over et landskap og et landskap uten sol. *Fravær* begynner på 16,9 % på 1950-tallet, stiger til 27,8 % på 1970-tallet, synker til 10,3 % på 1990-tallet, og ender med 15,7 % på 2000-tallet.

²⁴² Dødsdato kan også være markert, men dette er ikke mulig å avgjøre ut fra gravminnets forfatning. Denne er altså kodet som *blank*.

Oppsummering

På 1870-tallet er prosentandelen lik for *Stjerne og kors, f., d., født og død* og *Fravær*. På 1880-tallet er det *Fravær* av fødsels- og dødssymboler som dominerer. Etter dette er *Stjerne og kors* representert som den største kategorien fra og med 1890- til og med 2000-tallet. Kategorien *f., d., født, død* har imidlertid en betydelig vekst fra 2,3 % på 1970-tallet til 39,8 % på 2000-tallet, og nærmer seg dermed *Stjerne og kors* som er representert på 44,4 % av gravminnene på 2000-tallet.

3.5 Festede gjenstander

Gjenstander er som oftest montert på gravminnets vertikale front. I utvalget omfatter denne kategorien utelukkende lykter. Disse kan også være montert for eksempel på gravminnets sokkel eller på eget fundament i gravminnets umiddelbare nærhet (se illustrasjonsfoto side 38). Dette elementet er marginalt, men kan tjene som indisium på religiøs endring. Lyktenes tilstedeværelse viser for det første at kirkegårdsmyndighetene betrakter lystenning på graven som en akseptert praksis, og for det andre at pårørende betrakter muligheten for lystenningen som en vesentlig funksjon ved gravminnet.

Fastlykt med kors

Tabell 6 Gjenstander festet til gravminner, datert etter den tidligst døde personen nevnt på gravminnet Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-2005

Tiår	n	Fastlykt med kors	Fastlykt med flamme	Fastlykt uten symbol
1910	59			1
1920	51			
1930	32			
1940	70			
1950	413			2
1960	304			1
1970	176			1
1980	167			
1990	594	5	1	15
2000	108	2		6

Tiårene før den første gjenstanden opptrer, er ikke vist.

Tabell 6 viser hvordan lyktene fordeler seg på tiår når de dateres i forhold til den tidligst avdøde som er knyttet til gravminnet. Det er denne måten å datere på som er brukt på de andre symbolene. Hvis gjenstander ikke festes til gravminnet i forbindelse med at det blir

satt opp, men etter at gravminnet har stått en stund, vil imidlertid denne måten å datere på gi et misvisende inntrykk.

Fastlykt med kors finnes bare i de to siste tiårene i utvalget. På 1990-tallet er det fem slike lykter, mens det på 2000-tallet bare er to. *Fastlykt uten kors* opptrer første gang i tilknytning til et gravminne som er datert til 1910-tallet. Lykten er avbildet i forrige kapittel som et eksempel på at symboler og gjenstander kan settes opp på et senere tidspunkt enn gravminnet forøvrig. Lykten ser ut til å være helt ny. Den siste personen som fikk navnet sitt hugget inn i gravsteinen døde i 2000, og lykten er trolig satt opp i forbindelse med dette dødsfallet.

”Vedtekter for kirkegårdene i Bergen” av 1999 (2000) er de første vedtektene som tar høyde for fastmonterte gjenstander. I § 12.4 heter det:

Dekorgjenstander montert fast i selve gravminnet, dens fundament eller sokkel, regnes som del av monumentet, og skal godkjennes av Bergen kirkelige fellestråd sammen med dette.²⁴³

Disse vedtektene avløser vedtektene fra 1997 der det ikke finnes noen tilsvarende formulering, hvilket muligens kan tilsi at det først på slutten av 90-tallet oppstod et behov for å regulere denne typen gravutstyr.²⁴⁴

Det er to fastlykter uten kors som er datert til 1950-tallet, én som er datert til 1960-tallet og én datert til 1970-tallet. Disse ser imidlertid betydelig nyere ut. Det er 16 lykter uten kors som er datert til 1990-tallet. En av disse har påskriften ”PAX”. Seks lykter uten kors er datert til 2000-tallet. På grunn av usikkerheten med dateringen er det i Tabell 7 benyttet en annen dateringsmetode, som knytter gjenstandene til siste avdøde.

Tabell 7 Gjenstander festet til gravminner, datert etter den nyligst døde personen nevnt på gravminnet, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Tiår	Antall i utvalget	Fastlykt med kors	Fastlykt med flamme	Fastlykt uten symbol
1950	193			1
1960	165			
1970	244			
1980	351			1
1990	757	2		14
2000	280	5	1	10

Tiårene før den første gjenstanden opptrer, er ikke vist.

²⁴³ *Vedtekter for kirkegårdene i Bergen*. Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellestråd den 10. november 1999. Kirkevergen i Bergen

²⁴⁴ Fastmonterte vaser finnes ikke i mitt utvalgt, men er observert på Møllendal kirkegård. Fastmonterte vaser blir også tilbudt av steinhuggerier.

Ved å datere lyktene etter den seneste avdøde som er knyttet til gravminnet, i stedet for etter den tidligste avdøde, ser vi at lyktene i større grad knyttes til 1990- og 2000-tallet. Bare én lykt knyttes fremdeles til 1950-tallet, mens lyktene som i Tabell 6 (ovenfor) var datert til 1910-, 1960- og 1970-tallet er blitt forskjøvet. Lykten med påskriften "PAX" er fremdeles datert til 1990-tallet.

Oppsummering

Det er kun lykter som i utvalget opptrer som festede gjenstander på gravminnene ved Møllendal. Selv om dateringene av disse er usikre, ser vi at vekten i bruk ligger på 1990- og 2000-tallet uavhengig av om datering gjøres på grunnlag av tidligst eller siste avdøde. I hele utvalget er det 7 av 34 lykter som er dekorert med kors. Ved begge dateringsmetoder knyttes disse kun til 1990- og 2000-tallet.

3.6 Ikke-verbal symbolbruk fra flere elementer på gravminnet

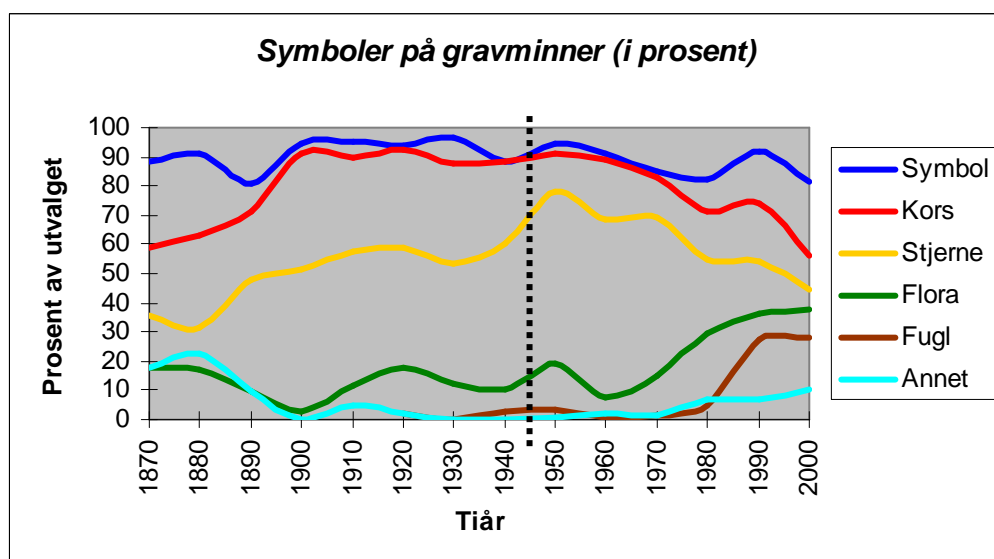
Det er fem forskjellige ikke-verbal symbolske elementer som kan være tilstede på et gravminne – form, figur, frontsymbol, datomarkør og gjenstand. Symbolene kors, stjerne, flora²⁴⁵ og fugl opptrer i flere av disse symbolske elementene. I Figur 13 presenteres andelen gravminner som har minst ett av de aktuelle symbolene i ett av de symbolske elementene. *Kors* er representert i følgende symbolske elementer; form, gravminnefigur, frontsymbol, datomarkør og faste gjenstaner. *Stjerne* er representert i frontsymbol og datomarkør. *Flora* og *Fugl* er representert i gravminnefigur og frontsymbol. Samtlige ikke-verbale symbolske elementer er altså representert ved disse symbolene.

Kategorien *Annet* i Figur 13 betegner gravminner som er uten symbolene *Kors*, *Stjerne*, *Flora* eller *Fugl*, men som har ett eller flere andre symboler. Dertil kommer den oppsummerende kategorien *Symbol* som består av alle gravminner som har ett eller flere symboler. Symbolkategoriene i Figur 13 representerer dermed alle gravminneelementene samt alle gravminner med minst ett symbol. Det er altså disse symbolkategoriene som kan sies å være mest betegnende for hele utvalget som her er presentert.

---

²⁴⁵ Flora er ikke ett selvstendig symbol, men en symbolkategori som sammenfatter samtlige symboler av botanisk karakter, se forrige kapittel.

Figur 13 Frekvensen av symboler i forhold til antall gravminner, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Det er ingen av grafene i Figur 13 som krysser hverandre, når *Annet* holdes utenfor. Fra 1874 til 2005 er det gravminner med *Kors* som opptrer hyppigst. *Stjerne* opptrer nest hyppigst, mens *Flora* har den laveste hyppigheten frem til *Fugl* introduseres på 1920-tallet. Fra da har altså *Fugl* den laveste hyppigheten. Det er betegnende at det i alle tiår er representert marginale symboler, enten innenfor de fire symbolkategoriene eller ved kategorien *Annet*.

Symbol, som betegner den samlede symbolbruken, varierer mellom bunnpunktet på 81,0 % på 1890-tallet og toppunktet med 96,9 % på 1930-tallet. Den nest hyppigste bruken av symbol finner vi på 1910-tallet med 94,9 %. Den nest laveste andelen er på 81,5 % på 2000-tallet. Kategorien *Kors* stiger fra 58,8 % på 1870-tallet til 91,4 % i tiåret mellom 1900 og 1909, og holder seg stabilt over 80 % frem til 1970-tallet. Nedgangen begynner imidlertid mellom 1950- og -60-tallet, da andelen av denne kategorien synker fra 91,3 til 89,1 %. Kategorien ender med 56,5 % på 2000-tallet. *Stjerne* stiger i mesteparten av perioden fra bunnpunktet på 1880-tallet med 31,4 % til toppunktet med 78,2 % på 1950-tallet. Kategorien går så tilbake til 44,4 % på 2000-tallet. I perioden fra 1870-tallet til 1970-tallet varierer *Flora* mellom bunnpunktet på 2,9 % i tiåret mellom 1900 og 1909, og 18,9 % på 1950-tallet. Fra 1960-tallet med 7,6 % stiger bruken av *Flora* til 38,0 % på 2000-tallet. *Fugl* introduseres på 1920-tallet med 2,0 %, men er fraværende på -30-tallet. Fra 1940-tallet til 1980-tallet er

andelen under 5 %. På 1990-tallet øker andelen betydelig, til 27,1 %, og justeres opp til 27,8 % på 2000-tallet.²⁴⁶

Annet er fraværende i tiåret mellom 1900 og 1909, og på 1930- og -40-tallet. Det vil si at i disse tiårene representerer *Kors*, *Stjerne*, *Flora* og *Fugl* ett eller flere symboler på samtlige gravminner i utvalget som har symbol. *Kors* er representert på samtlige gravminner med symbol på 1940-tallet.

Etter 1950 blir de ulike kategoriene mer likeverdige, alle nærmer seg 50 %, uten at den samlede bruken av symboler går ned. Som vist i Figur 13 fordeler symbolkategoriene seg på følgende måte: *Kors* opptrer hyppigst, *Stjerne* nest hyppigst, deretter følger *Flora* og *Fugl*. Symbolenes hyppighetsforhold stemmer dermed til dels overens med Dahlgrens funn i forbindelse med dødsannonser (se innledningskapitlet, side 25). Dahlgren finner at *kors* opptrer hyppigst, kategorien for *blomster* (ekvivalent til min kategori *Flora*) nest hyppigst og *fugler* deretter.²⁴⁷ *Stjerne* brukes i mitt utvalg hovedsakelig i forbindelse med fødselsdatoer. Dahlgren har ikke registrert symboler brukt for å betegne fødsels- og dødsdato i dødsannonsene, men av hans illustrasjoner fremgår det at stjerne brukes i forbindelse med fødselsdato.²⁴⁸ Da dette imidlertid ikke beskrives i hans analyse, er det ikke på dette punktet grunnlag for sammenligning med mine funn.

3.7 Oppsummering

I dette kapitlet har jeg beskrevet endringene i bruken av ikke-verbale symboler. Jeg gjennomgikk først symbolsk *Form*, som kun er marginalt til stede i den undersøkte perioden. Deretter så jeg på *Gravminnefigur* der to hovedkategorier betegner hver sin periode. *Frontsymbol* ble gjennomgått grundig da dette er det mest omfattende gravminneelementet der flere symboler kan kombineres. *Datomarkør* er et element med liten bredde, det samme gjelder *Gjenstand*, som i materialet kun er representert ved lykter. *Gjenstand* er i likhet med *Form* et marginalt fenomen. Til slutt sammenfattet jeg de symbolkategoriene som er representert i flere gravminneelementer.

---

²⁴⁶ I Figur 13 kan det se ut som om det er en nedgang i kategorien *Fugl* fra 1990-tallet til 2000-tallet til tross for at det er en svak oppgang. Dette synsbedraget skyldes en forskyvning som skjer i det Excel-programmet lager en bue på grafen i stedet for en vinkel.

²⁴⁷ De tre nevnte kategoriene er de eneste Dahlgren opererer med som også jeg opererer med.

²⁴⁸ Illustrasjoner på innsiden av bokens omslag.

4 Dokumentasjon av minnetekst på gravminner

I dette kapitlet vil jeg presentere minnetekstene på gravminnene i utvalget. Noen minnetekst-formuleringer opptrer på mange gravminner, samtidig som det er en stor andel som har formuleringer som kun opptrer én gang. Disse to aspektene ved materialet er presentert separat. Det er imidlertid slik at flere formuleringer av begge typer kan være kombinert på samme gravminne. Formuleringer som opptrer på *mer* enn 1 % av gravminnene i materialet er presentert i tekstkategorier som benevnes med formuleringene. Formuleringene kan også være kombinert med andre tekster, men det forutsettes da at formuleringene er avsluttet, og ikke del av en lengre setning. Mangfoldet av formuleringer som hver for seg opptrer på *mindre* enn 1 % av gravminnene i materialet krever en alternativ fremstillingsmåte. I perioden fra 1874 til 1949 er antallet så begrenset at samtlige av disse formuleringer er presentert i teksten. I perioden etter 1950 er antallet mye høyere. Derfor har jeg i den delen analysen fokusert på de hyppigst forekommende ordene. Genrene salme- og bibelsitat er her plassert i samme kategori som ordene Herren, Gud, Fader, Jesus og Kristus. Dette er gjort fordi disse ordene ofte er del av salme- og bibelsitat, og fordi det er et poeng å samle de eksplisitt kristne referansene for den videre analysen av dette aspektet. ”Gud” er her tolket som en eksplisitt kristen referanse, da samtlige av de syv gravminnene dette ordet er representert på har kors som frontsymbol. Seks av dem har dessuten kors som dødsdatomarkør, to er del av et bibelsitat, og én opptrer i samme tekst som ordet ”Jesus”. Samtlige formuleringer er presentert i Appendix V – Minnetekster, der det også angis hvor mange gravminner det opptrer på.

4.1 Minnetekster fra 1874 til 1949

Formuleringene av minnetekstene som hver for seg forekommer på mer enn 1 % av gravminnene i utvalget som helhet er ”Takk for alt”, ”Hvil i fred”, ”Elsket og savnet”, ”Takk” og ”Minnes i kjærlighet”. Den sistnevnte formuleringen er ikke representert før 1950, og vil derfor bli behandlet senere. De fire førstnevnte formuleringene forekommer på til sammen 23 gravminner i perioden fra 1874 til 1949. Kategorien med formuleringer som hver for seg forekommer på mindre enn 1 % av gravminnene er noe større, og er representert på 25 gravminner.

Tabell 8 De hyppigst forekommende minnetekstene, absolutte tall, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-1949

Tiår	n	Takk for alt	Hvil i fred	Elsket og savnet	Takk	Under 1 %
1870	17	0	0	0	0	3
1880	35	0	0	0	0	7
1890	21	0	0	0	0	2
1900	35	1	0	1	0	1
1910	59	1	1	5	1	6
1920	51	2	1	0	0	4
1930	32	0	0	0	0	0
1940	70	8	0	3	0	2

Tabellgrunnlag: Appendix V – Minnetekster.

Minnetekstene som forekommer hyppigst i det samlede utvalget er svakt representert før 1950. Kategorien *Under 1 %* refererer til minnetekstformuleringer som hver for seg finnes på mindre enn 1 % av gravminnene i det samlede utvalget. Fra 1870- til -90-tallet er denne kategorien enerådende, og den dominerer frem til 1920-tallet (se Tabell 9). Det er først i tiåret 1900-1909 *Takk for alt* og *Elsket og savnet* introduseres på ett gravminne hver. Bortsett fra 1930-tallet, da det ikke opptrer en eneste minnetekst i materialet, er *Takk for alt* representert fra 1900- til 1940-tallet. *Hvil i fred* opptrer kun på 1910- og -20-tallet på ett gravminne i hvert tiår. *Elsket og savnet* opptrer på 1900-, -10- og -40-tallet. *Takk* opptrer bare på ett gravminne i perioden, på 1910-tallet.

Tabell 9 Minnetekster som utgjør mindre enn 1 % av utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-1949

Minnetekst	Tidligste dødsår
Jeg er oppstandelsen og livet [Joh.11,25]	1878
Salig er døde som dør i Herren. De skal hvile fra sitt arbeide. Ti deres gjerninger følger med dem. Aap. 14.16. / Misjonsvenner i Bergen reiste dette minne i 1946	1878 ²⁴⁹
Venner reiste dette minnet	1879
GOTT oeffnete mir das REICH der SEELIGKEIT ehe ich der Erde Leiden volles Maas erfahren [Inskripsjonen befinner seg på en plakett som er en del av gravminnefiguren.]	1881
Fred med eders støv	1882
Reist af bergenske sangere og venner	1886
i tysk konsentrasjonsleir, Douthmergen., død i kampen for fedrelandet	1887
REIST AF SOCIALDEMOKRATISKE FORENING 1905, TAK FOR TROFAST ARBEIDE	1888 ²⁵⁰
Det er kosteligt for Herren naar Hans hellige dø.	1889
Jesus Kristus igaar, i dag den samme ja til evig tid. Hebr. 13.8.	1889
Fred med dit minde	1890
Velsignet være dit minde kjære mor	1892
Høyt elsket. Dypt savnet	1905

²⁴⁹ Det er her et avvik på 68 år mellom *Tidligste dødsår* og informasjonen på gravminnet om når det ble reist.

²⁵⁰ Det er her et avvik på 17 år mellom *Tidligste dødsår* og informasjonen på gravminnet om når det ble reist.

Høit elsket dybt, savnet. Velsignet være, dit minde	1914
Bergens Stuertforenings medlemmer reiste ham i taknemmelighed dette minde	1915
Herren er min Hyrde [Salmene 23,1]	1916
Tak for dit herlige minde. Haabet er dine igjen dig at finde.	1916
Du er død men ikke glemt, skjönt i graven du er gjemt	1919
Dypt savnet	1919
Jesus alene	1920
Velsignet være dit minde	1920
Velsignet er dit minde	1923
Livet var Kristus, døden en vinning	1925
For fedrelandet, Kjemp for alt hvad du har kjær	1942
Fred over minnet	1947

Tekst i klamme [] er kommentarer til minnetekstene, som ikke er en del av inskripsjonen. Kommategn markerer linjeskift.

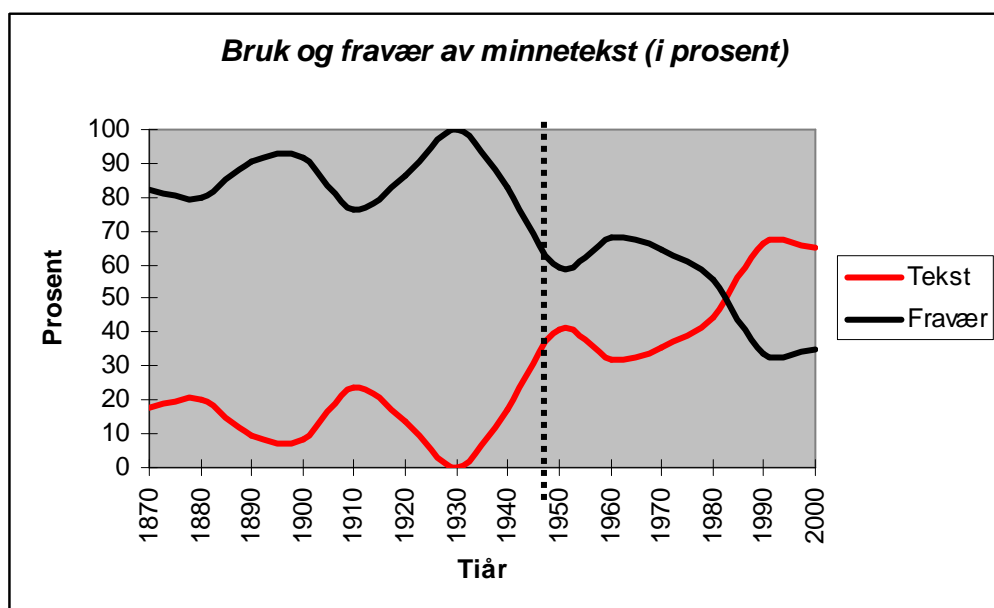
Tabellgrunnlag: Se Appendix V – Minnetekster.

I Tabell 9 er minnetekstene fra perioden som hver enkelt utgjør under 1 % presentert kronologisk ordnet. Samtlige av disse opptrer kun på ett gravminne hver i denne perioden. Blant disse inskripsjonene er det 5 dedikasjoner der de som reiste gravminnet er nevnt. Det tidligste dødsåret for gravminne med en slik dedikasjon er 1878. Teksten på gravminnet sier imidlertid at gravminnet ble reist i 1946. Slik sett er dette den yngste dedikasjonen i materialet. Den tidligste dedikasjonen ser dermed ut til å være fra 1879. I Tabell 9 finner vi også den eneste ikke-norske minneteksten, den tyske teksten datert til 1881.

4.2 Minnetekster fra 1950 til 2005

Som vist varierer bruken av minnetekst før 1950 mellom toppunktet på 1910-tallet (23,7 %) og 1930-tallet der minnetekster er helt fraværende. Dette bildet endrer seg radikalt etter 1950. Bruken av minnetekst ligger over 30 % i hele denne perioden og over 60 % i de to siste tiårene.

Figur 14 Andelen gravminner med minnetekst i utvalget, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Den stiplede linjen markerer skillet mellom utvalget før og etter 1950.

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Økningen i bruk av minnetekst på 1980- og -90-tallet faller sammen med at kirkegårdsmyndighetene oppfordrer til bruk av slike tekster. I de generelle retningslinjene i rettleidingen fra 1972 (1986) er det formulert slik:

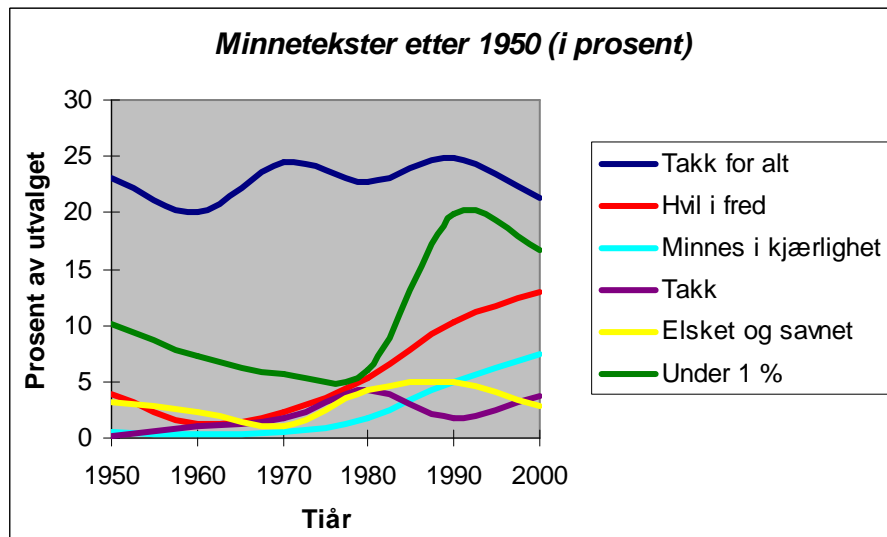
Gravminnets oppgave er ikke alene å betegne selve graven, men vel så viktig er det at det skal være et verdig minne om den avdøde. Bestemmende for skjønnhetsverdien er den vakre form, den riktige bearbeidelse og den gode innskrift. Innskriften kan også gjøre gravminnet mer personlig. Det er ofte det som står skrevet på gravminnet som gir det verdi som minnesmerke. Det er også viktig å skape variasjon i gravminnene på kirkegården.²⁵¹

Gravminnets estetiske verdi knyttes her til form, bearbeidelse og innskrift. Innskrift trekkes frem som det personlige, verdifulle og variasjonsskapende element. Dette kan sees i sammenheng med at de to øvrige kildene til estetisk verdi, form og bearbeidelse, er strengt regulert i disse retningslinjene. I Figur 14 går det frem at forholdet mellom tilstedeværelsen og fraværet av minnetekst snur seg rundt tidspunktet for disse retningslinjene. Økningen i bruk av minnetekst er betydelig, fra 35,8 % minnetekster på 1970-tallet, via 44,3 % på 1980-tallet, til 66,5 % på 1990-tallet. Det er altså en kraftig økning i bruk av minnetekster i samme periode

²⁵¹ *Rettleiding og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen. Vedtatt 1972. Endringer vedtatt 1986. Del A. Generelle retningslinjer.*

som kirkegårdsmyndighetene oppfordrer til bruk av slike. Det er imidlertid usikkert om denne oppfordringen er årsak til økningen.

Figur 15 De hyppigst forekommende minnetekstene, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Takk for alt er den dominerende minneteksten, og svinger fra tiår til tiår gjennom hele perioden mellom bunnpunktet på 1960-tallet (20,1 %) og toppunktet på 1990-tallet (24,9). Til tross for de stadige svingningene er utslagene så små at kategorien endrer seg lite gjennom perioden. *Hvil i fred* og *Minnes i kjærlighet* stiger jevnt gjennom mesteparten av perioden. Den førstnevnte har sitt bunnpunkt på 1960-tallet (1,3 %) og stiger til toppunktet på 2000-tallet (13,0 %). *Minnes i kjærlighet* introduseres i materialet på 1950-tallet (0,5 %), og andelen stiger jevnt til 2000-tallet (7,4 %). *Takk* stiger fra 1950-tallet (0,2 %) til 1980-tallet (4,2 %), og svinger noe de siste tiårene. *Elsket og savnet* svinger mellom bunnpunktet på 1970-tallet (1,1 %) og toppunktet på 1990-tallet (4,9 %). Kategorien for formuleringer som hver for seg utgjør mindre enn 1 % av utvalget synker jevnt fra 1950-tallet (10,2 %) til 1970-tallet (5,7 %), og øker markant til 1990-tallet (19,9 %), før den synker noe tilbake på 2000-tallet (16,7 %)²⁵². Dette innebærer en økende variasjon i minnetekstformuleringer mellom 1980- og -90-tallet, i tråd med kirkegårdsmyndighetenes intensjon. Med unntak av *Takk for*

²⁵² I Figur 15 kan man få inntrykk av at det er en nedgang i kategorien *Under 1 %* fra 1970- til -80-tallet, men kategorien stiger fra 5,7 % på 1970-tallet til 6,0 % på 1980-tallet. Synsbedraget skyldes diagramtypen som er benyttet for å tegne grafen i Excel. Noen ganger skjer det en liten forskyvning i graftegningen, i det excel-programmet omdanner tabeller til grafer. Dette gjør at det av og til kan oppstå et minimalt synsbedrag i hvilken retning grafen beveger seg. Slike synsbedrag oppstår i forbindelse med at grafen skifter retning. I stedet for å tegne en vinkel, tegner programmet en bue, som kan gi et lite synsbedrag.

alt synker alle kategoriene fra 1950- til -70-tallet for så å stige, og ende på et nivå som ligger høyere enn utgangspunktet.

Minnetekster som utgjør mindre enn 1 % etter 1950

Minnetekstformuleringene som utgjør mindre enn 1 % etter 1950 er representert på 237 gravminner. Selv om denne kategorien er stor og mangfoldig, er det et relativt begrenset antall ord (substantiv, verb og adjektiv) som er kombinert på ulike måter i formuleringene. Det er derfor de hyppigst brukte ordene som her representerer minnetekstene som utgjør mindre enn 1 %. Hver enkelt minnetekstformulering utgjør altså under 1 %, men til sammen opptrer ordene i tabellen nedenfor i mer enn 1 % av utvalget. *Annet* betegner her andelen formuleringer per tiår som ikke inneholder noen av ordene i de øvrige kategoriene.

Tabell 10 Ord i minnetekstformuleringer som utgjør mindre enn 1 % av utvalget, i prosent av utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Tiår	n	Minne	Kjær	Savn	Elske	Liv/leve	Død	Takk	Fred	Kristen	Gjensyn	Glemme	Øvrig religiøst språk	God	Annet
1950	413	4,1	2,4	1,9	0,7	1,7	0,5	1,9	1,5	1,9	0,7	0,2	1,2	0,5	0,7
1960	304	1,6	1,6	1,3	0,3		0,3	1,3	1,3	1,6	0,7		0,3	0,3	
1970	176	0,6	0,6	1,1				1,1	1,1	1,7				1,1	0,6
1980	167	1,2	0,6	2,4	0,6			0,6	0,6			1,2		0,6	
1990	594	4,9	3,2	4,2	1,7	0,8	0,3	3,4	2,2	3,0	2,0	2,2	1,2	1,2	1,3
2000	108	2,8	1,9	8,3	3,7	1,9	1,9	1,9	1,9	0,9	1,9				

Tabellgrunnlag: Se Appendix V – Minnetekster.

*Minne*²⁵³ er den største kategorien, og er representert på 2,7 % av gravminnene i utvalget.²⁵⁴ Kategorien synker fra 1950- til -70-tallet, stiger fra 1980- til -90-tallet, og synker noe til 2000-tallet. Dette er en bevegelse som også skjer i kategoriene *Kjær*²⁵⁵.

*Savn*²⁵⁶ er den nest største kategorien. Denne synker fra 1950- til -70-tallet, men stiger frem til -90-tallet, og veksten øker ytterligere til 2000-tallet. Kategoriene *Elske*²⁵⁷, *Liv/leve*²⁵⁸ og *Død*²⁵⁹ følger denne bevegelsen, men er fraværende i midten av perioden.

Den tredje største kategorien, *Takk*²⁶⁰, synker fra 1950- til -80-tallet, og stiger til -90-tallet med en svak tilbakegang på 2000-tallet. Kategorien *Fred*²⁶¹ følger en tilsvarende

²⁵³ Kategorien Minne omfatter ordene; minne, minde, minnes, minnene, minner, minnet

²⁵⁴ Dette utgjør 25,9 % av gravminnene (57 av 237 gravminner) med formuleringer som utgjør mindre enn 1 %, og er datert til perioden etter 1950.

²⁵⁵ Kategorien Kjær omfatter ordene; kjært, kjærlighet, kjære

²⁵⁶ Kategorien Savn omfatter ordene; savn, sakk, savnet, savner

²⁵⁷ Kategorien Elske omfatter ordene; elsket, elskede

²⁵⁸ Kategorien Liv/leve omfatter ordene; lever, levde, leve, livet, liv, livets

²⁵⁹ Kategorien Død omfatter ordene; døde, døde, død, døden, død

²⁶⁰ Kategorien Takk omfatter ordene; takk, tak, taknemmelighet

bevegelse. Kategorien *Kristen*²⁶², med eksplisitt kristne referanser, er relativt stabil frem til 1970-tallet. Den er fraværende på 1980-tallet, før den når sitt toppunkt på -90-tallet. På 2000-tallet faller kategorien tilbake til under nivået i de tre første tiårene. Kategoriene *Gjensyn*²⁶³, *Glemme*²⁶⁴ og *Øvrig religiøst språk*²⁶⁵ opptrer sporadisk, mens kategorien *God*²⁶⁶ er marginalt til stede i alle tiår bortsett fra 2000-tallet.

Annet er fraværende på 1960-, -80- og 2000-tallet. Det vil si at samtlige formuleringer som er datert til disse tiårene består av minst ett av ordene i de øvrige kategoriene. Samtlige formuleringer i *Annet*-kategorien er presentert i Tabell 11.²⁶⁷

Tabell 11 Formuleringer av minnetekst i kategorien *Annet* i presentasjonen av ord i minnetekstformuleringer som utgjør mindre enn 1 % av utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Minnetekst	Tidligste dødsår
Evig eies kun det tapte [Fra Brand av Henrik Ibsen]	1956
Du vil alltid ha en plass i våre hjerter	1957
Dere vil for alltid være, i våre tanker og hjerter	1959
FAMILIEGRAVSTED	1971
La ankeret falle - jeg er i havn	1992
Vi gjemmer deg i våre hjerter	1993
Ankeret er falt, vi er i havn	1993
La ankeret falle, jeg er i havn	1993
Ankeret er falt, jeg er i havn	1995
Mamma, vi var alle, så glad i deg	1997
Alltid i våre tanker	1997
Omsorg for alle	1998

Tekst i klatte [] er kommentarer til minnetekstene, som ikke er en del av inskripsjonen. Kommategn markerer linjeskifte.

Tabellgrunnlag: Se Appendix V – Minnetekster.

Selv om det er svært mange ulike formuleringer i utvalget, er antallet ord som blir brukt nokså begrenset. Flere av disse ordene følger den samme kurven.

²⁶¹ Kategorien Fred omfatter ordet; fred

²⁶² Kategorien Kristen omfatter ordene; Herren, Gud, Fader, Jesus, Kristus, salme- og bibelsitat, sitat fra Luthers lille katekisme

²⁶³ Kategorien Gjensyn omfatter ordene; gjensyn, gjensynets

²⁶⁴ Kategorien Glemme omfatter ordene; glemmes, glemt

²⁶⁵ Kategorien Øvrig religiøst språk omfatter ordene; velsigne, velsignet, velsignelse, oppstandelsen, tro. Jeg velger å gjøre en distinksjon mellom Kristen og Øvrig religiøst språk fordi ord i sistnevnte kategori er begreper som også kan brukes i forbindelse med andre religiøse tradisjoner. Det er fire av atten gravminner i denne kategorien som ikke har andre eksplisitt kristne referanser på gravminnet. Øvrig religiøst språk blir likevel regnet som eksplisitt kristne referanser i analysen i kapittel 6.

²⁶⁶ Kategorien God omfatter ordene; godhet, gode, god

²⁶⁷ Fire av de åtte minnetekstformuleringene fra 1990-tallet inneholder ordene "anker" og "havn". To av disse har et havmotiv med fyrtårn og seglbåt som frontsymbol, mens de to andre har et anker som frontsymbol.

4.3 Oppsummering

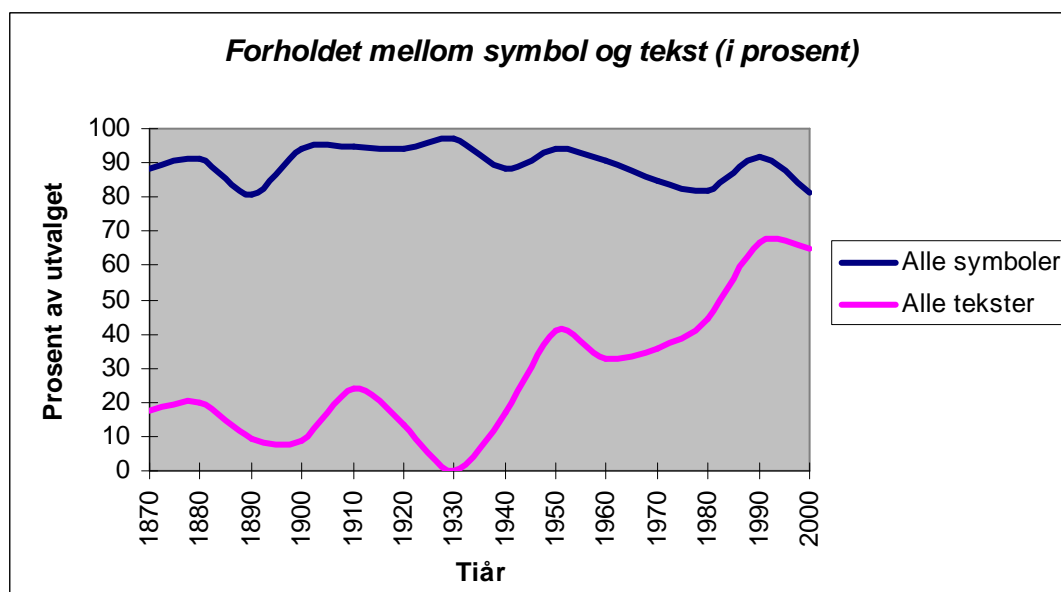
Ulike minnetekster er representert i alle tiår i utvalget bortsett fra 1930-tallet, men det er først i de to siste tiårene i utvalget at minnetekster opptrer på mer enn 50 % av gravminnene. Denne økningen sammenfaller med kirkegårdsmyndighetenes oppfordring til bruk av tekst. I utvalget som helhet er det kun fem forskjellige minnetekster som hver er representert på mer enn 1 % av gravminnene: ”Takk for alt”, ”Hvil i fred”, ”Elsket og savnet”, ”Takk” og ”Minnes i kjærlighet”. Fra og med 1940-tallet og ut hele perioden er det ”Takk for alt” som dominerer på gravminnene. Helt på slutten av perioden, fra 1980- til -90-tallet, skjer den kraftigste økningen i bruken av minnetekster som hver for seg representerer mindre enn 1 % av gravminnene i utvalget. I denne gruppen er det fraser som omfatter ordkategorien *Minne* som er størst etter 1950. Kategorien *Savn* er den kategorien som øker mest frem mot 2000-tallet, og er da den største. Minnetekster som kommer inn under kategoriene *Kristen* og *Øvrig religiøst språk* er i den videre diskusjonen klassifisert som minnetekster med en *eksplisitt kristen referanse*. De har sitt bunnpunkt på 1980-tallet da de er helt fraværene, og sitt toppunkt på 1990-tallet med til sammen 4,2 %.

5 Sammenhengen mellom symboler og minnetekst

I de to foregående kapitlene er de ikke-verbale symbolene og minnetekstene beskrevet i mikroperspektiv. I dette kapitlet vil jeg beskrive materialet i makroperspektiv, med fokus på de store bevegelsene. Jeg vil her i første omgang se på forholdet mellom den totale symbolbruken i forhold til den totale bruken av minnetekst, for så i neste omgang å beskrive hvordan disse er kombinert. Antallet symbolske elementer som er representert på gravminnene representerer en utvidelse av dette perspektivet, der det anskueliggjøres hvor stor del av gravminnet som brukes symbolsk.

5.1 Forholdet mellom symbol og minnetekst

Figur 16 Forholdet mellom symboler og tekst, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

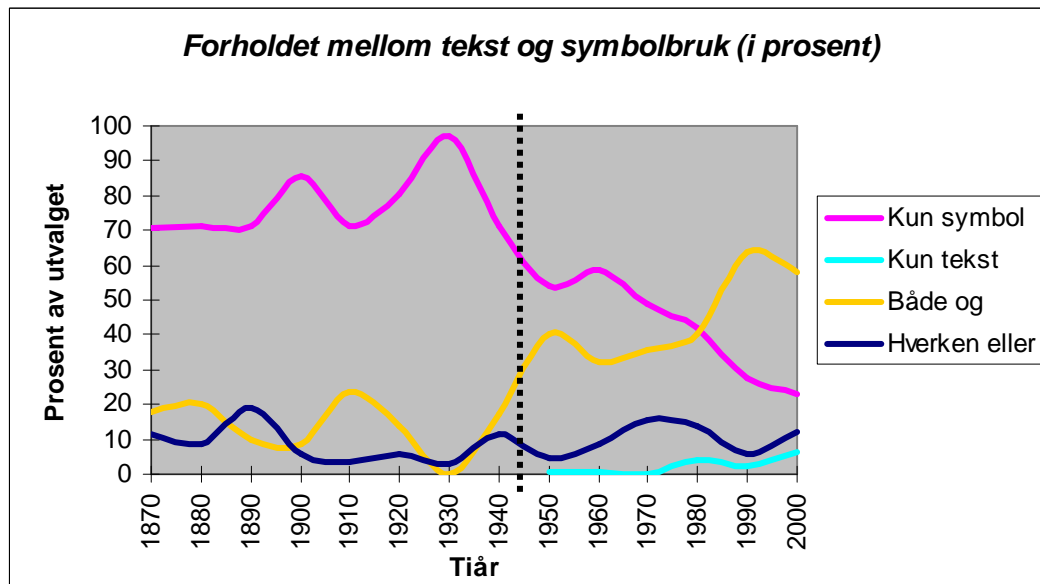

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Andelen minnetekster øker fra 0 % av utvalget på 1930-tallet til toppunktet med 66,5 % på 1990-tallet. Bunnpunkt og toppunkt før 1930-tallet er på 8,6 % i tiåret mellom 1900 og 1909, og 23,7 % på 1910-tallet. Andelen gravminner med symboler er derimot nokså stabil i hele perioden, og svinger mellom 81,0 % (1890-tallet) og 96,9 % (1930-tallet). Toppunktet for symbol på 1930-tallet faller sammen med et fullstendig fravær av minnetekst. Disse ekstremitetene må sees i lys av at det kun er 32 gravminner representert fra dette tiåret i

utvalget. I Figur 17 fremstilles fordelingen av gravminner med *kun symbol*, *kun tekst*, *både symbol og tekst*, og gravminner med *hverken symbol eller tekst*.

Figur 17 Forholdet mellom symbol og tekst, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

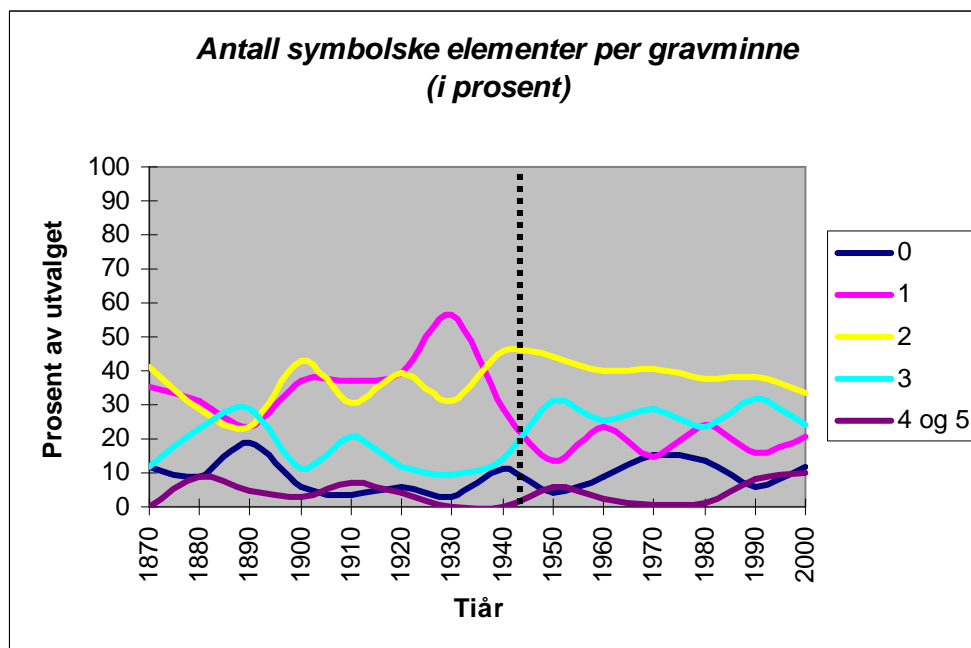
Figur 17 viser nedgang i *Kun symbol* fra 96,9 % på 1930-tallet til 23,1 % på 2000-tallet. *Både og* går forbi *Kun symbol* mellom 1980- og -90-tallet. Kategorien *Kun tekst* øker fra 0,5 % på 1950-tallet til 6,5 % på 2000-tallet. *Hverken eller* er relativt stabil i hele utvalget.²⁶⁸ Dette innebærer at minnetekst først og fremst øker som et supplement til symbolbruk, og bare i svært liten grad kommer inn som en erstatning. *Kun tekst* opptrer på til sammen 33 gravminner på 1950-, -60, -80, -90 og 2000-tallet. Kategorien er representert på flest gravminner på 90-tallet med 15 gravminner.

5.2 Endringer i antall elementer per gravminne

Som nevnt har jeg undersøkt seks forskjellige symbolske elementer som kan være tilstede på ett og samme gravminne – form, figur, frontsymbol, datomarkør, gjenstand og minnetekst. Figur 18 viser hvor mange som vanligvis kombineres.

²⁶⁸ Den sterkeste sammenhengen mellom kategorier er den negative korrelasjonen (r) mellom *Kun symbol* og *Både og* på -0,98.

Figur 18 Antall symbolske elementer per gravminne, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

I første del av perioden, før 1900, er det store svingninger. Dette kan skyldes at det statistiske grunnlaget er svært begrenset.

Gravminner med *ett symbolsk element* dominerer så vidt på 1880-tallet med 31,4 %, mens *to symbolske elementer*, som er den nest hyppigste kategorien, ligger på 28,6 %. *Ett symbolsk element* dominerer også på 1910-tallet med 37,3 % og på 1930-tallet med 56,3 %. På 1930-tallet ligger kategorien altså betydelig over neste kategori, *to symbolske elementer*, som har 31,3 %. Det er kun på 1880-, 1910- og 1930-tallet det er vanligst med bare *ett symbolsk element* per gravminne. Fra bunnpunktet på 1950-tallet (13,8 %) etablerer denne kategorien seg som den tredje hyppigste kategorien etter 1950. På 1970-tallet går imidlertid *Fravær* (15,3 %) forbi *ett symbolsk element* (14,8 %), og på 1980-tallet (24,0 %) går denne kategorien også forbi *tre symbolske elementer*.

To symbolske elementer er dominerende i store deler av perioden. Høyest prosentandel har denne kategorien på 1940-tallet, da den ligger på 45,7 %. Før 1950 svinger kategorien noe, mellom toppunktet på 40-tallet og bunnpunktet med 28,6 % på 1880-tallet. Fra og med 1940-tallet er dette den hyppigste kategorien selv om den går noe tilbake og ender med 33,3 % på 2000-tallet

Bruken av *tre symbolske elementer* har sitt første toppunkt på 1890-tallet med 28,6 %, og er med det den hyppigst forekomne kategorien i dette tiåret. Den laveste bruken av tre

elementer er på 1930-tallet med 9,4 %, mens den høyeste bruken er på 1990-tallet med 31,6 %. På 2000-tallet synker denne kategorien til 24,1 %. Etter 1950 er dette den nest hyppigste kategorien bortsett fra på 80-tallet da den så vidt forbigås av *ett symbolsk element*.

Gravminner med *fire eller fem symbolske elementer* har høyeste prosentandeler i begynnelsen og slutten av hele perioden. På 1880-tallet er andelen på 8,6 %. På 2000-tallet er denne kategorien på sitt høyeste med 10,2 %. Kategorien er fraværende på 1870-, 1930- og -40-tallet, og er ellers den minst hyppige kategorien. Det er ingen gravminner i utvalget som bruker symboler i alle de seks mulige elementene.

5.3 Oppsummering

For å oppsummere ser vi at det i perioden etter 1950 blir en stabilitet i bruken av antallet gravminneelementer, med to symbolske elementer som det vanligste, dernest tre. Før 1950 er det større variasjoner i hvor mange elementer som er tatt i bruk på gravminnet. Tatt i betraktning økningen i bruk av minnetekst fra 1930-tallet, er det etter denne analysen grunn til å tro at minnetekst fortrenger andre symbolske elementer som andre og/eller tredje element. Det er sjeldent at minnetekst opptrer alene.

6 Eksplisitt referanse til religion i symbol og tekst

Hoveddelen av kapitlet vil bli viet en undersøkelse av gravminner med eksplisitt kristne referanser i symbol eller minnetekst, både hvordan andelen endrer seg og hvordan bruken fordeler seg på ulike kjønns- og aldersgrupper. Til slutt vil jeg se på hvordan bruken av kors som symbol forholder seg til annen bruk av kristne referanser.

I forhold til å beskrive religiøs endring ønsket jeg i første omgang å undersøke endringer i hvor mange gravminner som har eksplisitt og utvetydig referanse til religion. På bakgrunn av at det bare er to gravminner i utvalget som refererer eksplisitt til andre religiøse tradisjoner enn kristendommen, den nitakkede bahá'í-stjernen fra 1997²⁶⁹ og "Happy man" (livssynshumanisme) fra 1995²⁷⁰, er fokuset snevret inn til en undersøkelse av eksplisitt kristne referanser.

6.1 Endringer i bruk av eksplisitt kristen referanse

Definisjonen av hvilke symboler som har eksplisitt kristne referanser er imidlertid problematisk. De aller fleste symbolene og tekstene i utvalget er multivokale²⁷¹, og kan blant annet tolkes som kristne. Ut fra et kristent perspektiv kan for eksempel en spurv referere til Matteusevangeliet 10. kapittel, vers 28 til 31:

Vær ikke redde for dem som dreper kroppen, men ikke kan drepe sjelen. Frykt heller ham som kan ødelegge både sjel og kropp i helvete. Selges ikke to spurver for en skilling? Og ikke én av dem faller til jorden uten at deres Far er der. Ja, hvert hårstrå dere har på hodet, er talt. Så vær ikke redde! Dere er mer verd enn mange spurver.²⁷²

Spurven kan altså knyttes til Guds omsorg for de døde. Men uten nærmere kjennskap til den avdøde vil det være like rimelig å tolke

Thorvaldsens
Kristusstatue

---

²⁶⁹ Knyttet til en kvinne født i 1901, død 96 år gammel. Gravminnet har datomarkørene "f." og "d.", samt minneteksten "Du glemmes ei". ID. 359436 (Gravn.: O10-15-29)

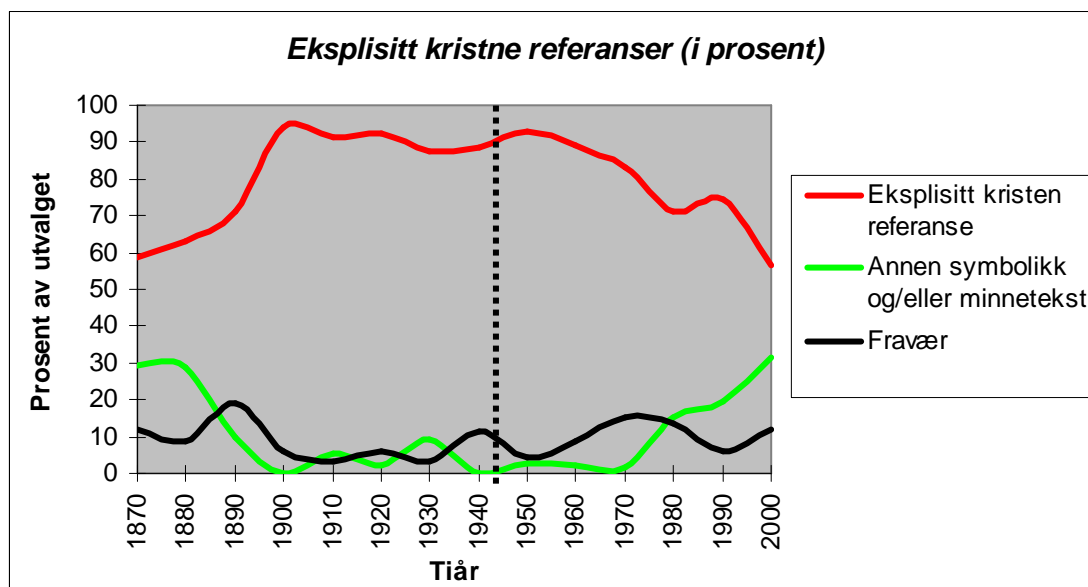
²⁷⁰ Knyttet til en mann født i 1922, død 73 år gammel. "Happy man" er her kombinert med et anker som frontsymbol, datomarkørene "f." og "d." og minneteksten "Ankeret er falt, jeg er i havn". ID. 359043 (Gravn.: O10-10-9)

²⁷¹ Multivokale symboler (*multi-vocal symbols*) er et begrep som betegner symboler som kan tolkes på mange måter, i lys av flere ulike tradisjoner. SCOTT, J. & MARSHALL, G. (Red.) (2005 (1994)) *Oxford Dictionary of Sociology*, s. 432 (oppslagsord: multi-vocal symbols)

²⁷² Se også Lukas 12.4-7. *Den hellige skrift Bibelen* (1978) Det norske bibelselskap.

spurven som et uttrykk for natursymbolikk, yrke eller fritidsaktiviteter. Andre symboler og tekster er mer eksplisitt og utvetydig kristne i den forstand at de i en norsk kontekst først og fremst refererer til kristendommen. Hvilke symboler og tekster som regnes inn i en slik kategori vil alltid være en vurderingssak, som bygger på en bestemt forståelse av kristendom og kunnskap om hvordan symboler tolkes i ulike sammenhenger. Det er derfor avgjørende å klargjøre hvilke konkrete uttrykk som innlemmes i kategorien. På bakgrunn av min vurdering er følgende uttrykk klassifisert i kategorien *Eksplisitt kristen referanse*: Fremstillinger av kors²⁷³, Jesus, engler, samt tekstkategoriene *Kristne*²⁷⁴ og *Øvrig religiøst språk*²⁷⁵ (se side 87, og Appendix III – Kodebok). Endringer i bruken av gravminner med eksplisitt kristne referanser er fremstilt i Figur 19 (nedenfor). Kategorien *Annen symbolikk og/eller minnetekst* henviser her til gravminner med symboler og/eller tekster som faller utenfor definisjonene av eksplisitt kristne referanser. Spurven er et symbol som kommer inn under denne kategorien, i og med at den har ikke-kristne tolkninger som er like plausible som den kristne tolkningen.

Figur 19 Eksplisitt kristne referanser på gravminner datert etter dødsdatoen til tidligst avdøde, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Figur 19 viser endringer i bruk av eksplisitt kristne referanser og endringer i bruk av annen symbolikk og/eller minnetekst i forhold til fravær av symboler og tekst. Andelen av *Eksplisitt*

²⁷³ Min tolkning av kors som symbol er gjort rede for i innledningskapitlet.

²⁷⁴ Kategorien Kristen omfatter ordene; Herren, Gud, Fader, Jesus, Kristus, salme- og bibelsitat, sitat fra Luthers lille katekisme

²⁷⁵ Kategorien Øvrig religiøst språk omfatter ordene; velsigne, velsignet, velsignelse, oppstandelsen, tro

kristen referanse øker fra 58,8 % på 1870-tallet til 94,3 % i tiåret mellom 1900 og 1909. Frem til 1950-tallet holder andelen seg stabilt over 85 %. I perioden fra 1950 går andelen tilbake, og ender på 56,5 % på 2000-tallet. *Annen symbolikk og/eller minnetekst* synker fra 29,4 % på 1870-tallet til å være fraværende på i tiåret 1900-1909. Frem til og med 1970-tallet holder kategorien seg under 10 %. Fra 1970-tallet stiger andelen jevnt, ender opp på 31,5 % på 2000-tallet. Tilbakegangen i *Eksplisitt kristen referanse* fra 1950-tallet starter altså to tiår før veksten i kategorien *Annen symbolikk og/eller minnetekst*. I denne perioden, fra 1950- til 70-tallet, er det *Fravær* som øker, fra 4,4 til 15,3 %. Men denne andelen går tilbake igjen mot 1990-tallet. *Fravær* varierer for øvrig mellom 3,1 % (1930-tallet) og 19,0 % (1890-tallet). *Eksplisitt kristen referanse* er i flertall i alle tiårene i utvalget, med tyngdepunktet i perioden fra 1900 til 1950.

6.2 Kjønn- og aldersgruppers bruk av eksplisitt kristen referanse

I forbindelse med nedgangen i bruk av *Eksplisitt kristen referanse* etter 1950 er det i Figur 20 beskrevet hvordan andelen eksplisitt kristne referanser fordeler seg på ulike kjønns- og aldersgrupper. Dette er gjort for å avdekke om nedgangen er generell eller knyttet spesielt til kjønn og/eller alder på avdøde.

Personen som den kristne referansen her knyttes til, er den tidligst avdøde personen som er oppført på gravminnet. Det vil si den person hvis dødsår er benyttet til å datere gravminnet. For å gjøre gruppene sammenlignbare refererer prosenttallet i figuren til det totale antallet gravminner i utvalget som er knyttet til samme kjønn og samme aldersgruppe. Det vil si at samtlige absolutte tall forholder seg til ulike delingstall.²⁷⁶ Figur 20 viser utelukkende grafer for aldersgruppene 50 til 69 år og 70 til 109 år. Aldersgruppene 0 til 19 år og 20 til 49 år er for marginale i utvalget til at de er rimelig å bruke i denne sammenligningen.²⁷⁷

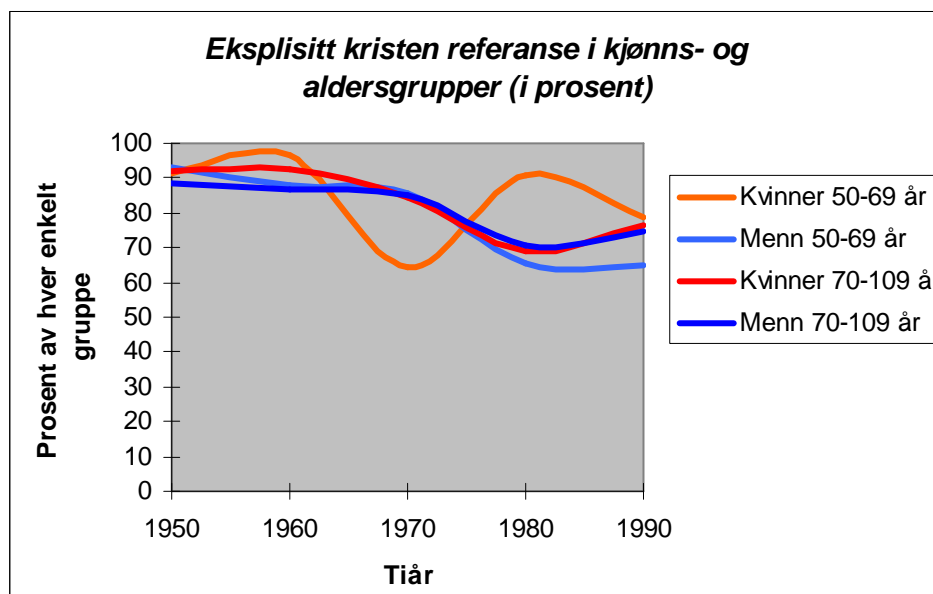
---

²⁷⁶ Eksempel: På 1980-tallet er det totalt 52 kvinner i aldersgruppen fra 70 til 109 år, mens andelen av disse som bruker eksplisitt kristne referanser er 36. Det vil si at det er benyttet eksplisitt kristne referanser i forbindelse med 69,2 % av alle kvinner i utvalget som døde mens de var i aldersgruppen 70 til 109 år.

²⁷⁷ Gruppen "Kvinner 0-19" utgjør 1,3 % av de 2075 gravminnene der den tidligst avdøde personens kjønn og alder er bestemt. Denne gruppen er bare representert fra 1890-tallet til 1960-tallet. Innenfor denne perioden er gruppen representert med bare ett gravminne på 1890-tallet. I henhold til prosentutregningen som er gjort for å normalisere representasjonen innebærer dette at dette ene gravminnet utgjør 100 %. Denne ene blir med dette sidestilt med blant annet 102 gravminner i gruppen "Menn 50-69" på 1950-tallet. Urimeligheten i dette gjør at jeg har valgt å se bort fra kategorier der ett eller flere tiår er representert med færre enn seks gravminner. Foruten "Kvinner 0-19" gjelder dette også "Menn 0-19", "Kvinner 20-49" og "Menn 20-49". Menn 0-19 år utgjør 1,5 %, og gruppen er fraværende på 1890-tallet, 1960-tallet, 1990-tallet og 2000-tallet. Kvinner 20-49 utgjør 3,2 % og er representert i samtlige tiår. Dette gjelder også "Menn 20-49" som utgjør 8,6 %.

Figur 20 Eksplisitt kristen referanse på gravminnene i kjønns- og aldersgrupper, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950 – 1999

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Kategoriene *Menn 50-69 år*, *Kvinner 70-109 år* og *Menn 70-109 år* følger hverandre svært tett fra rundt 90 % på 1950-tallet til mellom 60 og 80 % på 90-tallet. Nedgangen skjer først og fremst fra rundt 85 % på 1970-tallet til mellom 65 og 71 % på 80-tallet. *Kvinner 50-69 år* har mellom disse tiårene en motsatt bevegelse fra 64,3 % på 1970-tallet til 90,9 % på 80-tallet.

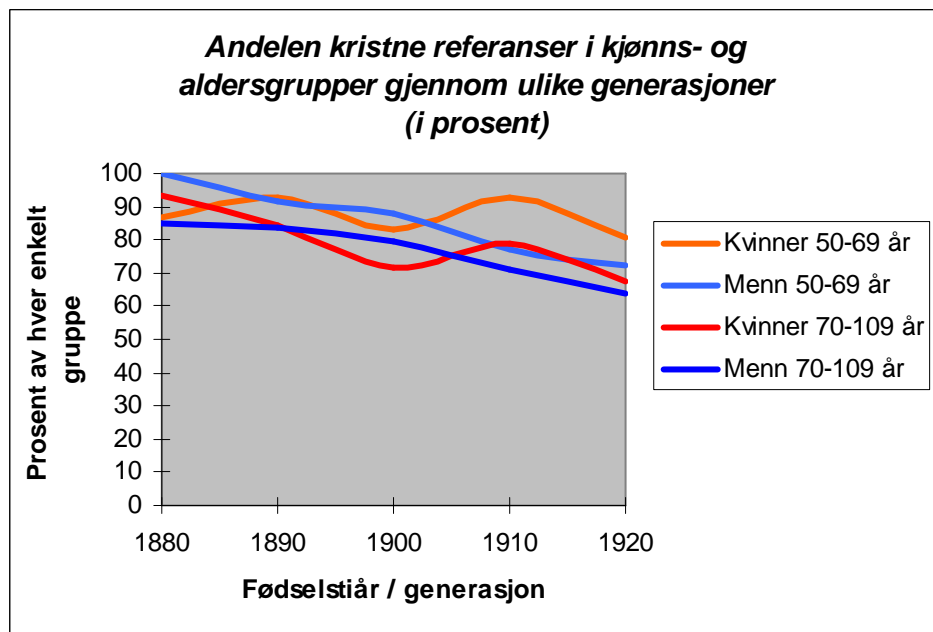
Kvinner 50-69 år er den gruppen der prosentandelen varierer mest, men dette er også den gruppen som er representert på færrest gravminner i utvalget. På 1950-tallet er det i denne gruppen 53 gravminner med eksplisitt kristne referanser av de 58 gravminnene i utvalget. På 1960-tallet er det 26 av 27, på 1970-tallet er det 9 av 14, på 1980-tallet er det 10 av 11, og på 1990-tallet er det 30 av 38. De store endringene i utvalgets størrelse kan her være utslagsgivende for andelen. Spesielt kan dette være tilfelle i tiår der utvalget er lite, slik som på 1970- og -80-tallet der avstanden til de øvrige kategoriene er størst. Utvalget på 1950-, -60- og -90-tallet er derimot større, og grafen stemmer også her bedre overens med de øvrige grafene. I forbindelse med *Kvinner 50-69 år* knytter det seg altså størst usikkerhet til de årstallene der prosentandelen avviker mest fra de øvrige kategoriene.

Generasjon

I *När döden skiljer oss åt...* knytter Dahlgren nedgangen i bruk av kors til generasjon, altså til når den enkelte er født. En slik analyse tar utgangspunkt i at personer som har vokst opp i den samme perioden, og fått del i denne tidens oppdragelse og utdanning, også vil bruke

symboler på samme måte. Ifølge Dahlgrens analyse er bruken av kors vanligst blant kvinner i den eldre generasjon, mens ingen av dødsannonsene knyttet til menn i den yngre generasjon har kors.²⁷⁸

Figur 21 Kristne referanser i kjønns- og aldersgrupper fra ulike generasjoner, i prosent av hver enkelt kjønns- og aldersgruppe i hvert enkelt tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, generasjonene fra 1880-1929

Figurgrunnlag: Se Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer.

Tiårene det her refereres til er ikke dateringen av gravminner, men tiårene da den tidligst avdøde på gravminnet ble født. Kategoriene *Menn 50-69 år* og *Menn 70-109 år* født i perioden fra 1880- til 1920-tallet følger hverandre nærmest parallelt. *Menn 50-69 år* har i disse generasjonene jevn nedgang fra 100,0 % eksplisitt kristne referanser for de som er født på 1880-tallet, til 72,5 % for de som er født på 1920-tallet. I kategorien *Menn 70-109 år* synker andelen eksplisitt kristne referanser fra 84,7 % til 63,6 % fra det eldste til det yngste tiåret for fødsel. Grafene for kvinner har også en parallell bevegelse, men har en sterkere nedgang i tiåret mellom 1900 og 1909, og en vekst til 1910-tallet. I kategorien for *Kvinner 50-69 år* er andelen på 86,7 % for de som er født på 1880-tallet. Andelen går så opp og ned for hvert fødselstiår, med toppunkt med 92,9 % for de som ble født på 1910-tallet, og bunnpunktet med 80,8 % for de som ble født på 1920-tallet. Toppunktet for eksplisitt kristne

²⁷⁸ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 76f

referanser for *Kvinner 70-109 år* er på 93,5 % for dem som er født på 1880-tallet. Bunnpunktet er på 67,3 % for de som er født på 1920-tallet.²⁷⁹

Det er større generell spredning i kjønns- og alderskategoriene som forholder seg til generasjon (i Figur 21) enn de som forholder seg til datering (i Figur 20). Dette indikerer at dødsåret preger bruken av eksplisitt kristne referanser i symbolikk og tekst i større grad enn kjønn, alder og generasjon. Dette kan synes å stå i et motsetningsforhold til Dahlgrens analyse av generasjon og kjønn. Min og Dahlgrens analyser er imidlertid ikke sammenlignbare. Dahlgren skiller mellom en eldre generasjon, som er født før 1940, og en yngre generasjon født etter 1940, uten å skille mellom aldersgrupper utover dette. I mitt materiale er det så få som ble født etter 1920-tallet at disse ikke har blitt regnet med. Den yngre generasjonen som Dahlgren beskriver, født etter 1940, er altså ikke representert i min analyse.

6.3 Korset som eksplisitt religiøs referanse

Som vist i gjennomgangen av tidligere forskning i innledningskapitlet, tolkes korset som symbol ulikt av Dahlgren og Wiggen. Det er altså ikke enighet i den tidligere forskningen om korset er spesifikt for kristendommen, eller om det er et dødssymbol uten religiøse referanser. Det er umulig å avgjøre hvordan dette symbolet skal tolkes i dag ut fra mitt kvantitative materiale, og kun kvalitative undersøkelser kan belyse hvordan de som velger å bruke korset på gravminner oppfatter symbolets meningsinnhold. Det som imidlertid kan avgjøres ut fra denne kvantitative undersøkelsen er hvordan korset som symbol brukes i kombinasjon med f.eks. Bibel- og salmesitater. Det er i utvalget 43 gravminner med minnetekst i kategorien med ordene Herren, Gud, Fader, Jesus, Kristus, samt salme- og bibelsitater og sitat fra Luthers lille katekisme. 41 (95,3 %) av disse er også dekorert med ett eller flere kors. Det er altså her en sterk sammenheng. Omvendt er det imidlertid 41 av 1682 (2,4 %) av gravminnene som er dekorert med ett eller flere kors, som også har minnetekst i den overnevnte kategorien. Slik sett blir sammenhengen svak. Det kan også bemerkes at bruken av kors som dødsdatomarkør synker i perioden 1950- til 2000-tallet fra 77,9 % til 44,4 %.

6.4 Oppsummering

I dette kapitlet har jeg sett på hvordan eksplisitt kristne referanser forholder seg til tidligste dødsdato, alder, generasjon og kjønn. Til slutt redegjorde jeg kort for hvordan korset er knyttet til annen eksplisitt kristen symbolikk og minnetekst.

---

²⁷⁹ Aldersgruppen mellom 70 og 109 år i generasjonen fra 1920-tallet vil ikke være avsluttet før ved utgangen av 2038. Det siste året på 1920-tallet er 1929. Hvis man legger til den høyeste alderen som aldersgruppen omfatter, 109 år, blir det siste året for å komme med i kategorien 2038.

7 Avsluttende diskusjon

I innledningskapitlet startet jeg med å formulere hovedproblemstilling og underproblemstillinger for undersøkelsen. Disse var som følger:

- Hvilke symboler og tekster er brukt, og hvilke endringer skjer over tid? Fører eventuelle endringer til ensretting eller variasjon?
  - Hvilke av disse symbolene og tekstene har en eksplisitt tilknytning til religion, og hvilke endringer skjer i denne bruken over tid? Hvordan er bruk av religiøse symboler og tekster knyttet til kjønn, alder og generasjon?
  - Hvordan har gravminner vært regulert juridisk? Hvilke konsekvenser har dette fått for symbol- og tekstbruk?
  - Hvordan relaterer mine funn seg til tidligere forskning?
  - Kan endringene i symbol og tekstbruk forklares med henvisning til sosiologiske narrativer for religiøs endring?

I dette avsluttende kapitlet skal jeg gå gjennom hovedfunnene mine steg for steg i henhold til problemstillingene.

7.1 Endringer i symbol- og tekstbruk – ensretting og variasjon

Jeg vil i dette avsnittet presentere funnene som relaterer seg til min hovedproblemstilling, ved en systematisk gjennomgang av hvilke endringer som skjer i de symbolske elementene jeg har analysert.

1. I forhold til *Form* er det liten endring i bredden av symboler, men bruken av ulike symboler avløser hverandre (se side 51). Som vist i kapittel 3 er formene *Kors* og *Bok/bokrull* gjennomgående til stede, mens formene *Obelisk*, *Urne*, *Klassisistisk* og *Hjerte* opptrer periodevis, i nevnte rekkefølge.
2. I *Gravminnefigur* er det én type symboler som preger de første tiårene, der alle er variasjoner over beslektede tema – antropomorfe fremstillinger med kristne referanser. Fra 1930- til -80-tallet er gravminnefigur nærmest fraværende. Dette elementet kommer i hyppigere bruk fra 1990-tallet igjen, men da i en smalere og mer homogen form. Det er her utelukkende snakk om fugler – spurver og duer.
3. Utviklingen i bredden av *Frontsymbol* er mer kompleks, da det her er flere symbolkategorier. Jeg vil her se nærmere på tre innfallsvinkler for å beskrive dette.

- 3.1. Én innfallsvinkel til å beskrive frontsymbol med hensyn til ensretting og variasjon kan være å se på frekvensen av de ulike symbolkategoriene, samt når de opptrer for første gang. Frontsymbolkategoriene som hele materialet er representert gjennom er *Kors*, *Flora*, *Fugl*, *Sol/sirkel*, *Stjerne*, *Anker* og *Annet*. Definisjonen av disse kategoriene er, som nevnt i kapittel 2, basert på en preanalyse av hvilke symboler som opptrer hyppigst. I denne preanalysen ble hvert enkelt symbol som jeg identifiserte knyttet til en generell symbolkategori.²⁸⁰ Symboler som ikke falt inn under definisjonen av kategoriene *Kors*, *Flora*, *Fugl*, *Sol/sirkel*, *Stjerne* og *Anker*, er betegnet som *Annet*. Dette er en relativt liten kategori. I perioden etter 1950 blir bruken av symboler i flere av disse kategoriene standardisert, uten at de kan sies å være nye for denne perioden. Av delsymboler som kommer i hyppigere bruk etter 1950 finner vi kategoriene *Flora*, *Sol/sirkel*, *Fugl*, *Stjerne* og *Anker*.²⁸¹ *Flora*, som er den største kategorien av disse, opptrer for første gang i utvalget på 1870-tallet, og er representert i alle tiår i den undersøkte periode. *Sol/sirkel* opptrer første gang i tiåret mellom 1900 og 1909. *Stjerne* brukes for første gang på 1870-tallet, *Fugl* på 1940-tallet. *Anker* er den eneste symbolkategorien som kan sies å være ny i perioden etter 1950, der den opptrer første gang på 1980-tallet.²⁸² Innenfor *Annet*-kategorien utgjør ”hjørneornament” (illustrert side 65) 20,0 % av kategorien i perioden etter 1950. ”Hjørneornament” opptrer for første gang på 1950-tallet, og er dermed også ny for denne perioden. Sett under ett kan symbolene som er brukt samles i nokså få kategorier. Samtidig er utskiftingen av kategorier liten. Det vil si at de fleste symbolkategoriene er tilstede samtidig i hele den undersøkte perioden, selv om størrelsesforholdet mellom dem endrer seg.
- 3.2. En annen innfallsvinkel kan være å se på de aller mest marginale uttrykkene. Det er representert åtte delsymboler etter 1950 som forekommer på kun ett gravminne hver. Før 1950 er det fire delsymboler som forekommer på bare ett gravminne hver. Av disse aller mest marginale symbolene er det altså dobbelt så mange i perioden etter 1950 som før. Betyr dette at bredden har blitt større og de såkalt individuelle

---

²⁸⁰ På bakgrunn av denne preanalysen ble også kategoriene *Engel* og *Hjerte* konstruert. I hovedanalysen var det imidlertid ingen symboler av disse typene i utvalget. Dette indikerer at disse kategoriene kun er marginalt til stede. I preanalysen forekom det kun én engel i frontsymbol, og ingen hjerter. Hjerte er imidlertid observert på gravminner på Møllendal, og denne kategorien ble dermed laget ut i fra en antagelse om at dette var et forholdsvis hyppig brukt symbol. Denne antagelsen viste seg imidlertid å være feil, da dette symbolet ikke er til stede i utvalget.

²⁸¹ De fire sistnevnte utgjør hver for seg likevel aldri mer enn 10 % av samlet antall delsymboler per tiår.

²⁸² Det er de nyeste av disse symbolene som i sterkeste grad kan sies å ha en lang tradisjon i kristen ikonografi. Se for eksempel URSIN, J. (1965) *Kristne symboler*.

uttrykkene har blitt vanligere? I og med at samlet antall analyserte gravminner fra før 1950 er så mye mindre enn gravminnene som er datert etter 1950, blir det vanskelig å gjøre en slik sammenligning. På den ene side vil ett delsymbol datert før 1950 utgjøre en større prosentandel enn ett delsymbol etter 1950. På den annen side er differansen mellom univers (alle gravminnene som noen gang har stått på gravplassen) og utvalg større før 1950 enn etter. Det vil si at det er mange gravminner som ble brukt før 1950 som ikke lenger står på gravplassen – mange symboler er altså fjernet uten at man kan vite hvilke. Hvilke symboler som i dag fremstår som marginale fra denne perioden er derfor til en viss grad tilfeldig. Det blir dermed vanskelig å konkludere med større eller mindre ensretting og variasjon, også i forbindelse med de symbolene som er mest marginale i utvalget.

- 3.3. En tredje innfallsvinkel kan være å se på endringer i antallet ulike kombinasjoner av delsymboler i frontsymbol. Som vist i kapittel 3 er det en sterk sammenheng mellom antallet gravminner per tiår og antallet ulike kombinasjoner av delsymboler i frontsymbol – altså at antallet ulike kombinasjoner av delsymboler øker når antall gravminner i utvalget øker. Med denne økningen blir det også prosentvis flere gravminner per symbol, noe som kan indikere at det samlede antallet brukte kombinasjoner er begrenset. Andelen marginale kombinasjoner av delsymboler, det vil si andelen kombinasjoner som bare opptrer på ett gravminne, er generelt lavere etter 1950 enn før. Den laveste andelen finnes på 1980-tallet. Med andre ord ser det ut til at det blir noe færre såkalt individuelle uttrykk. Dette står i motsetning til Gustavssons funn om større individualitet på 1980- og -90-tallet.
4. *Kors og stjerne* er den hyppigst brukte *Datomarkøren* fra 1890-tallet til og med 2000-tallet. Kategorien *f., d., født, død* er til stede i alle tiårene i utvalget, men kun marginalt i perioden fra 1900 til og med 1970-tallet. De to kategoriene blir mer likeverdige frem mot 2000-tallet, uten at dette kan sies å representere noen økende bredde i uttrykk. Kategorien *Annet* opptrer kun sporadisk – på 1870-tallet, fra 1930- til -60-tallet og på 1990-tallet. Til sammen er det syv gravminner med datomarkører i *Annet*-kategorien. Disse opptrer så spredt at de ikke kan sies å underbygge noen påstand om endring i bredde og variasjon.
5. *Festede gjenstander*, som i utvalget kun refererer til lykter, er et symbolsk element som først og fremst kan knyttes til 1990- og 2000-tallet. Slik sett representerer dette noe nytt og en økende bredde, selv om det i seg selv er et marginalt fenomen. Lyktene opptrer

enten med kors, flamme eller uten symbol. Innskriften "PAX" finnes på én lykt, som ikke har noen annen form for symbolikk i tillegg.²⁸³

6. Antallet og andelen *minnetekster* går fra 0 % av utvalget på 1930-tallet til 66,5 % på 1990-tallet, og tilbake til 64,8 % på 2000-tallet. Minnetekst er representert i alle tiårene i utvalget før 1930-tallet, men aldri på mer enn 23,7 % (1910-tallet) av gravminnene i denne perioden. Veksten i bruk av minnetekst etter 1930-tallet innebærer også en økende bredde i uttrykkene, særlig ved at minnetekstformuleringer som hver for seg utgjør mindre enn 1 % av det samlede utvalget øker samlet sett fra 5,7 % på 1970-tallet til 19,9 % av utvalget på 1990-tallet.

Av alle gravminneelementene jeg har analysert, er det tilsynelatende i forhold til *festede gjenstander* (lykter) og *minnetekst* en økende variasjon og bredde i symbolske uttrykk gjør seg gjeldende. Symbolsk *utforming* av gravminnet er i seg selv et meget marginalet uttrykk, som heller ikke øker eller minsker noe betydelig i løpet av perioden (i forhold til absolutte tall). *Gravminnefigur* er et symbolsk element som i midten av den undersøkte periode så å si forsvinner, for så å dukke opp igjen i en ny og mer homogen form. *Frontsymbol* representerer det elementet på gravminnene der det i hele perioden er størst variasjon i uttrykk, uten at bredden her øker annet enn i forhold til antallet gravminner som opptrer. I forhold til hele kontinuumet er det altså *minnetekster* og *gjenstander* (lykter) som representerer en økende bredde. Hvis man utelukkende ser på perioden etter 1950, vil også *gravminnefigur* kunne sies å representere en innovasjon.

I materialet har vi sett at en ensretting, i den forstand at bruken av ett symbol (*Kors*) blir svært dominerende, begynner allerede i de første tiårene etter 1874. *Kors* dominerer symbolbruken, når alle gravminneelementene er sett under ett, med over 80 % fra 1900 til 1970-tallet (se Figur 13 side 80). Nedgangen i bruk av dette symbolet begynner imidlertid fra 1950- til -60-tallet. Andre symboler som finnes på mer enn et gravminneelement, er *Stjerne*, *Flora* og *Fugl* (se mer om dette nedenfor).

7.2 Endringer i bruk av religiøse symboler og tekster

I kapittel 6 er det gjort rede for eksplisitt referanse til religion i symbol og minnetekst. Samtlige symboler og tekster med en eksplisitt eller utvetydig referanse til religion refererer,

---

²⁸³ Ifølge Aagedal er lystening på gravene ofte knyttet til høytider som jul og allehelgensdag. Lyktene har slik sett et kollektivt, rituelt aspekt. AAGEDAL, O. (1994) *Dei døde sin dag*, i AAGEDAL, O. (Red.) *Døden på norsk*, s. 121-136, Oslo, Ad Notam Gyldendal, s. 124

med to unntak, til kristendom. Det ene unntaket er den nitakkede bahá'í-stjernen som opptrer i 1997. Det andre er det internasjonale humanistsymbolet "Happy man" fra 1995.

De eksplisitt kristne referansene utgjør 58,8 % på 1870-tallet. Andelen øker til 94,3 % i tiåret mellom 1900 og 1909. Frem til 1950-tallet holder andelen seg stabilt over 85 %. I perioden fra 1950 går andelen tilbake, og ender på 56,5 % på 2000-tallet. Eksplisitt kristne referanser på gravminnene er i hele perioden i flertall, men dominansen endrer seg altså fra å være forholdsvis liten i begynnelsen av perioden til å være stor gjennom første halvdel av 1900-tallet, før dominansen igjen synker til omtrent samme nivå i slutten av perioden som i begynnelsen.

Analysen av hvordan eksplisitt kristne referanser i symboler og minnetekster er knyttet til kjønn, alder og generasjon viser at kategoriene *Menn 50-69 år*, *Kvinner 70-109 år* og *Menn 70-109 år* følger hverandre tett i den undersøkte perioden fra 1950- til 1990-tallet. Kategorien *Kvinner 50-69 år* avviker noe på 1970- og -80-tallet, samtidig som det statistiske grunnlaget for denne gruppen er dårligst. Når materialet ordnes i forhold til generasjonene (1880- til 1920-tallet) i stedet for dødsdato til tidligst avdøde, øker spredningen mellom de overnevnte kjønns- og alderskategoriene.²⁸⁴ Det er her kvinner og menn som døde da de var mellom 50 og 69 år, altså de yngste i denne analysen, som generelt har den høyeste andelen i bruk av eksplisitt religiøse referanser. Samsvaret i forhold til dødsår, og spredningen i forhold til generasjon indikerer at dødsåret preger bruken av eksplisitt kristne referanser i symbolikk og tekst i større grad enn kjønn, alder og generasjon. Det betyr at når den yngre og den eldre aldersgruppen dør samtidig, bruker begge grupper eksplisitt religiøse referanser like hyppig.

7.3 Juridisk regulering av gravminner

Den juridiske styringen har gjennom hele perioden et nasjonalt grunnlag i kirkegårdslovgivningen, men reguleringen av gravminner og gravutstyr er overlatt til lokale myndigheter. Dette er i første omgang en ikke-kirkelig maktoverdragelse fra Stortinget til bystyret, men med overdragelsen til fellesrådet kan man likevel si at gravminneforvaltningen har fått et lokalt kirkelig tyngdepunkt. Som vist kan kirkegårdsmyndigheten deles inn i fire perioder: nasjonal kirkelig (1874-1884), nasjonal ikke-kirkelig (1884-1897), lokal ikke-kirkelig (1897-1966)²⁸⁵, og lokal kirkelig (1966-2005).

---

²⁸⁴ Generasjon er her presentert ved å ordne gravminnene etter tiåret da den tidligst avdøde ble født. Med generasjon menes altså her hvilket tiår en person ble født i.

²⁸⁵ Årene mellom 1918 og 1966 er mangelfullt dokumentert ved Bergen byarkiv. Det er dermed usikkert om vedtektene fra 1918 har vært gjeldene helt frem til 1966.

Det er under fellesrådet man finner den mest aktive bruken av vedtekter og retningslinjer for gravminner og gravutstyr. Individets mulighet til å forme eget/familiens gravsted synes nokså stor frem til innføringen av lokale vedtekter. I vedtektene fra 1966 og 1972 (1986) kommer det til uttrykk et ønske om en betydelig ensretting, som synes å stå i et motsetningsforhold til det som forbindes med individualisering. Ensrettingen gjelder dog ikke valget av symboler, men utførelsen av gravminnene og deres symbolikk. Fra og med disse vedtektene har idealet vært en helhetlig harmonisk gravplass. Forskriftene fra 1972 (1986) vektlegger imidlertid personlig variasjon i bruk av tekst.²⁸⁶ Som vist skjer det i perioden etter 1970-tallet en sterk økning i bruken av minnetekst, og da først og fremst minnetekster som hver for seg utgjør mindre enn 1 %. Det juridiske og det statistiske stemmer her overens. Oppfordringen gjelder dog en svært liten del av gravminnet, og dette går ikke på bekostning av de begrensninger som legges på bruken av gravminne og gravutstyr ellers. Det er heller ikke større variasjon i de øvrige gravminneelementene i perioden etter 1972 enn før.

De mest markante endringene i mitt materiale harmonerer altså med intensjon i det juridiske. Min undersøkelse viser dermed at styringen ovenfra kan være en vesentlig faktor i de endringene som skjer i tekstbruk.

7.4 Mine funn i henhold til tidligere forskning

Bruken av obelisker som symbolsk form

I forhold til Bernstrøms undersøkelse av 952 obelisker ved Vår Frelses gravlund i Oslo er mitt materiale, med 22 obelisker, svært begrenset. Toppunktet for bruk av obelisker i mitt utvalg er på 1880-tallet, mens toppunktet i Bernstrøms materiale kommer tiåret etter, i perioden 1890-1900.²⁸⁷ Forskjellen kan skyldes det lave antallet i mitt materiale eller lokale

---

Under 2. verdenskrig brøt store deler av Den norske kirken med staten. I 1942 nedla først biskopene sitt embete, og senere samme år brøt 645 av 699 prester med staten.²⁸⁵ I *Norsk kirkehistorie* heter det: "Kirkesøkningen steg merkbart på denne tiden, noe som tydet på at kirkens kamp hadde bred støtte i befolkningen." OFTESTAD, B. T. (2005) Kirken i det nye Norge, i OFTESTAD, B. T., RASMUSSEN, T. & SCHUMACHER, J. (Red.) *Norsk kirkehistorie. 180-312*, 3 ed. Oslo, Universitetsforlaget, s. 275. Det ville være interessant å se om det skjer noe spesielt med bruken av symboler og tekster på gravminner i denne perioden som skiller seg ut. Det er dog begrenset i hvilken grad mine funn kan belyse dette, da jeg beskriver tiåret mellom 1940 og 1949 under ett, uten å skille ut okkupasjonstiden. De eneste retningslinjene for symbol og tekstbruk fra denne perioden er et rundskriv fra 1944 med en anmodning fra der Wehrmacht-Gräberoffizier om "at korsene på engelske og andre fiendegraver må forsynes med inskripsjon i henhold til foreliggende opplysninger". Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dae 17: Diverse saker, Mappe 6. Dokumentets navn er *Rundskriv nr 10. Soldatgraver*. Med hensyn til bruk av symboler og tekst er det lite som skiller 1940-tallet fra de omliggende tiårene. Det er imidlertid ingen soldatgraver på Møllendal teig. (Det er soldatgravfelt på Haukeland teig.)

²⁸⁶ *Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen*. Vedtatt 1972. Endringer vedtatt 1986. Del A. Generelle retningslinjer

²⁸⁷ BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo*, s. 75ff

forskjeller i bruken av den symbolske formen. Med hensyn til andelen ulike symboler og minnetekster som Bernstrøm finner, er disse ikke kvantitativt sammenlignbare med mitt materiale. Dette fordi han opererer med et utvalg som kun består av obelisker, mens jeg har gjort et generelt utvalg. Bernstrøm finner dog symboler (brukt som frontsymbol) som også finnes i mitt materiale: kors, Thorvaldsens relieffer ”Natten” og ”Dagen”, Jesusrelieff, ansiktsplater, ulike floramotiver, som krans og rose, samt lyre, due og fugl på gren. Dette viser at det er en viss likhet i typen symboler brukt i Bergen og Oslo. Det er også en del likheter i bruk av minnetekst. Blant annet finner også Bernstrøm ”Hvil i fred”, ”Velsignet være dit minde” og ”Elsket og savnet”.²⁸⁸

Andelen gravsteiner med symboler og minnetekster

Det overordnede bildet av bruken av symboler og minnetekster per tiår viser at andelen symboler er stabilt høy, mens andelen minnetekster stiger betydelig fra 1930-tallet. Symbolbruken er størst på 1930-tallet med 96,9 %, mens bunnpunktet er på 1890-tallet med 81,0 %. Bunnpunktet for bruk av minnetekst er på 1930-tallet med 0 % av utvalget, mens toppunktet er på 1990-tallet med 66,5 %.

I lys av Gustavssons tolkning blir kontinuiteten i bruk av symboler og veksten i bruk av minnetekst relevant i forhold til sekulariseringsnarrativen:

En annan trend i Norge är att fler och fler gravstenar under 1980- och 1990-talen och då särskilt i Oslo kommit att sakna bildsymbolen och texter överhuvudtaget. Bara den dödes namn, födelse- och dödsdatum anges. Detta kan ses som ett uttryck för sekularisering där tomhet ersätter tidigare symboler och i första hand korset.²⁸⁹

Gustavsson tolker her nedgang i bruk av symboler og tekst som et uttrykk for sekularisering. Mine funn står i kontrast til Gustavssons beskrivelse av endringene på 1980- og -90-tallet (se Figur 16 side 90). På 1980-tallet er andelen gravminner med symbolikk i mitt utvalg på 82,0 %. Andelen øker til 91,6 % på 1990-tallet. Bruken av minnetekst øker også i disse tiårene, fra 44,3 % på 1980-tallet til 66,5 % på 90-tallet. Dette er som nevnt toppunktet for bruk av minnetekst. Forskjellen i mine og Gustavssons funn kan, foruten metodiske forskjeller, skyldes lokale variasjoner mellom Bergen og Oslo.²⁹⁰ En annen forklaring på forskjellene kan være at Gustavsson først og fremst forholder seg til det som i min undersøkelse er klassifisert

---

²⁸⁸ Ibid. s. 58ff

²⁸⁹ GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige*, s. 121

²⁹⁰ Gustavsson benytter en kvalitativ metode, og bygger ikke på et systematisk utvalg. Se nærmere beskrivelse av hans metode i kapittel 1.

som *frontsymbol*. I forhold til dette ene gravminneelementet er det også i mitt utvalg en økning i *fraværet* av delsymboler fra 7,3 % på 1950-tallet til 22,0 % på 1980-tallet og 15,4 % på 90-tallet. På 2000-tallet er fraværet på 29,9 %.²⁹¹ Selv om det er en økende andel av gravminnene etter 1950 som mangler frontsymbol, er det så mange av disse som har symboler i andre elementer at andelen gravminner som mangler symboler fullstendig ikke øker.

Gjennom hele perioden jeg undersøker er det svingninger i bruken av symboler. Den mest markante nedgangen skjer fra 1950-tallet med 94,2 % til 80-tallet med 82,0 %. I deler av samme periode er det også en nedgang i bruk av minnetekst, fra 40,9 % på 1950-tallet til 32,6 % på 60-tallet. Som vist i innledningskapitlet (side 13) kan det ifølge Neegaard være religiøst motivert å ikke bruke symboler, som for eksempel hos Jehovas vitner. Det er altså ikke et nødvendig motsetningsforhold mellom fravær av symboler og religion. Slik sett er det heller ikke i denne perioden grunnlag for å konkludere med sekularisering på bakgrunn av andelen symboler som er brukt.

Symbolkategoriernes størrelse

I forhold til Dahlgrens undersøkelse av svenske dødsannonser er samsvaret med mine funn om hyppigheten i bruk av ulike symboler interessant. Både i mitt og Dahlgrens materiale forekommer *Kors* hyppigere enn *Floral/blomster*, som igjen forekommer hyppigere enn *Fugl/fugler*.²⁹² I mitt materiale er imidlertid *Stjerne* det nest hyppigst forekommende symbolet.

1980 er toppunktet for bruk av kors i Wiggens analyse av norske dødsannonser.²⁹³ I mitt materiale er toppunktet for bruk av kors i tiåret mellom 1900 og 1909 (91,4 %), som nesten tangeres på 1950-tallet (91,3 %). På 1980-tallet har andelen sunket til 71,3 % i mitt utvalg. Toppunktet i Wiggens materiale kommer altså nokså sent i forhold til mine funn.

Livssynshumanismens symbol "happy man" introduseres i Wiggens materiale i 1980, og videreføres i 1998. I mitt materiale opptrer dette symbolet kun én gang, i 1994. I 1998 finner Wiggen det største symbolmangfoldet, og flere av symbolene introduseres først da. Dette gjelder "fugl", "blomst" og "kors-anker-hjerte", som også finnes i mitt materiale. I Wiggens materiale opptrer "kors" hyppigst foran "fugl", "happy man" og "blomst".²⁹⁴ Vi ser her at mine funn stemmer bedre overens med Dahlgrens funn enn med Wiggens.

---

²⁹¹ Det høyeste fraværet i frontsymbol er imidlertid på 1890-tallet med 33,3 %.

²⁹² DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 61

²⁹³ Toppunktet for bruk av kors i Dahlgrens analyse er i 1976, med 99,7 %. Dette er imidlertid det tidligste året i undersøkelsen. Ibid. s. 11 og 93

²⁹⁴ WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur...*, s. 125ff

7.5 Symbol- og tekstbruk i lys av narrativer

Som beskrevet i innledningskapittelet identifiserer Spickard seks sosiologiske narrativer om religiøs endring. Jeg vil i det følgende diskutere i hvilken grad disse kan knyttes til mine funn.

Sekularisering

Narrativen om *sekularisering* kan relateres til både den generelle symbolbruken (se over) og til bruken av eksplisitt religiøse referanser. Endringene i bruk av eksplisitt religiøse referanser kan relatere seg til sekulariseringsnarrativen på flere måter. Tolker man de eksplisitt kristne referansene som et sterkere uttrykk for religion enn symboler med et mer tvetydig innhold, kan man si at det skjer en sekularisering etter 1950. Endringene før 1900 kan da tolkes som det motsatte av en sekularisering, altså at religion blir viktigere og mer synlig.

Som vist i innledningskapittelet relaterer Geirr Wiggen funnene sine om korsbruk i dødsannonser til sekulariseringsnarrativen på en annen måte. Wiggen tolker allmenngjøringen av korsbruken, i lys av sekulariseringen, som en svekkelse av korsets eksklusivitet som kristent symbol, ved ”å åpne korssymbolet for et annet meningsinnhold enn det spesifikt kristne”.²⁹⁵ Slik sett kan økningen i bruk av eksplisitt kristne referanser også tolkes som en utvanning av disse, altså at religion verken blir viktigere eller mer synlig. I henhold til mine funn vil dette innebære en sekularisering før 1900, i det bruken av eksplisitt religiøse symboler har en kraftig økning, mens nedgangen i bruk av etter 1950 kan tolkes i retning av at de eksplisitt kristne referansene får et sterkere og/eller mer eksklusivt kristent innhold. Som vist i innledningskapittelet ligger denne forståelsen til grunn når Dahlgren hevder at korset i fremtiden vil bli en mer presis indikator for kristen tro.²⁹⁶

I og med at både økning og nedgang kan brukes som belegg for sekulariseringsnarrativen, synes det ikke å være noe statistisk sammenheng mellom sekularisering og hyppigheten i bruk av eksplisitt kristne referanser.²⁹⁷ På bakgrunn av dette vil ikke endringer i bruken av kategorien *Eksplisitt kristne referanser* kunne si noe om sekularisering.²⁹⁸

---

²⁹⁵ Ibid. s. 129f. Kursiv i original.

²⁹⁶ DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt...*, s. 122

²⁹⁷ Se fotnote 137, side 30.

²⁹⁸ Funnene må også sees i sammenheng med kirkegårdslovgivningen og de lokale vedtektene. Som vist over blir gravminnene et sterkere religiøst anliggende i forhold til hvilke instanser som vedtar og godkjenner *vedtektene*, og som på bakgrunn av disse godkjenner *gravminnene* med symboler og tekst. Dette skjer i samme periode som bruken av eksplisitt religiøse symboler begynner å gå nedover. En mulig tolkning er at den økende bruken av mer tvetydige symboler innebærer en, fra kirkens side, ønsket variasjon. Den økte variasjonen etter 1950 korresponderer med intensjonen i kirkegårdskonsulent Klingbergs beskrivelse: ”Det har vært arbeidet med å gi større frihet i valg av gravminner de siste 30 år. Noe har også skjedd, men det gjenstår mye for å få til den ønskede variasjon og kvalitet.” KLINGBERG, H. (2005c) Skikker og ordninger, i KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (Red.) *Kirkegården et levende kulturminne*. s. 19-22, Oslo, Arfo. s. 22. I og

Fundamentalisme

Fundamentalisme kan innebære et sterkere fokus på egen religiøs identitet, som vil kunne komme til uttrykk i økende bruk av eksplisitt religiøse referanser. Slike symboler og tekster synker i perioden etter 1950 i mitt materiale. Bruken av minnetekster med utvetydig referanse til kristendom, slik som Bibel- og salmesitater, er marginale i hele materialet.²⁹⁹ Bunnpunktet er på 1980-tallet, da kategorien er fraværende, mens toppunktet er i tiåret etter med 4,2 %. På 2000-tallet utgjør slike tekster 0,9 %. Det er altså stor forskjell på 1990-tallet og de omliggende tiårene. Hva dette skyldes og innebærer, utover at det er en økning i minnetekster som forholder seg til kristendommen, har jeg med utgangspunkt i den valgte metoden ikke noe grunnlag for å vurdere.

Omorganisering

Omorganiseringsnarrativen forteller om hvordan religionens lokalisering flytter seg fra å være sentral og nasjonal til å bli lokal. På den ene side er det med hensyn til symbol- og tekstbruken ikke noe grunnlag for hverken å avvise eller bekrefte denne narrativen. Ingen av symbolene, og kun få av tekstene, har noen eksplisitt nasjonal eller lokal karakter.³⁰⁰ I tre dedikasjoner fra før 1950 kommer et lokalt uttrykk frem ved henvisning til Bergen, samtidig som to minnetekster fra samme periode nevner "fedrelandet". Slike henvisninger finnes ikke etter 1950. På den annen side er omorganiseringsnarrativen den av narrativene som synes å passe best på beskrivelsen av de juridiske betingelsene for Møllendal kirkegård. Makten over det juridiske har gjennom hele perioden et nasjonalt grunnlag i kirkegårdslovgivningen, men reguleringen av gravminner og gravutstyr er overlatt til lokale myndigheter. Dette er i første omgang en ikke-kirkelig maktoverdragelse fra Stortinget til bystyret, men med overdragelsen til kirkelig fellestråd kan man likevel si at gravminneforvaltningen har fått et lokalt kirkelig tyngdepunkt.

Individualisering

I lys av *individualiseringsnarrativen* vil endringene i symbolbruk fra 1950-tallet kunne beskrives som en periode med økende variasjon, der korsets dominans blir utfordret av andre symboler. Med referanse til Figur 13 og gjennomgangen av mine hovedfunn med hensyn til variasjon og ensretting, er det likevel lite som taler for å konkludere med individualisering i

---

med kravet om godkjenningen, er i det minste denne utvidelsen godkjent av kirkevergen som er Den norske kirkes lokale administrative autoritet.

²⁹⁹ Kategoriene det her refereres til er *Kristen* og *Øvrig religiøst språk*.

³⁰⁰ Det er heller ikke åpenbart hvilke kriterier som skulle kunne ligge til grunn for slike kategorier.

forhold til den ikke-verbale symbolbruken. Selv om korsets dominans blir mindre, øker ikke bredden i symbolbruk. Det er gjennom hele den undersøkte perioden de samme symbolene som går igjen selv om størrelsesforholdet mellom dem varierer. Andelen marginale kombinasjoner er også lavest på 1970- og -80-tallet. Økningen i variasjon av minnetekster kan derimot knyttes opp til narrativen. Dette stemmer overens med oppfordringen til personlig uttrykk i tekst, samt Klingbergs beskrivelse av arbeidet for større variasjon (se fotnote 298).

Tilbydersiden på det religiøse markedet

Narrativen om *tilbydersiden på det religiøse markedet* sier at den religiøse aktiviteten øker når pluraliteten øker, fordi konkurransen om tilhengere blir hardere. På den annen side virker statlig styring og støtte til bestemte religiøse organisasjoner hemmende på pluraliteten og dermed også på aktiviteten. Mine funn viser en svært begrenset pluralitet i de eksplisitt religiøse symbolene, da bare to symboler, knyttet til bahá'í og livssynshumanisme, kommer i tillegg til de kristne uttrykkene. I en større kontekst kan den muslimske gravplassen på Nye Nygård kirkegård (Gravdalspollen) i Bergen betraktes som en religiøs pluralisering. Denne gravplassen ble tatt i bruk i 1993. På bakgrunn av narrativen om tilbydersiden på det religiøse markedet vil man da kunne forvente en økt bruk av eksplisitt religiøs symbolikk på 1990- og 2000-tallet, mens det i mitt materiale i disse tiårene er en nedgang.

Globalisering

Globaliseringsnarrativen forteller om tilblivelsen av et globalt kulturelt system³⁰¹, der alle samfunn blant annet forventes å forholde seg til én ”religiøs sfære”.³⁰² Som en del av dette blir bevisstheten om en religiøs identitet viktigere. Med den forutsetning at eksplisitt religiøse referanser er en tydeligere markør for religiøs identitet enn mer tvetydige uttrykk, vil man kunne forvente at globalisering vil medføre økt bruk av eksplisitt religiøse referanser i symbolikk og tekstbruk. I mitt materiale forekommer en slik økning først og fremst før 1900. Nedgangen i bruk av slike symboler etter 1950 gjør imidlertid bruken av denne narrativen mindre plausibel, da man vanskelig kan argumentere for at globaliseringen har blitt mindre i denne perioden. En annen variabel som forholder seg til globaliseringsnarrativen er andelen fremmedspråklige minnetekster. Av slike finnes det kun én, en tysk tekst datert 1881.

---

³⁰¹ SCOTT, J. & MARSHALL, G. (Red.) (2005 (1994)) *Oxford Dictionary of Sociology*, s. 249 (oppslagsord: globalization, globalization theory)

³⁰² SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? s. 24

Nyreligiøsitet

Det er svært få nye symboler etter 1950. Bortsett fra bahá'í-stjernen og "happy man" er det ingen av de nye symbolene som kan sies å være nyreligiøse i den forstand at de ikke inngår i en tradisjonell kristen ikonografi. I henhold til det vi kan kalle *narrativen om økende nyreligiøsitet* kan dette forklares med at "kristne elementer utgjør en vesentlig del av nyreligiøsiteten"³⁰³. Dette vil i tilfelle innebære at nyreligiøsiteten ikke lar seg skille ut med hensyn til bruk av symboler og tekster på gravminner.

Narrativene som avhengig av både signifikant og signifikat

Som vi ser er det ikke mulig å konkludere fra mine funn med religiøs endring som korresponderer entydig med noen av narrativene skissert over. Dette skyldes det Spickard betegner som "an imaginative leap".³⁰⁴ For å forklare dette nærmere kan vi vende oss til semiologien/semiotikken. Ferdinand de Saussure skiller mellom et tegns *signifikant*, som betegner tegnets form, altså det vi kan se/sanse, og tegnets *signifikat* som er tegnets meningsinnhold, altså det tegnet viser til.³⁰⁵ Ved bruk av statistisk metode, som jeg her har benyttet, er det kun endringer i *signifikantens* frekvens som undersøkes.³⁰⁶ Både symbolene og minnetekstene jeg har undersøkt kan betraktes som symboler i Charles Sanders Peirce' definisjon, og forholdet mellom signifikant og signifikat i et symbol er "avhengig av sosiale konvensjoner som forandrer seg over tid, og som kan variere fra miljø til miljø og fra land til land."³⁰⁷ Min analyse spenner over et tidsrom på 131 år (1874-2005), og det er å forvente at symbolenes signifikat kan ha forandret seg i løpet av denne tiden. Dette faller imidlertid utenfor mitt undersøkelsesopplegg, og jeg kan dermed ikke anta at endring i symbolbruk nødvendigvis innebærer religiøs endring på andre områder. Endring og variasjon i signifikant

---

³⁰³ GILHUS, I. S. & MIKAELSSON, L. (2005) *Kulturens refortrylling*, s. 10. Se også s. 14

³⁰⁴ SPICKARD, J. V. (2006) *What is happening to religion?* s. 14

³⁰⁵ HALL, S. (1997) *The Work of Representation*, i HALL, S. (Red.) *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices. 13-74*, London / Thousand Oaks / New Dehli, Sage Publications in association with The Open University. s. 31 og 39, og LOTHE, J., REFSUM, C. & SOLBERG, U. (Red.) (1997) *Litteraturvitenskapelig leksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget, s. 232 (oppslagsord: signifikant/signifikat). BERGER, A. A. (1997) *Narratives in Popular Culture, Media, and Everyday life*, Thousand Oaks / London / New Delhi, SAGE Publications. s. 29

³⁰⁶ Den rene signifikant og det rene signifikat eksisterer ikke. For å gjenkjenne et symbol, slik som jeg har gjort gjennom hele analysen, er man avhengig av å kjenne til signifikat. Når det imidlertid er snakk om endring, kan jeg kun registrere frekvensen av signifikanten og ikke endringer i signifikatet.

³⁰⁷ LOTHE, J. (1997) *Semiologi/semiotikk*, i LOTHE, J., REFSUM, C. & SOLBERG, U. (Red.) *Litteraturvitenskapelig leksikon*. 229-230, Oslo, Kunnskapsforlaget, s. 230. Peirce skiller mellom 1) *ikon*, som er et likhetstegn (for eksempel et portrett), 2) *indeks*, som viser til kausal sammenheng (røk kommer fra ild), og 3) *symbol*, som er avhengig av sosiale konvensjoner. PEIRCE, C. S. (1955 (1940)) *Logic as Semiotic: the Theory of Signs*, i BUCHLER, J. (Red.) *Philosophical Writings of Peirce*. 98-119, 2 utg. New York, Dover Publications, s. 102f. Se også PARMENTIER, R. J. (1994) *Signs in Society: Studies in Semiotic Anthropology*, Bloomington / Indianapolis, Indiana University Press, s. 3ff

kan imidlertid skjule kontinuitet i signifikat, samtidig som kontinuitet i signifikant kan skjule endring og variasjon i signifikat. Den største utfordringen knyttet til bruken av narrativer på empirisk materiale er altså at man er avhengig av å undersøke både signifikant og signifikat.

7.6 Konklusjon

Den overordnede bruken av symboler på gravminner har en forholdsvis jevnt høy prosentandel gjennom hele perioden, mens minnetekst får en sterk vekst fra 1930- til 2000-tallet. De hyppigst brukte symbolene som finnes på flere elementer på gravminnene er *Kors*, *Stjerne*, *Flora* og *Fugl*. De eksplisitt religiøse referansene er i flertall i hele perioden. Av disse er det korset som utgjør størstedelen. De religiøse minnetekstene er marginalt til stede i alle tiår, bortsett fra tiåret mellom 1900 og 1909, 1930-tallet, og 1980-tallet, der dette er helt fraværende. Det er en økning i bruk av eksplisitt kristne referanser fra 1874 og ut 1800-tallet, en stabilt høy andel fra 1900 til 1949, og en nedgang fra 1950 til 2005.

Som jeg har beskrevet er det vanskelig å knytte disse funnene til noen av de beskrevne narrativene for religiøs endring. Det krever ”an imaginativ leap”³⁰⁸ som er så betydelig at det blir vanskelig å se sammenhengen mellom materialet og narrativene. I behandlingen av lignende materiale ved bruk av en statistisk metode, har det i tidligere forskning vært vanlig å henvise til bestemte narrativer for å gi mening til funn og konkludere med religiøs endring. Jeg har vist hvordan det materiale og den metode jeg benytter ikke gir grunnlag for å konkludere på en slik måte. Jeg kan imidlertid konkludere med det følgende: Det har vært lite endring i eksplisitt religiøse referanser når det gjelder *bredde* i uttrykk. Endringene skjer først og fremst i *hyppigheten* i bruken av disse, med et tyngdepunkt i midten av perioden.

---

³⁰⁸ SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? s. 14

Summary in English

Using a statistical method, the present study examines symbolism and use of texts on tombstones in a Norwegian cemetery (Møllendal, Bergen), covering a period from 1874 CE to 2005 CE. A total number of 2082 tombstones have been analysed. In the light of my findings and former research on the same topic, Spickard's (2006) presentation of six sociological narratives about religious change is also discussed. This is to show how a statistical method can have an advantage in research about religious change, and to point out difficulties and limits of the method.

On a large part of the tombstones two or more symbols are combined. The most common used symbol in the whole period is the *Christian cross*. Other frequently use symbols are *Star*, *Birds* and *Floral motives*. The use of the *Christian cross* begins with a percent of 58.8 of all the tombstones in the period 1874-1879, before it climbs to its peak in the period 1920-1929 with 92.2 %. The use of the *Christian cross* is then relatively stable until the period 1970-1979, when it declines to 83.0 %. The decline continues until it reaches a percent of 56.5 in the period 2000-2005. The use of *Star* increases from 35.3 % in the period 1874-1879 to its peak in 1950-1959 with 78.2 %, before it declines to 44.4 % in 2000-2005. *Birds* doesn't appear before the period 1920-1929, then with 2.0 %, and the percent continues to be low, varying from 0 to 4.8 %, before a sudden leap to 27.1 % in the period 1990-1999. In 2000-2005 the percent is 27.8. The use of *Floral motives* has a more varied curve. In the period 1874-1879 the percent is 17.6. In the period 1900-1909 the use has declined to 2.9 %, but after that the percent is varying between 10.0 to 18.9 % in the following decades. After a drop to 7.6 % in 1960-1969, it increases to reach its peak in 2000-2005 with 38.0 %.

The use of *explicit Christian symbols and texts*³⁰⁹ dominates in the whole period, and follows a curve similar to that of the Christian cross. The percent is 58.8 in the period 1874-1879, in 1900-1909 the percent is 94.3, and until 1960-1969 the use remains relatively stable above 87.0 %. After that the use of explicit Christian symbols and texts declines until it reaches 56.5 % in the period 2000-2005. *Other symbols and texts* follow a divergent curve. In 1874-1879 the use is 29.4 %, and in the period 1900-1909 this category is non-existent. After that the percent is varying under 10.0 % until the period 1970-1979, before the use increases in a steep curve from the period 1980-1989, and reaches 31.5 % in 2000-2005.

---

³⁰⁹ The study identifies only two explicit religious symbols from outside the Christian tradition. These are the Bahá'í symbol and "Happy man", the symbol of "International Humanist and Ethical Union. The world union of Humanist organizations". (<http://www.iheu.org/> 25.06.2008)

Appendix I – Tabellspesifikasjon

Tabellspesifikasjon for "Døde personer"

Feltnavn	Felttype	Beskrivelse
ID (Primærnøkkel)	Tall	Kopiert fra DIS-Norge. Nummeret er en referanse som identifiserer den avdøde personen, og er offentlig tilgjengelig for alle gjennom DIS-databasen på internett.
Grav ID (Fremmednøkkel)	Tall	Tilsvare "ID" i tabellen "Gravminner". De personene som er knyttet til den samme graven skal dermed ha den samme "Grav ID", som skal være identisk med "ID" til den personen som er knyttet til graven som døde tidligst.
Bilde	Notat	Kopiert fra DIS-Norge. Referanse til jpg-filer med bilde(r) av gravminnet.
Løpenummer	Tall	Kopiert fra DIS-Norge.
Tittel	Notat	Kopiert fra DIS-Norge.
Fornavn	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Etternavn	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Pikenavn	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Bosted	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Fodselsdato	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Fodselsaar	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Fodested	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Dodsdato	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Dodsaar	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Dodssted	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Begravelsesdato	Tall	Kopiert fra DIS-Norge.
Begravelsesaar	Tall	Kopiert fra DIS-Norge.
Kjønn	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Merknad	Notat	Kopiert fra DIS-Norge.
Gpid	Tall	Kopiert fra DIS-Norge.
Teig	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Felt	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Rad	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Gravn	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge.
Minnetekst	Notat	Kopiert fra DIS-Norge.
Fodselsymb	Tekst	Fødselssymbol: "f" og ulike typer stjerner
Dodsymb	Tekst	Dødssymbol: d, kors (skiller her først og fremst mellom latinske og greske kors)
Bilderef	Hyperkobling	Hyperkobling til DVD (lånt av DIS-Norge) med digitale foto av gravene.

Tabellspesifikasjon for "Gravminner"

ID (Primærnøkkel)	Tall	ID er hentet fra DIS-Norge sin registrering. ID som her knyttes til grav, korresponderer med ID til den person på gravminnet som døde tidligst i tabellen "Døde personer".
Utvalgt	Tekst	"v" for valgt post med ok bilde, "nytt bilde" for valgt post uten ok bilde.
Teig	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge. Teigen definerer i hvilket område på gravplassen graven befinner seg.
FeltRadGrav	Tekst	Kopiert fra DIS-Norge og kombinert. Gravfelt-Rad-Gravnummer definerer hvor den fysiske graven befinner seg på teigen.
ForsteIdAar	Tall	Dødsår knyttet til person med lavest ID-nummer. Definerer sammen med ID utvalget "v*".
TidlAar	Tall	Det tidligste dødsåret som er ført opp på gravminnet.
SisteAar	Tall	Det seneste dødsåret som er ført opp på gravminnet.
AntEl	Tekst	Antall gravminneelementer. Datomarkørene f., d., født, død regnes her ikke som et gravminneelement.
KodetForm	Tekst	Kodet form (se kodebok)
KodetFigur	Tekst	Kodet gravminnefigur (se kodebok)
KodetSymbol	Tekst	Kodet frontsymbol (se kodebok)
KodetFodselDod	Tekst	Kodet fødsels- og dødssymbol (se kodebok)
KodetGjenst	Tekst	Kodet gjenstander (se kodebok)
TekFrek	Tekst	Koding av frekvens av bestemte minnetekster (se kodebok)
FinTekFrek	Tekst	Finkoding av frekvens av minnetekster som utgjør under 1 prosent - dvs kode 9 i TekFrek (se kodebok)
RelKode	Tekst	Koding av eksplisitt kristen referanse (se kodebok)
SymbVsTeks	Tekst	Gravminner uten tekst men med symbol=1, med tekst og symbol=2, med tekst uten symbol=3 (se også kodebok)
KjonnDat	Tekst	Kjønn knyttet til person hvis dødsdato er benyttet som datering.
FodtAarDat	Tall	Fødselsår knyttet til person hvis dødsdato er benyttet som datering.
AlderDat	Tall	Alder på person hvis dødsdato er benyttet som datering.
Fodselsymb	Notat	Fødselssymbol knyttet til tidligst avdøde.
Dodsymb	Notat	Dødssymbol knyttet til tidligst avdøde.
Stjerne	Tekst	Gravminner med stjerne = 1
Kors	Tekst	Gravminner med kors = 1, Gravminner med annet symbol=9
Flora	Tekst	Gravminner med flora = 1
Fugl	Tekst	Gravminner med fugl = 1
Undertekst	Notat	Inskripsjon som kommer etter / under navn og eventuelle datoer for fødsel og død.
Form	Notat	Tydelig symbolsk form.
Figur	Notat	Gravminnefigur festet stående på steinen.
Symbol	Notat	Frontsymbol på gravminnets front.
UtformSymbol	Notat	Frontsymbolets utforming.
UtformKodet	Tekst	Koding av frontsymbolets utforming.
Fastegjenst	Notat	Faste gjenstander.
AntPers	Tekst	Antall personer som er knyttet til graven. Markerer også "Familiegrav" og "Massegrav".
Merknad	Notat	Øvrige merknader.

Appendix II – Utvalgsmetode

Prosedyre:

1. Plassere feltet "ForsteIdAar" helt til venstre i tabellen, med "ID" på sin høyre side.
2. Merke både "ForsteIdAar" og "ID", og sortere stigende.
3. Begynner på andre post nedenfra, og velger ut hver fjerde post oppover.
4. Denne posten markeres i en egen utvelgelseskolonne ("Utvalgt") med "v" i tilfeller der det ble benyttet bilde fra DIS-registreringen og "Nytt bilde" der det var nødvendig å foreta en ny fotoregistrering. Da denne registreringen var foretatt ble teksten endret til "v 2007".

Appendix III – Kodebok

Kodebok form

0	Fravær av symbolsk form
1	KORS
2	Obelisk
3	Naturstein
4	Urne
5	Bok/bokrull
6	Hjerte
7	Klassisistisk³¹⁰
8	Andre monumentale former
9	Annet

Blank forekommer ikke i dette gravminneelementet.

Kodebok figur

0	Fravær av figur
1	KORS
2	STATUE MED KORS
3	JESUS MED KORS
4	ENGEL
5	Due
6	Spurv / annen fugl
7	Urne
8	Statue
9	Annet
b	Blank

---

³¹⁰ Formen "Klassisistisk" forekommer 45 ganger i utvalget. Samtlige av disse er dekorert med kors. 43 av gravminnene med formen "Klassisistisk" har kors i frontsymbol, de to øvrige har kors som dødsdatomarkør. På den annen side er det 42 av gravminnene med formen "Klassisistisk" som har kors som dødsdatomarkør. De tre resterende har kors som frontsymbol. Det er altså 40 av de 45 gravminnene med formen "Klassisistisk" som har kors som både frontsymbol og dødsdatomarkør, de øvrige 5 har enten eller. På bakgrunn av dette vil gravminnene med formen "Klassisistisk" alltid bli kodet som gravminner med eksplisitt kristne referanser, og spørsmålet om denne formen er å forstå som symbolsk blir dermed ikke avgjørende for statistikken. Jeg velger likevel for øvrig å behandle formen som symbolsk i og med at den gir sterke konnotasjoner til tempelformen og klassisk arkitektur.

Kodebok frontsymbol

1. siffer	2. siffer	3. siffer	4. siffer
KORS = 1³¹¹	LATINSK KORS ENKEL = 1, LATINSK KORS KONKAV STG FORM = 2, LATINSK KORS KONVEKS FORM = 3 GRESK KORS ENKEL = 4 GRESK KORS KONKAV FORM = 5 GRESK KORS KONVEKS FORM = 6 KORS I KOMBINASJON MED HJERTE OG ANKER = 7 SÆRKORS = 8	Frittstående = 0, Kombinasjoner med andre symboler som i kolonnen for 1. siffer = 2 – 9 Blank = b	Samme koding som i kolonnen for 2. siffer. Unntak: der det er mer enn to symbolske elementer markeres dette med 9. Der 3. siffer = 0, blir 4. siffer = 0 Blank = b
Flora = 2³¹²	Ubestemt blomst / bukett = 1, Rose / rosebukett = 2, Tulipan = 3, Grener / kvister = 4, Blomst holdt av hånd = 5, Blader = 6, Aks / Aks med strippede linjer = 7, Krans = 8	Frittstående = 0, I kombinasjon = 2-9 Blank = b	
Sol / sirkel = 3	Sirkel = 1, Klar sol = 2, Solopp-/nedgang = 3, vifte = 4, Sirkel med gjennomtrengende stråler = 5	Frittstående = 0, I kombinasjon = 3-9 Blank = b	
Fugl = 4	Enkel = 1, Med kvist i nebbet = 2, På gren = 3, I flukt = 4	Frittstående = 0, I kombinasjon = 4-9 Blank = b	
Stjerne = 5	Femtakket = 1, Femtaket med nedadgående stråler = 2, Firetaket = 3, Seksarmet = 4, Særstjerne = 8	Frittstående = 0, I kombinasjon = 5-9 Blank = b	
Anker = 6	Enkel = 1, Med snor = 2	Frittstående = 0, I kombinasjon = 6-9 Blank = b	
ENGEL = 7	UBESTEMT = 1	Frittstående = 0, I kombinasjon = 7-9 Blank = b	
Hjerte = 8	Enkel = 1	Frittstående = 0, I kombinasjon = 8-9 Blank = b	
Annet = 9	Enkel = 1, Bord / Ornament = 2, Stråler = 3, JESUS = 4, Sluttstrek = 5, Happyman = 6, Relieffer = 7	Frittstående = 0, I kombinasjon = 9 Blank = b	

³¹¹ Koder som er skrevet med STORE BOKSTAVER markert med **fet** og *kursiv*, regnes som symboler med eksplisitt kristen referanse i koden RelKode, se under.

³¹² Koder som bare er markert med fet, regnes som symboler uten eksplisitt kristne referanser i koden RelKode, se under.

Blank = b	Blank = b	Blank = b	Blank = b

Redegjørelse for oppbygning av kodeboken for frontsymbol

Jeg gjorde et utvalg på 133 poster der hvert år i materialet var representert med en tilfeldig valgt post hver, markert med *"*k"* i feltet "Utvalgt" i gravminnetabellen. I dette utvalget gjorde jeg følgende funn:

Kors	75 poster
Strek / sluttstrek	20 poster
Blomst, rose eller blad	15 poster
Sol	3 poster
Fugl	2 poster
Stjerne	2 poster
Aks	1 post
Anker	1 post
Engel	1 post
Jesus	1 post
Sirkel	1 post
Hjerte	0 poster

Med enkelte unntak har jeg valgt å følge denne rekkefølgen basert på hyppighet i forekomst i utarbeidelsen av kodesystem for materialet. "Strek" og "sluttstrek" vil komme inn under "annet" (kodet 9 i første og tredje siffer), da disse regnes som ornamentikk heller enn symboler. Videre har sirkel fått samme kode som sol i første og tredje siffer, og differensieres i andre og eventuelt fjerde siffer. Dette fordi det ofte kan være vanskelig å skille sirkel fra sol. Jeg velger å gi "hjerte" en egen kode i første siffer, da dette symbolet etter uformell gjennomgang av materialet synes å forekomme relativt hyppig i andre del av 1900-tallet. Det ene tilfellet der Jesus er representert tillegges mindre vekt, da dette symbolet, til tross for denne undersøkelsen, synes å forekomme sjeldnere enn hjertet.³¹³ Jesus vil bli representert under koden 9 ("annet") i første og tredje siffer. "Aks" blir slått sammen med blomster og blader under samlebegrepet "Flora".

I utvalget på 2082 gravminner eksisterer verken koden for "Engel" eller "Hjerte". *"*engler*"* forekommer riktignok en gang³¹⁴ i feltet for frontsymbol ("Symbol"). Det dreier seg her om utvalgets eneste kassegrav i støpejern. Frontsymbolfeltet er her, i tillegg til ordinære frontsymboler, brukt for å beskrive relieffer på støpejernskassen. Det er her vi finner englene.

³¹³ Etter gjennomført analyse viser det seg at mine antagelser ikke stemte.

³¹⁴ ID: 224375 (Gravn.: M20-12-18). Dette er ikke den samme engelen som i utvalget på 133 gravminner, som faktisk er brukt som frontsymbol. ID: 173197 (Gravn.: D10-03-03).

Kodebok datomarkør

0	Fravær av datomarkør
1	FEMTAKKET STJERNE OG LATINSK KORS
2	ANNEN STJERNE OG / ELLER ANNET KORS
3	ANNET KORS
4	Annen stjerne
5	"f." og "d."
6	"Født" og "Død"
9	Annet
b	Blank

Kodebok gjenstander

0	Fravær av gjenstander
1	FASTLYKT MED KORS
2	Fastlykt uten kors
9	Annet
b	Blank

Kodebok minnetekst

Minnetekst TekFrek

Kode	Tekst
1	Takk for alt
2	Hvil i fred / Kvil i fred
3	Elsket og savnet
4	Minnes i kjærlighet
5	Takk
6	Takk for alt + Elsket og savnet
7	Hvil i fred + Elsket og savnet
9	Under 1 %

Minnetekst FinTekFrek

Kode	Ord/genre
1	Minne/minde/minnes/minnene/minner/minnet (68)
2	Savn/sakn/savnet/savner (58)
3	Fred (32)
4	Kjært/kjærlighet/kjære (40)
5	Takk/tak/taknemmelighet (40)
6	Elsket/elskede (24)
7	Velsigne/velsignet/velsignelse/oppstandelsen/tro (19)
8	Herren/Gud/Fader/Jesus/Kristus/salme- og bibelsitat/sitat fra Luthers lille katekisme (37)

9	Annet (29)
a	Gjensyn/gjensynets/møtes (11)
c	Glemmes/glemt (17)
e	Lever/levde/leve/livet/liv/livets (16)
g	Døde/döde/död/døden/død (13)
j	Godhet, gode, god (13)
x	Blank

Kodebok oppsummerende koder

RelKode – Kristen referanse

0	Fravær av symbolske elementer
1	Symbolisk element med eksplisitt kristen referanse
2	Symbolisk element uten eksplisitt kristen referanse
b	Blank

SymbVsTeks

0	Fravær
1	Symbol
2	Tekst og symbol
3	Tekst

Appendix IV – Tabeller som grunnlag for figurer

2 Materiale og metode

Tabeller til Figur 1. Antall gravminner per tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1830-2005

Absolutte tall

Tiaar	Populasjon datert etter tidligst avdøde	Utvalg datert etter tidligst avdøde	Utvalg datert etter siste avdøde
	1		
0	2		
1830	1		
1850	5		
1860	1		
1870	20	17	5
1880	39	35	2
1890	36	21	4
1900	69	35	8
1910	171	59	18
1920	159	51	12
1930	52	32	14
1940	290	70	29
1950	1694	413	193
1960	1267	304	165
1970	722	176	244
1980	641	167	351
1990	2394	594	757
2000	445	108	280
	8009	2082	2082

Tabeller til Figur 2. Antall personer representert per gravminne per tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-2005

Absolutte tall

Tiår	n	En person	To personer	Tre eller flere personer
1870	17	5	1	11
1880	35	2	4	29
1890	21	3	3	15
1900	35	6	8	21
1910	59	10	17	32
1920	51	4	11	36
1930	32	1	10	21
1940	70	9	40	21
1950	413	136	206	71
1960	304	46	213	45

1970	176	46	116	14
1980	167	81	83	3
1990	594	428	162	4
2000	108	94	14	0

n står for antall gravminner i utvalget.

Prosent

Tiår	n	En person	To personer	Tre eller flere personer
1870	17	29,4	5,9	64,7
1880	35	5,7	11,4	82,9
1890	21	14,3	14,3	71,4
1900	35	17,1	22,9	60,0
1910	59	16,9	28,8	54,2
1920	51	7,8	21,6	70,6
1930	32	3,1	31,3	65,6
1940	70	12,9	57,1	30,0
1950	413	32,9	49,9	17,2
1960	304	15,1	70,1	14,8
1970	176	26,1	65,9	8,0
1980	167	48,5	49,7	1,8
1990	594	72,1	27,3	0,7
2000	108	87,0	13,0	0

Figur 3. Andelen obelisker og monumentale former, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Obelisker og andre monumentale former	Øvrige symbolske former
1870	17	14	2	1
1880	35	20	12	3
1890	21	14	5	2
1900	35	34	1	0
1910	59	51	4	4
1920	51	48	0	3
1930	32	27	2	3
1940	70	66	0	4
1950	413	380	0	33
1960	304	286	0	18
1970	176	175	0	1
1980	167	167	0	0
1990	594	585	0	9
2000	108	105	0	3

Prosent

Tiår	n	Fravær	Obelisker og andre monumentale former	Øvrige symbolske former
1870	17	82,4	11,8	5,9
1880	35	57,1	34,3	8,6
1890	21	66,7	23,8	9,5
1900	35	97,1	2,9	0,0
1910	59	86,4	6,8	6,8
1920	51	94,1	0,0	5,9
1930	32	84,4	6,3	9,4
1940	70	94,3		5,7
1950	413	92,0		8,0
1960	304	94,1		5,9
1970	176	99,4		0,6
1980	167	100,0		0,0
1990	594	98,5		1,5
2000	108	97,2		2,8

3 Dokumentasjon av ikke-verbal symbolbruk på gravminner

Figur 4 Gravminnefigurer, prosent av gravminner i utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Kors, engel, Jesus og statue i kombinasjon eller separat	Fugl
1870	17	13	4	
1880	35	27	8	
1890	21	17	4	
1900	35	31	4	
1910	59	53	5	
1920	51	42	7	1
1930	32	31	1	
1940	70	68	1	1
1950	413	399	5	7
1960	304	301	2	1
1970	176	175		1
1980	167	160		7
1990	594	487		106
2000	108	86		22

Prosent

Tiår	n	Fravær	Kors, engel, Jesus og statue i kombinasjon eller separat	Fugl
1870	17	76,5	23,5	
1880	35	77,1	22,9	

1890	21	81,0	19,0	
1900	35	88,6	11,4	
1910	59	91,4	8,6	
1920	51	84,0	14,0	2,0
1930	32	96,9	3,1	0,0
1940	70	97,1	1,4	1,4
1950	413	97,1	1,2	1,7
1960	304	99,0	0,7	0,3
1970	176	99,4		0,6
1980	167	95,8		4,2
1990	594	82,1		17,9
2000	108	79,6		20,4

Differensiert tabell. Absolutte tall.

Tiår	n	Fravær	Kors	Statue med kors	Jesus med kors	Engel	Due	Spurv / Fugl	Annet	Blank
1870	17	13	4							
1880	35	27	6	1	1					
1890	21	17	4							
1900	35	31	3			1				
1910	59	53	1	3		1				1
1920	51	42	5	1	1		1		1	
1930	32	31	1							
1940	70	68	1				1			
1950	413	399	5				3	4		2
1960	304	301	2					1		
1970	176	175					1			
1980	167	160					2	5		
1990	594	487					38	68	1	
2000	108	86					3	19		

Figur 5 og Figur 6 Frekvensfordeling av antall delsymboler per tiår, prosent av antall gravminner i utvalget, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Ett symbol	To symboler	Tre eller flere symboler	0000	Blank
1870	17	2	7	1	7	
1880	35	15	9	4	6	1
1890	21	6	4	2	9	
1900	35	20	10	2	3	
1910	59	23	20	3	10	3
1920	51	21	13	2	14	1
1930	32	15	7	2	8	

1940	70	34	15	5	16	
1950	413	177	154	35	44	3
1960	304	165	70	11	58	
1970	176	89	47	0	40	
1980	167	68	47	4	48	
1990	594	275	178	19	122	
2000	108	38	25	4	41	

Prosent

Tiår	n	Ett delsymbol	To delsymboler	Tre eller flere delsymboler	Fravær	Blank
1870	17	11,8	41,2	5,9	41,2	0
1880	35	42,9	25,7	11,4	17,1	2,9
1890	21	28,6	19,0	9,5	42,9	0
1900	35	57,1	28,6	5,7	8,6	0
1910	59	39,0	33,9	5,1	16,9	5,1
1920	51	41,2	25,5	3,9	27,5	2,0
1930	32	46,9	21,9	6,3	25,0	0
1940	70	48,6	21,4	7,1	22,9	0
1950	413	42,9	37,3	8,5	10,7	0,7
1960	304	54,3	23,0	3,6	19,1	
1970	176	50,6	26,7	0,0	22,7	
1980	167	40,7	28,1	2,4	28,7	
1990	594	46,3	30,0	3,2	20,5	
2000	108	35,2	23,1	3,7	38,0	

Figur 7, Figur 8 og Figur 9 Fordeling av delsymboler i frontsymbol per tiår, prosent av antall registrerte delsymboler, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær av symbol	Kors	Flora	Sol / sirkel	Fugl	Stjerne	Anker	Annet
1830	1								
1850	5	2	2	1					1
1860	1								1
1870	17	7	4	3			1		10
1880	35	6	9	4			2		26
1890	21	9	6	2					10
1900	35	3	25	1	1				17
1910	59	10	39	4	0				27
1920	51	14	31	7	2				11
1930	32	8	21	4	2		1		5
1940	70	16	50	7	0	1	1		15
1950	413	44	325	78	33	6	22		91
1960	304	58	234	23	27	2	14		27

1970	176	40	121	27	16	1	4		14
1980	167	48	84	49	14	1	3	2	17
1990	594	122	287	214	55	57	3	8	45
2000	108	41	30	41	8	8		1	8

Summen av delsymbolene er høyere enn antallet gravminner i utvalget (n). Dette skyldes at flere delsymboler kan knyttes til et gravminne, samtidig som Fravær av frontsymbol også kommer til uttrykk.

Prosent

Tiår	n	Fravær av symbol	Kors	Flora	Sol / sirkel	Fugl	Stjerne	Anker	Annet
1830	1	0	0	0					0
1850	5	33,3	33,3	16,7					16,7
1860	1	0	0	0			0		0
1870	17	28,0	16,0	12,0			4,0		40,0
1880	35	12,8	19,1	8,5			4,3		55,3
1890	21	33,3	22,2	7,4			0		37,0
1900	35	6,4	53,2	2,1	2,1		0		36,2
1910	59	12,5	48,8	5,0	0		0		33,8
1920	51	21,5	47,7	10,8	3,1		0		16,9
1930	32	19,5	51,2	9,8	4,9		2,4		12,2
1940	70	17,8	55,6	7,8		1,1	1,1		16,7
1950	413	7,3	54,3	13,0	5,5	1,0	3,7		15,2
1960	304	15,1	60,8	6,0	7,0	0,5	3,6		7,0
1970	176	17,9	54,3	12,1	7,2	0,4	1,8		6,3
1980	167	22,0	38,5	22,5	6,4	0,5	1,4	0,9	7,8
1990	594	15,4	36,3	27,1	7,0	7,2	0,4	1,0	5,7
2000	108	29,9	21,9	29,9	5,8	5,8		0,7	5,8

Figur 10 Frekvensfordeling av frontsymboler, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Enkelt latinsk kors	Enkelt latinsk kors og sluttstrek	Rose	Enkelt latinsk kors og rose	Latinsk kors med konkave armer	Enkelt latinsk kors i soloppeller - nedgang
1870	17		3				
1880	35	3	2				
1890	21	3					
1900	35	12	7			2	
1910	59	18	11				
1920	51	17	3		2		1
1930	32	10	1			2	1
1940	70	30	4		1		
1950	413	136	65	9	9	5	3
1960	304	143	16	1	3	11	5
1970	176	67	2	3	5	6	7

1980	167	28		9	7	18	12
1990	594	100		58	47	16	22
2000	108	8		14	8	2	

Prosent

Tiår	n	Enkelt latinsk kors	Enkelt latinsk kors og sluttstrek	Rose	Enkelt latinsk kors og rose	Latinsk kors med konkave armer	Enkelt latinsk kors i solopp- eller -nedgang
1870	17	0,0	17,6	0,0	0,0	0,0	0,0
1880	35	8,6	5,7	0,0	0,0	0,0	0,0
1890	21	14,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
1900	35	34,3	20,0	0,0	0,0	5,7	0,0
1910	59	30,5	18,6	0,0	0,0	0,0	0,0
1920	51	33,3	5,9	0,0	3,9	0,0	2,0
1930	32	31,3	3,1	0,0	0,0	6,3	3,1
1940	70	42,9	5,7	0,0	1,4	0,0	0,0
1950	413	32,9	15,7	2,2	2,2	1,2	0,7
1960	304	47,0	5,3	0,3	1,0	3,6	1,6
1970	176	38,1	1,1	1,7	2,8	3,4	4,0
1980	167	16,8	0,0	5,4	4,2	10,8	7,2
1990	594	16,8	0,0	9,8	7,9	2,7	3,7
2000	108	7,4	0,0	13,0	7,4	1,9	0,0

Figur 11 og Figur 12 Antall gravminner med datomarkør per tiår, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1870-1949

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Sterne og kors	f., d., født, død	Annet
1870	17	5	5	5	1
1880	35	18	9	6	0
1890	21	4	12	4	0
1900	35	13	19	5	0
1910	59	22	35	4	0
1920	51	17	31	5	0
1930	32	12	16	6	1
1940	70	26	41	6	1
1950	413	69	318	22	2
1960	304	79	209	16	1
1970	176	49	123	8	0
1980	167	36	91	44	0
1990	594	61	317	218	1
2000	108	17	48	47	0

"Kors og stjerne" står for kors separat eller i kombinasjon med stjerne. Enslig stjerne er ordnet i kategorien "Annet".

Prosent

Tiår	Fravær	Stjerne og kors	f., d., født, død	Annet
1870	31,3	31,3	31,3	6,3
1880	54,5	27,3	18,2	0
1890	20,0	60,0	20,0	0
1900	38,2	55,9	5,9	0
1910	37,9	60,3	1,7	0
1920	34,0	62,0	4,0	0
1930	38,7	51,6	6,5	3,2
1940	37,1	58,6	2,9	1,4
1950	16,9	77,9	4,7	0,5
1960	26,1	69,0	4,6	0,3
1970	27,8	69,9	2,3	0,0
1980	21,6	54,5	24,0	0
1990	10,3	53,4	36,2	0,2
2000	15,7	44,4	39,8	0

Figur 13 Frekvensen av symboler i forhold til antall gravminner, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Symbol	Kors	Flora	Fugl	Stjerne	Annet
1870	17	15	10	3		6	3
1880	35	32	22	6		11	8
1890	21	17	15	2		10	2
1900	35	33	32	1		18	
1910	59	56	53	7		34	3
1920	51	48	47	9	1	30	1
1930	32	31	28	4		17	
1940	70	62	62	7	2	42	
1950	413	389	377	78	13	323	3
1960	304	276	271	23	3	209	6
1970	176	149	146	27	2	122	2
1980	167	137	119	49	8	91	12
1990	594	544	439	214	161	320	41
2000	108	88	61	41	30	48	11

Prosent

Tiår	n	Symbol	Kors	Flora	Fugl	Stjerne	Annet
1870	17	88,2	58,8	17,6		35,3	17,6
1880	35	91,4	62,9	17,1		31,4	22,9
1890	21	81,0	71,4	9,5		47,6	9,5
1900	35	94,3	91,4	2,9		51,4	
1910	59	94,9	89,8	11,9		57,6	5,1
1920	51	94,1	92,2	17,6	2,0	58,8	2,0

1930	32	96,9	87,5	12,5		53,1	
1940	70	88,6	88,6	10,0	2,9	60,0	
1950	413	94,2	91,3	18,9	3,1	78,2	0,7
1960	304	90,8	89,1	7,6	1,0	68,8	2,0
1970	176	84,7	83,0	15,3	1,1	69,3	1,1
1980	167	82,0	71,3	29,3	4,8	54,5	7,2
1990	594	91,6	73,9	36,0	27,1	53,9	6,9
2000	108	81,5	56,5	38,0	27,8	44,4	10,2

4 Dokumentasjon av minnetekst på gravminner

Figur 14 Andelen gravminner med minnetekst i utvalget, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Tekst
1870	17	14	3
1880	35	28	7
1890	21	19	2
1900	35	32	3
1910	59	45	14
1920	51	44	7
1930	32	32	0
1940	70	58	12
1950	413	244	169
1960	304	205	99
1970	176	113	63
1980	167	93	74
1990	594	199	395
2000	108	38	70

Prosent

Tiår	n	Fravær	Tekst
1870	17	82,4	17,6
1880	35	80,0	20,0
1890	21	90,5	9,5
1900	35	91,4	8,6
1910	59	76,3	23,7
1920	51	86,3	13,7
1930	32	100,0	0,0
1940	70	82,9	17,1
1950	413	59,1	40,9
1960	304	67,4	32,6
1970	176	64,2	35,8
1980	167	55,7	44,3
1990	594	33,5	66,5
2000	108	35,2	64,8

Figur 15 De hyppigst forekommende minnetekstene, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Takk for alt	Hvil i fred	Elsket og savnet	Minnes i kjærlighet	Takk	Under 1 %
1870	17	14	0	0	0	0	0	3
1880	35	28	0	0	0	0	0	7
1890	21	19	0	0	0	0	0	2
1900	35	31	1	0	1	0	0	1
1910	59	45	1	1	5	0	1	6
1920	51	44	2	1	0	0	0	4
1930	32	32	0	0	0	0	0	0
1940	70	58	8	0	3	0	0	2
1950	413	244	95	16	13	2	1	42
1960	304	206	61	4	7	1	3	22
1970	176	113	43	4	2	1	3	10
1980	167	93	38	9	7	3	7	10
1990	594	199	148	61	29	29	11	118
2000	108	38	23	14	3	8	4	18

Prosent

Tiår	n	Fravær	Takk for alt	Hvil i fred	Elsket og savnet	Minnes i kjærlighet	Takk	Under 1 %
1870	17	82,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	17,6
1880	35	80,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	20,0
1890	21	90,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,5
1900	35	88,6	2,9	0,0	2,9	0,0	0,0	2,9
1910	59	76,3	1,7	1,7	8,5	0,0	1,7	10,2
1920	51	86,3	3,9	2,0	0,0	0,0	0,0	7,8
1930	32	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
1940	70	82,9	11,4	0,0	4,3	0,0	0,0	2,9
1950	413	59,1	23,0	3,9	3,1	0,5	0,2	10,2
1960	304	67,8	20,1	1,3	2,3	0,3	1,0	7,2
1970	176	64,2	24,4	2,3	1,1	0,6	1,7	5,7
1980	167	55,7	22,8	5,4	4,2	1,8	4,2	6,0
1990	594	33,5	24,9	10,3	4,9	4,9	1,9	19,9
2000	108	35,2	21,3	13,0	2,8	7,4	3,7	16,7

5 Ikke-verbale symboler og minnetekster i sammenheng

Figur 16 Forholdet mellom symboler og tekst, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Alle symboler	Alle tekster
1870	17	15	3
1880	35	32	7
1890	21	17	2
1900	35	33	3
1910	59	56	14
1920	51	48	7
1930	32	31	0
1940	70	62	12
1950	413	389	169
1960	304	276	99
1970	176	149	63
1980	167	137	74
1990	594	544	395
2000	108	88	70

Prosent

Tiår	n	Alle symboler	Alle tekster
1870	17	88,2	17,6
1880	35	91,4	20,0
1890	21	81,0	9,5
1900	35	94,3	8,6
1910	59	94,9	23,7
1920	51	94,1	13,7
1930	32	96,9	0,0
1940	70	88,6	17,1
1950	413	94,2	40,9
1960	304	90,8	32,6
1970	176	84,7	35,8
1980	167	82,0	44,3
1990	594	91,6	66,5
2000	108	81,5	64,8

Figur 17 Forholdet mellom symbol og tekst, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Hverken eller	Kun symbol	Både og	Kun tekst	b
1870	17	2	12	3	0	
1880	35	3	25	7	0	
1890	21	4	15	2	0	
1900	35	2	30	3	0	
1910	59	2	42	14	0	1
1920	51	3	41	7	0	
1930	32	1	31	0	0	
1940	70	8	50	12	0	
1950	413	18	222	167	2	4
1960	304	26	179	97	2	
1970	176	27	86	63	0	
1980	167	23	70	67	7	
1990	594	35	164	380	15	
2000	108	13	25	63	7	

Prosent

Tiår	n	Hverken eller	Kun symbol	Både og	Kun tekst	b
1870	17	11,8	70,6	17,6		
1880	35	8,6	71,4	20,0		
1890	21	19,0	71,4	9,5		
1900	35	5,7	85,7	8,6		
1910	59	3,4	71,2	23,7		1,7
1920	51	5,9	80,4	13,7		
1930	32	3,1	96,9	0,0		
1940	70	11,4	71,4	17,1		
1950	413	4,4	53,8	40,4	0,5	1,0
1960	304	8,6	58,9	31,9	0,7	
1970	176	15,3	48,9	35,8	0,0	
1980	167	13,8	41,9	40,1	4,2	
1990	594	5,9	27,6	64,0	2,5	
2000	108	12,0	23,1	58,3	6,5	

Figur 18 Antall symbolske elementer per gravminne, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	0	1	2	3	4	5	b
1870	17	2	6	7	2	0	0	0
1880	35	3	11	10	8	3	0	0
1890	21	4	5	5	6	1	0	0
1900	35	2	13	15	4	1	0	0
1910	59	2	22	18	12	4	0	1
1920	51	3	20	20	6	2	0	0
1930	32	1	18	10	3	0	0	0
1940	70	8	20	32	10	0	0	0
1950	413	18	57	181	129	24	0	4
1960	304	26	72	121	77	8	0	0
1970	176	27	26	71	51	1	0	0
1980	167	23	40	63	39	2	0	0
1990	594	35	93	228	188	44	6	0
2000	108	13	22	36	26	9	2	0

Prosent

Tiår	n	0	1	2	3	4	5	b
1870	17	11,8	35,3	41,2	11,8	0,0	0,0	0,0
1880	35	8,6	31,4	28,6	22,9	8,6	0,0	0,0
1890	21	19,0	23,8	23,8	28,6	4,8	0,0	0,0
1900	35	5,7	37,1	42,9	11,4	2,9	0,0	0,0
1910	59	3,4	37,3	30,5	20,3	6,8	0,0	1,7
1920	51	5,9	39,2	39,2	11,8	3,9	0,0	0,0
1930	32	3,1	56,3	31,3	9,4	0,0	0,0	0,0
1940	70	11,4	28,6	45,7	14,3	0,0	0,0	0,0
1950	413	4,4	13,8	43,8	31,2	5,8	0,0	1,0
1960	304	8,6	23,7	39,8	25,3	2,6	0,0	0,0
1970	176	15,3	14,8	40,3	29,0	0,6	0,0	0,0
1980	167	13,8	24,0	37,7	23,4	1,2	0,0	0,0
1990	594	5,9	15,7	38,4	31,6	7,4	1,0	0,0
2000	108	12,0	20,4	33,3	24,1	8,3	1,9	0,0

6 Eksplisitt referanse til religion i symbol og tekst

Figur 19 Eksplisitt kristne referanser på gravminner datert etter dødsdatoen til tidligst avdøde, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1874-2005

Absolutte tall

Tiår	n	Fravær	Eksplisitt kristen referanse	Annen symbolikk og/eller minnetekst
1870	17	2	10	5
1880	35	3	22	10
1890	21	4	15	2
1900	35	2	33	0
1910	59	2	53	3
1920	51	3	47	1
1930	32	1	28	3
1940	70	8	62	0
1950	413	18	379	12
1960	304	26	271	7
1970	176	27	146	3
1980	167	23	119	25
1990	594	35	443	116
2000	108	13	61	34

Prosent

Tiår	n	Fravær	Eksplisitt kristen referanse	Annen symbolikk og/eller minnetekst
1870	17	11,8	58,8	29,4
1880	35	8,6	62,9	28,6
1890	21	19,0	71,4	9,5
1900	35	5,7	94,3	0,0
1910	59	3,4	91,4	5,2
1920	51	5,9	92,2	2,0
1930	32	3,1	87,5	9,4
1940	70	11,4	88,6	0,0
1950	413	4,4	92,7	2,9
1960	304	8,6	89,1	2,3
1970	176	15,3	83,0	1,7
1980	167	13,8	71,3	15,0
1990	594	5,9	74,6	19,5
2000	108	12,0	56,5	31,5

Figur 20 Eksplisitt kristen referanse på gravminnene i kjønns- og aldersgrupper, prosent, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, 1950 – 1999

Absolutte tall

Tiår	n	Kvinner 50-69 år	Menn 50-69 år	Kvinner 70-109 år	Menn 70-109 år
1950	379	53	95	93	63
1960	271	26	89	38	84
1970	146	9	30	38	63
1980	118	10	21	36	41
1990	442	30	45	171	165

Differansen mellom n og summen av kjønns- og alderskategoriene utgjør andelen som er yngre enn 50 år.

Prosent

Tiår	n	Kvinner 50-69 år	Menn 50-69 år	Kvinner 70-109 år	Menn 70-109 år
1950	379	91,4	93,1	92,1	88,7
1960	271	96,3	88,1	92,7	86,6
1970	146	64,3	85,7	84,4	85,1
1980	118	90,9	65,6	69,2	70,7
1990	442	78,9	65,2	76,3	75,0

Figur 21 Kristne referanser i kjønns- og aldersgrupper fra ulike generasjoner, i prosent av hver enkelt kjønns- og aldersgruppe i hvert enkelt tiår, Møllendal teig på Møllendal kirkegård, generasjonene fra 1880-1929

n

Generasjon	Menn	Kvinner	Kvinner 50-69	Menn 50-69	Kvinner 70-109	Menn 70-109
1790	2	1	0	0	1	2
1800	12	6	1	0	5	12
1810	12	3	1	2	2	10
1820	10	2	0	5	2	4
1830	10	4	1	3	2	5
1840	17	7	3	6	3	5
1850	24	22	13	10	8	6
1860	40	37	5	7	27	25
1870	66	66	4	12	56	48
1880	129	86	15	36	62	85
1890	182	97	41	81	51	92
1900	227	190	35	92	141	113
1910	243	144	14	57	119	150
1920	142	86	26	51	49	66
1930	55	27	21	38	1	4
1940	40	17	9	13	0	0
1950	24	8	0	0	0	0
1960	10	7	0	0	0	0

1970	4	1	0	0	0	0

Perioden som er uthevet med fet skrift er fremstilt i Figur 21. Tiår med færre enn 15 gravminner per kategori er holdt utenfor, da det statistiske grunnlaget her er svært begrenset.

Absolutte tall

Generasjon	Kvinner 50-69	Menn 50-69	Kvinner 70-109	Menn 70-109
1790	0	0	0	2
1800	0	0	4	8
1810	1	1	2	8
1820	0	4	2	2
1830	1	1	2	5
1840	3	6	3	4
1850	9	8	6	6
1860	5	6	25	23
1870	3	11	50	43
1880	13	36	58	72
1890	38	74	43	77
1900	29	81	101	90
1910	13	44	94	107
1920	21	37	33	42
1930	16	26	0	3
1940	7	7	0	0
1950	0	0	0	0
1960	0	0	0	0
1970	0	0	0	0

Perioden som er uthevet med fet skrift er fremstilt i Figur 21.

Prosent

Generasjon	Kvinner 50-69 år	Menn 50-69 år	Kvinner 70-109 år	Menn 70-109 år
1790	0,0	0,0	0,0	100,0
1800	0,0	0,0	80,0	66,7
1810	100,0	50,0	100,0	80,0
1820	0,0	80,0	100,0	50,0
1830	100,0	33,3	100,0	100,0
1840	100,0	100,0	100,0	80,0
1850	69,2	80,0	75,0	100,0
1860	100,0	85,7	92,6	92,0
1870	75,0	91,7	89,3	89,6
1880	86,7	100,0	93,5	84,7
1890	92,7	91,4	84,3	83,7
1900	82,9	88,0	71,6	79,6
1910	92,9	77,2	79,0	71,3
1920	80,8	72,5	67,3	63,6
1930	76,2	68,4	0,0	75,0
1940	77,8	53,8	0,0	0,0
1950	0,0	0,0	0,0	0,0
1960	0,0	0,0	0,0	0,0
1970	0,0	0,0	0,0	0,0

Perioden som er uthevet med fet skrift er fremstilt i Figur 21.

Appendix V – Minnetekster

Tekst i [klamme] er min kommentar. Benyttes for å oppgi bibelsted ved bibelsitat.

Tabell 12 Formuleringer av minnetekster i utvalget, Møllendal teig Møllendal kirkegård, 1874-2005

Minnetekst	Antall
13 år, Jesus er med	1
Alltid i våre tanker	1
Alltid i våre tanker, og vi møtes igjen hos Jesus	1
Alt av nåde	5
Ankeret er falt, jeg er i havn	1
Ankeret er falt, vi er i havn	1
Av nåde	1
Av nåde er vi frelst	1
Bergens Stuertforenings medlemmer reiste ham i taknemmelighet dette minde	1
Borte fra legemet, sjelen hjemme, hos Herren	1
Dere glemmes ei	2
Dere vil for alltid være, i våre tanker og hjerter	1
Det er kostelig for Herren naar Hans hellige dø.	1
Det som med en varsom hånd plantes glad i livets have, blir av tankens skaperånd hver dag ens morgengave	1
Ditt lyse løfte, visnet i sin glød, berøres, åpnes, reises, vokser rikt og blomstrer og er deg, når du er død	1
Ditt minne lever i velsignelse	1
Ditt minne lyser	1
Ditt smil ditt åpne modersinn, vil hjelpe oss i himlen inn. Kjært er ditt minne	1
Du er død men ikke glemt, skjönt i graven du er gjemt	1
Du glemmes ei	12
Du tjente og gav, Ditt minne lever i velsignelse	1
Du var oss så kjær, og så tung å miste	1
Du vil alltid ha en plass i våre hjerter	1
Dypt er du savnet, Takk for alt	1
Dypt savnet	18
Döden oppslukt er til seier.	1
Eg veit i himmerik ei borg	1
Elsket - Savnet	1
Elsket i livet, savnet i døden	1
Elsket og savnet	65
Elsket og savnet (Teksten er gjentatt under hvert navn)	1
Elsket og savnet, Hvil i fred	1
Elsket og savnet, Takk for alt	1
Elsket og savnet.	1
Elsket, og savnet	1
En god mor	1
Et vell av gode minner, over savnet skinner, Takk for alt, kjære Knut, På gjensyn	1
Evig eies kun det tapte	1
FAMILIEGRAVSTED	1
For fedrelandet, Kjemp for alt hvad du har kjær	1
Fred	10

Fred med dit minde	1
Fred med ditt minne	5
Fred med ditt minne.	1
Fred med eders støv	1
Fred med minnet	1
Fred over minnet	8
Fullendt løpet, Bevart troen	1
Gjensynets håp er vår trøst	1
Gjensynets håp er vår trøst. Salme 23.	1
Glemmes ei	1
God venn	1
GOTT oeffnete mir das REICH der SEELIGKEIT ehe ich der Erde Leiden volles Maas erfahren [på figurens plakett]	1
Gud er kjærlighet	1
Gud signe ditt minne, og din hvile i Jesu navn	1
Gud velsigne deg	1
Guds fred	2
Herren er min hyrde [Salmene 23,1]	3
Herren er trofast	1
Hvil i fred	96
Hvil i fred kjære	1
Hvil i fred, i troen på Jesus	1
Hvil i fred.	1
Høit elsket dybt, savnet. Velsignet være, dit minde	1
Høyt elsket	1
Høyt elsket - dypt savnet	2
Høyt elsket Dypt savnet	2
Høyt elsket, dypt savnet	6
Høyt elsket, Dypt savnet, Hvil i fred	1
Høyt elsket, sårt savnet	1
Høyt elsket. Dypt savnet	1
I Herrens hender du hviler, vår snille	1
I kjærlighet	1
i tysk konsentrasjonsleir, Doutmergen., död i kampen for fedrelandet	1
I våre minner	1
Jeg er i Herrens hender	1
Jeg er oppstandelsen og livet? [Joh.11,25]	1
Jeg vilde ikke vite noget iblandt eder uten Jesus Kristus og ham korsfestet. 1.Kor.2.2.	1
Jesus alene	1
Jesus Kristus igaar, i dag den samme ja til evig tid. Hebr. 13.8.	1
Jesus lever	1
John. 11. 25-26	1
Kjære mor og farmor, Hvil i fred	1
Kjære pappa, å miste deg, er vårt livs største sorg. Høyt elsket og dypt savnet	1
Kjærligheten faller aldri bort	1
Kjært er ditt minne	4
Kjært er minnet	6
Kjært minne	1
Kvil i fred	6
La ankeret falle - jeg er i havn	1
La ankeret falle, jeg er i havn	1
Livet var Kristus, døden en vinning	1
Mamma, vi var alle, så glad i deg	1

Me saknar deg	1
Min kjære mann, og gode far, Høyt var du elsket, dypt er du savnet, Takk for alt	1
Min kjære pappa	1
Minnene lever	5
Minnenes skjönhet lindrer vårt savn	1
Minnes	1
Minnes i kjærlighet	43
Minnes i kjærlighet, Vi møtes igjen	1
Minnes med glede	1
Minnets om deg, er kjærte far	1
Nu lukker jeg mitt øye, O Fader i det Høye, i varetekt meg ta, og takk for denne dag	1
Og Guds fred, som overgår all forstand, skal bevare deres hjerter og tanker i Kristus Jesus [Fil.4,7]	1
Og jeg gir dem evig liv. Joh. 10 - 28	1
Omsorg for alle	1
Opptatt i herlighet	1
På gjensyn	4
På gjensyn hos Gud	1
Reist af bergenske sangere og venner	1
REIST AF SOCIALDEMOKRATISKE FORENING 1905, TAK FOR TROFAST ARBEIDE	1
Salig er døde som dør i Herren. De skal hvile fra sitt arbeide. Ti deres gjerninger følger med dem. Aap. 14.16.	
/ Misjonsvenner i Bergen reiste dette minne i 1946	1
Salige er de døde som dør i herren [Åp 14,13]	1
Salige er de døde, som dør i Herren. Takk for alt [Åp 14,13]	1
Savner deg	2
Savnes dypt	1
Savnet	1
Stille du levde, stille du døde, nå kan du hvile, minnet skal leve	1
Sårt er du savnet	1
Sårt savnet	3
Sårt savnet - hvil i fred	1
Tak for dit herlige minde. Haabet er dine igjen dig at finde.	1
Takk	29
Takk for all din godhet	1
Takk for all godhet	3
Takk for all kjærlighet	1
Takk for all kjærlighet og varme	1
Takk for alle gode minner	1
Takk for alle gode år	1
Takk for alle, gode minner	1
Takk for alt	402
Takk for alt (gjentas under hver dødsdato)	1
Takk for alt du ga	1
Takk for alt du i kjærlighet gav.	1
Takk for alt du var for oss	5
Takk for alt kjære hustru	1
Takk for alt kjære hustru og mor	1
Takk for alt kjære mor	4
Takk for alt kjære mor / Hvil i fred	1
Takk for alt min kjære hustru, og vår gode mor.	1
Takk for alt, du gav	1
Takk for alt, du var for oss	1

Takk for alt, På gjensyn	2
Takk for alt, Savner dere	1
Takk for alt, vi møtes igjen	2
Takk for alt.	5
Takk for alt. Ditt minne lever	1
Takk for alt. Du glemmes ei	1
Takk for din godhet	1
Takk for gode minner	2
Takk for kjært minne	1
Takk for, all din godhet	1
Takk gode Unni vår	1
Takk kjære	1
Takk, for alle gode minner, Trude	1
Takk, På gjensyn	1
Thi for mig er Livet Kristus, og døden en Vinding. Takk for alt Kjære Mor [Fil 1,21]	1
Til minne	1
TIL OPPSTANDELSEN	1
Til vi møtes igjen	1
Velsignet er dit minde	1
Velsignet være deres minne	2
Velsignet være dit minde	1
Velsignet være dit minde kjære mor	1
Velsignet være ditt minne	4
Velsignet være, ditt minne	1
Venner reiste dette minnet	1
Vi gjemmer deg i våre hjerter	1
Vi møtes igjen	3
Vi savner deg	2
Vi savner dere	1
Vi unner dere hvilen, savnet er sårt	1
Vår elskede, Vi møtes igjen kjære solstråle	1
Våre høyt elskede gutter, Dypt savnet	1
Vårt håp og tro, i motgang sin prøve sto	1

Bibliografi

Kilder

Lover (kronologisk)

Lov om kirker og kirkegaard av 23. Juli 1897, Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, DbA 33: Saksarkiv (Omlegging av gravfelter, Lover, vedtekter m.v., 1919-1970)

Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) av 7. juni 1996-32, KKD (Kultur- og kirke departementet),
http://lovdata.no/cgi-wift/wiftldles?doc=/usr/www/lovdata/all/nl-19960607-032.html&emne=gravferdslov*&

Vedtekter, forskrifter o.l. (kronologisk)

Reglement for Bergens kommunale begravelsespladse. I henhold til bystyrebeslutning av 14de december 1908 approberet av overtilsynet d. 22de december s. a., Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Y 2: Diverse

Reglement for Bergens kommunale kirkegaard, (Vedtatt av Bergens bystyre den 27. mai 1918 og 8. november 1920, approberet av overtilsynet den 20. juni 1918 og 29. desember 1920). Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, DbA 33: Saksarkiv (Omlegging av gravfelter, Lover, vedtekter m.v., 1919-1970)

Soldatgraver. Rundskriv nr 10., 21. 2. 1944. Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dae 17: Diverse saker, Mappe 6

Gravminner rettleiding og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen. [Udatert]. Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner, (1963 - 1970)

Gravminner på Bergens kirkegårder. [Udatert]. Bergen Byarkiv (BBA) A-0096, Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner, (1963 - 1970) [Omtaler rettleiding og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen, vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd i møte 22. 4. 1966, og vedtaket er godkjent av Bjørgvin stiftsdireksjon under 8. 6. 1966.]

Vedtekter for Gravlundene Bergen kommune. [Udatert]. Bergen Byarkiv (BBA) A-0096,
Bergen kommune. Kirke- og Begravelsesvesenet, Dbc 1: Gravminner (1963 - 1970)
Forskrifter for kirkegårdene i Bergen, Vedtatt 1972. Endringer vedtatt 1986. Kirkevergen i
Bergen

Rettledning og forskrifter for gravutstyr på kirkegårdene i Bergen. Vedtatt 1972. Endringer
vedtatt 1986. Kirkevergen i Bergen

Vedtekter for Kirkegårdene i Bergen kommune, Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder,
kremasjon og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd 20.
august 1997. Godkjent av Bjørgvin bispedømmeråd 21. oktober 1997. Kirkevergen i
Bergen

Vedtekter for kirkegårdene i Bergen, Jfr. lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon
og gravferd (gravferdsloven) § 21. Vedtatt av Bergen kirkelige fellesråd den 10.
november 1999. Godkjent av Bjørgvin bispedømmeråd den 14. januar 2000.
Kirkevergen i Bergen

Andre internettkilder

DIS-NORGE Databehandling i slektsforskning:

<http://www.disnorge.no>

<http://www.disnorge.no/dn/index/nettstedet.html>, lest 25.06 2008

<http://www.disnorge.no/gravminner/vis.php?id=2979&mode=pe>

<http://www.disnorge.no/kildereg/gravsteder.html>

International Humanist and Ethical Union. The world union of Humanist organizations

<http://www.iheu.org/>, lest 25.06 2008

Databasekilde

Database bestående av excel-tabell og fotografier på DVD utlånt fra DIS-Norge.

Øvrige kilder

Den hellige skrift Bibelen, (1978) Det norske bibelselskap.

Litteratur

- ALVER, B. G., GILHUS, I. S., MIKAELSSON, L. & SELBERG, T. (1999) *Myte, magi og mirakel: i møte med det moderne*, Oslo, Pax Forlag.
- BERGER, A. A. (1997) *Narratives in popular culture, media, and everyday life*, Thousand Oaks / London / New Delhi, SAGE Publications.
- BERNSTRØM, S. L. (1999) *Obelisker på kristne gravsteder i Oslo: En undersøkelse av et religiøst symbols historie og meningsinnhold*, Oslo, Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo
- BLACKBURN, S. (2005 (1994)) *The Oxford Dictionary of Philosophy*, 2. utg. Oxford, Oxford University Press.
- BRANDSHAUG, G. M. (1999) *Gravminne som formelement på kirkegårder*, Ås, [G.M. Brandshaug].
- BREKKE, T. (2007) *Hva er fundamentalisme*, Oslo, Universitetsforlaget.
- BRUCE, S. (1999) *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice*, Oxford, Oxford University Press.
- BUGGE, A. (1926) Vore gamle gravminder, *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring Aarsberetning for 1924*, 80, side 1-98.
- CAMERON, S. & RICHARDSON, S. (2005) *Using Computers in History*, Hampshire / New York, Palgrave Macmillan.
- CARMACK, S. D. (2002) *Your Guide to Cemetery Research*, Cincinnati, Ohio, Betterway Books.
- CHRISTIE, S. (1954) *Våre gravminner under klassisismen*, Oslo, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- DAHLGREN, C. (2000) *När döden skiljer oss åt... Anonymitet och individualisering i dödsannonser: 1945-1999*, [Lund], [Teologiska institutionen, Lunds universitet].
- DOBBELAERE, K. (2004) Assessing Secularization Theory, i ANTES, P., GEERTZ, A. W. & WARNE, R. R. (Red.) *New Approaches to the study of Religion*. 229-253, Berlin/New York, Walter de Gruyter.
- DØRSDAL, M. (2005) *Vegetasjon på Arendal kirkegård*, Studieretning Grøntmiljø, Institutt for plante og miljøvitenskap, Universitetet for miljø og biovitenskap.

- ENGEDAL, L. G. & SVEINALL, A. T. (Red.) (2000) *Troen er løs: bidrag til belysning av forholdet mellom folkereligiøsitet, nyreligiøsitet og kristen tro*, Trondheim, Egede institutt / Tapir Akademisk Forlag.
- ERIKSEN, A. (1990) Studiet av moderne folkereligiøsitet, *Nord nytt: nordisk tidsskrift for folkelivsforskning*, 40, 21-32.
- GILHUS, I. S. & MIKAELSSON, L. (2005) *Kulturens refortrylling: Nyreligiøsitet i moderne samfunn*, Oslo, Universitetsforlaget.
- GILHUS, I. S. & MIKAELSSON, L. (2007) *Hva er religion*, Oslo, Universitetsforlag.
- GRAVGAARD, A.-M. & HENSCHEN, E. (Red.) (1997) *On the statue of Christ by Thorvaldsen*, Copenhagen, The Thorvaldsen Museum and The Church of Our Lady.
- GROTH, B. (2003) *Jødedommen*, Oslo, Pax Forlag.
- GRØNMO, S. (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, Bergen, Fagbokforlaget.
- GUSTAVSSON, A. (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid: En tilltagande individualitet under 1990-talet?*, Oslo, Novus forlag.
- HALL, S. (1997) The Work of Representation, i HALL, S. (Red.) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. 13-74*, London/Thousand Oaks/New Dehli, Sage Publications in association with The Open University.
- HARTVEDT, G. H., BANG, B. M. & REISEGG, Ø. (1994) *Bergen byleksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget.
- HARVEY, C. & PRESS, J. (1996) *Databases in Historical Research: Theory, Methods and Applications*, Basingstoke, Macmillan.
- HELLEVIK, O. (2002) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo, Universitetsforlaget.
- HENRIKSEN, P. (1995) *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget.
- HÅRSTADSVEEN, R. (2004) Balke kirkegard, et gravminneprosjekt, i DAHL, T. (Red.) *TOTN Årbok 2004. Årbok for Toten økomuseum og historielag, s. 146-159*, Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- JACOBSEN, K. A. (2003) *Hinduismen*, Oslo, Pax Forlag.
- JACOBSEN, K. A. (2006) *Sikhismen: Historie, tradisjon og kultur*, Kristiansand, Høyskoleforlaget. Norwegian Academic Press.
- JACOBSEN, K. A. & THELLE, N. R. (1999) *Hinduismen og buddhismen*, Kristiansand, Høyskoleforlaget.

- KJELDSTADLI, K. (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget*, Oslo, Universitetsforlaget.
- KLINGBERG, H. (2005a) *Den nye kirkegårdsboka*, Stokke, Ars Longa.
- KLINGBERG, H. (2005b) Kirkegårdslovgivningen, i KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (Red.) *Kirkegården et levende kulturminne*, s. 126-127, Oslo, Arfo.
- KLINGBERG, H. (2005c) Skikker og ordninger, i KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (Red.) *Kirkegården et levende kulturminne*, s. 19-22, Oslo, Arfo.
- KLINGBERG, H., SØRMOEN, O. & WEFALD, A. (2005) *Kirkegården et levende kulturminne*, Oslo, Arfo.
- KLINGBERG, H. & WEFALD, A. (1992) *Kirkegårdens A B C*, Drangedal, Landslaget for kirkegårdskultur.
- KOLBJØRNSSEN, M. (2002) Begravelser på muslimsk vis, forskning.no
<http://www.forskning.no/artikler/2002/oktober/1034247249.82>, lest 16.08 2008
- KOSTVEIT, Å. Ø. (1997) *Kors i kake, skurd i tre.: Tegn og symboler i folkekulturen*, Oslo, Landbruksforlaget.
- LANGE, B. C. (1987) Gravstener fra norske klostre, *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok 1987*, s. 213-222, Oslo.
- LIDÉN, H.-E. (2000) *Mariakirken i Bergen*, Bergen, Mangschou.
- LOTHE, J. (1997) semiologi/semiotikk, i LOTHE, J., REFSUM, C. & SOLBERG, U. (Red.) *Litteraturvitenskapelig leksikon*, s. 229-230, Oslo, Kunnskapsforlaget.
- LOTHE, J., REFSUM, C. & SOLBERG, U. (Red.) (1997) *Litteraturvitenskapelig leksikon*, Oslo, Kunnskapsforlaget.
- MAMEN, H. C. & ASKER KIRKELIGE FELLESRÅD (2007) *Vandringer i de dødes hage: Asker kirkegård*, Asker kirkelige fellesråd.
- MCLEOD, W. H. (2003) *Sikhs of the Khalsa: A History of the Khalsa Rahit*, Oxford / New York, Oxford University Press.
- MIDTTUN, O. (Red.) (2004) *Arendal kirkegård: Et levende kulturminne*, Arendal, Bokkomiteen.
- NEEGAARD, G. (1993) *Religioner, livssyn og gravferd: en håndbok om gravskikker*, Kommuneforlaget.
- NIELSEN, M. L. (2003) Glimt af gravminderegistreringen på Vestre Kirkegård i København, *Kirkegårdskultur*, s. 24-42, Aalborg, Foreningen for Kirkegårdskultur.

- OFTESTAD, B. T. (2005) Kirken i det nye Norge, i OFTESTAD, B. T., RASMUSSEN, T. & SCHUMACHER, J. (Red.) *Norsk kirkehistorie*, s. 180-312, 3 utg. Oslo, Universitetsforlaget.
- PARMENTIER, R. J. (1994) *Signs in Society: Studies in Semiotic Anthropology*, Bloomington/Indianapolis, Indiana University Press.
- PEDERSEN, C. (2004) Symbolikk, skrift og tegn, i MIDTTUN, O. (Red.) *Arendal kirkegård: Et levende kulturminne*, s. 43-54, Arendal, Bokkomiteen.
- PEIRCE, C. S. (1955 (1940)) Logic as semiotic: the theory of signs, i BUCHLER, J. (Red.) *Philosophical writings of Peirce*, s. 98-119, 2 utg. New York, Dover Publications.
- RIAN, D. (2003) Jødedommen i Norge, i JACOBSEN, K. A. (Red.) *Verdensreligioner i Norge*, s. 169-214, Oslo, Universitetsforlaget.
- SCOTT, J. & MARSHALL, G. (Red.) (2005 (1994)) *Oxford Dictionary of Sociology*, 3. utg. Oxford / London, Oxford University Press.
- SEIM, R. & NORSK FOLKEMUSEUM (2002) *Fra kirkegård til museum. En kulturhistorisk analyse av Norsk Folkemuseums gravminneutstilling*, Oslo, R. Seim.
- SPICKARD, J. V. (2006) What is happening to religion? Six sociological narratives, *Nordic journal of religion and society*, 19, s. 13-29.
- STENSVOLD, A. (2005) Nyreligiøsitet, i AMUNDSEN, A. B. (Red.) *Norges religionshistorie*, s. 457-473, Oslo, Universitetsforlaget.
- THORVALDSEN, G. (1999) *Databehandling for historikere*, Oslo, Tano Aschehoug.
- URSIN, J. (1965) *Kristne symboler: En håndbok*, Oslo, Land og kirke.
- WIGGEN, G. (2000) *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret: Et bidrag til norsk språk- og mentalitetshistorie med internasjonalt utblikk*, Oslo, Novus forlag.
- AAGEDAL, O. (1994) Dei døde sin dag, i AAGEDAL, O. (Red.) *Døden på norsk*, s. 121-136, Oslo, Ad Notam Gyldendal.